

TARTU RIIKLIKU ÜLIKOOLI TOIMETISED
УЧЕННЫЕ ЗАПИСКИ
ТАРТУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

ALUSTATUD 1893. a.

VIHİK № 38 ВПУСК

ОСНОВАНЫ В 1893 г.

AJALOO-KEELETEADUSKONNA TÖID
ТРУДЫ ИСТОРИКО-
ФИЛОЛОГИЧЕСКОГО ФАКУЛЬТЕТА

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS
TALLINN 1955

TARTU RIIKLIKU ÜLIKOOLI TOIMETISED
УЧЕННЫЕ ЗАПИСКИ
ТАРТУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
VIHK 38 ВЫПУСК

AJALOO-KEELETEADUSKONNA TÖID

**ТРУДЫ ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКОГО
ФАКУЛЬТЕТА**

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS
TALLINN 1955

Redaktsioonikolleegium:

E. Laugaste (vastutav toimetaja), P. Ariste, H. Moosberg, A. Päril,
K. Taeв, J. V. Veski.
K. Aben, B. Jegorov (sekretärid).

Редакционная коллегия:

Э. Лаугасте (ответственный редактор), П. Аристэ, Х. Мосберг,
А. Пярль, К. Таэв, И. Вески.
К. Абен, Б. Егоров (секретари).

MÖNINGAID FEODALISMIVASTASE VÕITLUSE KÜSIMUSI EESTIS FR. R. KREUTZWALDI KÄSITLUSES¹

Dots., ajalooteaduste kandidaat J. Konks

Üldise ajaloo kateeder

Fr. R. Kreutzwaldi eluaeg (1803—1882) langeb sellesse ajavahemikku, mil nii Venemaal kui ka temaga poliitiliselt ja sotsiaal-majanduslikult seotud Eestis toimus üleminek feodalismilt kapitalismile. Feodaalse-pärisorjusliku korra lagunemise protsess, mis ilmnis reljeefselt juba XVIII saj. teisel poolel, süvenes XIX saj. esimesel poolel üha enam, kusjuures tema rüpes kujunes järk-järgult kapitalistlik elulaad, mis XIX saj. teisel poolel sai valitsevaks. Feodalismi laostumise perioodil, mil kasvas ikka enam põllumajanduse kaubalisus, süvenes teravalt talurahva eksploatimine. K. Marx ütleb, et „... niipea kui rahvad, kelle tootmine toimub alles madalamais orjatöö, teoorjuse jne. vormides, tõmmatakse maailmaturule, kus valitseb kapitalistlik tootmisviis ja kus peamiseks huviks areneb selle tootmisviisi produktide müük välismaale, siis lisandub orjuse, pärisorjuse jne. barbaarseile koledustele veel liigtöö tsiviliseeritud koledus”.² See on õige täiel määral ka Eesti kohta. See halastamatu kurnamissüsteem, mis paiskas talurahvahulgad majanduslikult ja õiguslikult üha madalamale, mis pressis neilt välja higi ja vere, kasvatas talurahvas lepitamatut viha oma rõhujate vastu ning viis talurahva klassivõitluse ähvardavale tugevnemisele XVIII saj. teisel poolel ja XIX saj. algul. Just talurahva terava klassivõitluse mõjul olid siinsed mõisnikud ja tsaarivalitsus sunnitud ette võtma agrarsuhete reguleerimisi XIX saj. algul 1804. a. Eesti- ja Liivimaa talurahvaseaduste kujul, mille kaudu taotleti talurahva koormiste seadusliku reguleerimise tähe all talurahva klassivõitluse summutamist ja teatud mõõnduste kaudu majanduslikul ja õiguslikul alal talurahva tööpinge edasist tõstmist. Talurahvaseadused XIX saj. algul ei rahuldanud

¹ Käesoleva teema käsitlemine tugineb peamiselt Fr. R. Kreutzwaldi rahva-vaalustuslikule proosaloomingule, kirjavahetusele ja kirjutustele perioodikas. „Kalevipoeg” ja ka „Eesti rahva ennemuistsed jutud” on kõrvale jäetud, sest need väärivad feodalismivastase võitluse seisukohalt erikäsitlust. J. K.

² K. Marx, Kapital, I kd., Tallinn, 1953, lk. 207.

mõisnike ega talupoegi. Mõõndused talurahvale olid üsna tühised; mõisnikud aga taotlesid põhiliselt talurahva koormiste tõstmist ja mitte piiramist. On arusaadav, et talurahva klassivõitlus sellises olukorras näitas edasist kasvu. Kui agrariseadused XIX saj. algul Eesti- ja Liivimaal moodustavad Eesti agrariseaduste reguleerimise esimese astme XIX saj. esimesel poolel, siis teise põhilise etapi moodustavad 1816. ja 1819. a. talurahvaseadused Eesti- ja Liivimaal, mis olid kasvanud välja mõisnike taotlustest seaduspäras-tada talurahva piiramatu kurnamine, aga samuti ka talurahva jätku-vaast klassivõitluse tõusust. Mainitud seaduste alusel „vabastati“ talupoeg pärisorjusest, kusjuures aga mõisnik sai juriidiliselt kogu maa monopoolseks valdajaks. Faktiliselt pidas mõisnik end selleks juba varem, nagu näitavad Roseni deklaratsioon a. 1739 ja Eestimaa Ülemmaakohtu seletus a. 1740. Talupoja lahutamine maast kui peamisest tootmisvahendist oli seega seaduse vormis lõpule viidud ning õiguslikult pidi talupoeg muutuma oma tööjõu pere-meheks. Talupoja piiramatu kurnamine toimus järgnevalt nn. „vaba lepingu“ tähe all. Kuigi kaubatootmise kasv iseenesest ei vii veel kapitalismile, siis kaubatootmine sel juhul, kui eksisteerib tootmisvahendite eraomandus ja kui tööjõud esineb turul kui kaup, viib kapitalismile. Järelikult otsese tootja lahutamine tootmis-vaehendeist ning pärisorja vabastamine isiklikust sõltuvusest löid siin alles olulised eeldused kapitalistliku tootmissüsteemi tekkimi-seks. Tõsi küll, talupojad jäid esialgu mõisniku ikke alla nagu ennegi, kuid põhiliselt oli talurahva „vabastamine“ toimunud siiski kapitalismi huvides. Kolmandat peamist astet agrariseaduste regu-leerimises märgistavad talurahvaseadused Liivimaal a. 1849 ja Eestimaal 1856, mis olid saanud möödapääsmatuiks peamiselt talu-rahva uue massilise liikumise tagajärjel seoses ta majandusliku viletsuse kasvuga talumatu kurnamise tingimustes. Kuid olulist mõju avaldas ka vajadus luua paremaid tingimusi mõisamajanduse kapitalistlikuks ümberkujundamiseks, mille eest võitles ja milleks otsis teed siinne liberaalne aristokraatia. Need seadused kindlus-tasid mõisnikule rahalised tulud talude müügist ja rendist, mõisa-põldude laiendamise võimaluse kvoodi- ja kuuendikumaa näol ja ka tööjõu vajaliku baasi. Talude müügi ja raharendile ülemineku võimaluste loomisega oli antud otsustav tõuge küla üleminekuks kapitalismi teele ning seega loodud ka baas teatud osa külaühis-konna vabanemiseks feodalismilt ikkest, mis omakorda pidi nõrges-tama talurahva klassivõitlust mõisnike vastu. Eesti agrariseadete kujunemine feodalismilt kapitalismile oli läinud lõplikult preisi teed kaudu, kus, nagu märgib V. I. Lenin, „... feodaalne mõisa-majandus kasvab aeglaselt ümber kodanlikuks, junkurlikuks, mää-rates talupojad aastakümneteks kõige piinarikkamale eksproprieerimisele ja orjusele...“³ Eesti talurahva klassivõitlus, millest XIX saj. esimene pool annab rea eredaid näiteid, oli, nagu vene talu-

³ V. I. Lenin, Teosed, 13. kd., Tallinn, 1953, lk. 211.

poegade võitluski, suunatud agraarküsimuse revolutsioonilisele lahendamisele, kuid talurahvas ei saavutanud seda eesmärki, sest säärast revolutsioonilist kodanlust, nagu Prantsusmaal XVIII saj., ei olnud Venemaal ega Eestis, ning polnud ammugi proletariaati, kelle juhtimisel töötav talurahvas oleks võinud võita, nagu ta võitis Suures Sotsialistlikus Oktoobrirevolutsioonis 1917. a.

Nii seisis Fr. R. Kreutzwaldi ees eesti ühiskonna põhilise küsimusena talurahva feodalismi ikkest vabastamise küsimus, mida hoidsid heledas valguses talurahva klassivõitluse tuled. „Ei tohi unustada, et sel ajal, kui kirjutasid XVIII sajandi valgustajad (keda üldtunnustatud arvamus asetab kodanluse juhtide hulka), kui kirjutasid meie 40. kuni 60. aastate valgustajad, piirdusid kõik ühiskondlikud küsimused võitlusega pärisorjuse ja selle jäänuste vastu.”⁴

Kui lähtume sellest, et väljapaistvad isikud võivad kujuneda tõeliselt suurteks isikuteks ainult sel juhul, kui nende ideed ja taotlused väljendavad õigesti ühiskonna majandusliku arengu vajadusi, kui nad suudavad õigesti mõista, kuidas ühiskonna arengu tingimusi paremaks muuta, siis näitab Fr. R. Kreutzwaldi elu ja tegevus, et ta oli kõige lähemalt seotud võitlusega eesti ühiskonna progressi eest. Tema rikkalik kirjanduslik pärand ja tema ulatuslik kirjavahetus Fr. R. Faehlmanni, J. Adamsoni, L. Koidula, J. Köleri, C. R. Jakobsoni, Yrjö-Koskineni, G. J. Schultz-Bertrami, A. Schiefneri ja teistega näitavad kujukalt tema suhtumist oma aja ühiskonna põhiprobleemisse, ühiskonna arengu vajadustesse, ning ta võitlust eesti talurahvahulkade vabastamise eest feodalismist ja selle igandeist. Võitlus talurahva eest oli võitlus eesti rahva enamiku eest. Võitlus talurahva vabanemise eest feodalismi ikkest ja igandeist võttis seejuures rahvusliku võitluse iseloomu, sest talurahva rõhujateks olid siin saksa mõisnikud. Võitlus feodalismi ja selle igandite purustamise eest oli ühtlasi võitlus eesti kodanliku rahvuse kujunemise eest, sest „feodalismi likvideerimise ja kapitalismi arenemise protsess on ühtlasi inimestest rahvusi moodustav protsess”.⁵

Fr. R. Kreutzwaldi võitluse seisukohast talurahvahulkade huvide eest oli suure tähtsusega see, et ta oli talurahvaga tihedasti seotud, tundis põhjalikult talurahva elu. Pärinedes ise pärisorja perekonnast, möödusid ta noorpõlve-aastad alatises kokkupuutes mõisaorjadega. Ka edaspidi, töötades 44 aastat arstina Võrus, seisis Fr. R. Kreutzwald rahva keskel. Fr. R. Kreutzwald võis oma silmaga näha, millises majanduslikus viletsuses oli sunnitud talurahvas elama balti-saksa mõisnike halastamatu kurnamise tagajärjel. Kirjas Yrjö-Koskinenile 1866. a. märgib ta, et eestlased olid sajandite jooksul neegerorjade seisundis, kuid rõhujate tahe

⁴ V. I. Lenin, Teosed, 2. kd., Tallinn, 1949. lk. 453.

⁵ J. V. Stalin, Teosed, 2. kd., Tallinn, 1947. lk. 297.

oli suunatud sellele, et muuta nende elu täiesti loomade elu sarnaseks.⁶

Kokkupuutumisel rahvaga õppis Kreutzwald tundma rahva vaimset loomingut, milles kajastusid rahva raske minevik ja olevik mõisnike ikke all.

See'p on põli põrgu'ussa,
mis on meie mõisa'assa!
Iga päev siin peksetakse,
iga reede riisutakse,
iga laupäev lahitakse.

Kaks on sammast mõisa'assa,
kaks on rōngast samba'assa,
kus neid naisi napsitakse
ja neid poisse poodanekse,
tättered teotanekse.
Verd siin toobil mõõdetakse,
külimitul kallatakse.⁷

Kuid nii nagu igapäevane tegelikkus, nii näitas ka rahva vaimne looming rahva lepitamatut viha oma rõhujate vastu ja tema kustumatut lootust paremale tulevikule. On eriti märkimisväärt, et Fr. R. Kreutzwald sidus end oma rahvaga, tunnustas end julgelt selle halvustatud ja rõhutud rahva liikmeks, nagu seda tegi Fr. R. Faehlmangi, ja juhindudes tulisest vaenust feodaalse-pärisorjusliku korra ja kõige selle sünnitiste vastu pühendas ta oma võimed talurahvahulkade huvide kaitsmisele, võitlusele nende vabastamise eest feodalismi ikkest ja igandeist, võitlusele talurahva kui rahva enamiku majandusliku ja kultuurilise tõusu eest. Fr. R. Kreutzwaldi võitluse iseloomule vajutasid pitseri tema vaated ühiskondlikule elule, mis olid idealistlikud. Tunnustades vääramatult progressi ja võitlust selle progressi nimel, nägi ta edasiviiva võitluse tuuma uue ja vana vahel ideede võitluses, pidas inimühiskonda edasiviivaks põhijõuks inimeste teadmiste kasvu, hariduse tõusu. Rahvamasside revolutsioonilise võitluse vajalikkuse tunnustamiseni ta ei jõudnud. Selles mõttes on oluline vahe Fr. R. Kreutzwaldi ja vene suurte revolutsiooniliste demokraatide vahel. Oma kirjas J. Kōlerile 1867. a. rõhutab ta, et „pole ühtki teist teed meie olude parandamiseks kui mõistlik vaimne haridus”.⁸ Hariduse tõusu ja progressi nimel kutsub Fr. R. Kreutzwald veel oma vanas eas teravasse võitlusse reaktsiooniliste jõudude vastu:

⁶ Fr. R. Kreutzwaldi kiri Yrjö-Koskinenile 23. VIII 1866.

⁷ Eesti rahvalaul. VI. albumit „Fr. R. Kreutzwald 1803—1882”, Tallinn, 1953, lk. 30.

⁸ Fr. R. Kreutzwaldi kiri J. Kōlerile 31. I 1867.

Sõber, kes sa sündind Simson!
Lõhu eesli lõualuuga
Eest kõik rahva eksitajad,
Tagant nende takistajad:
Kesse mõistust hukka mõistvad,
Teadust taga kiusavad,
Tarkust hinge tapjaks teevad.⁹

Talurahvaküsimuse käsitlemist alustas Fr. R. Kreutzwald 1830-ndate aastate teisel poolel kohalikus balti-saksa perioodikas. Oma kirjutustes „Inlandis” a. 1838—1841 näitab ta, kuidas talurahvast laastavad korduvalt viljaikaldused, halastamatu nälg ja loomataudid. „Maarahva häda tõuseb varsti üle kõige piiride”,¹⁰ kirjutab ta 1839. a. kevadel. Kirjutuses 1840. a. juunis rõhutab ta, et talurahva vaesus kujuneb katastroofiliseks kogu põllumajandusele. Talupoeg ei suuda enda ega mõisa põlde harida, kuna tal kõik loomad puuduvad või on nõrgaks jäänud. „Vaene talupoeg peab varsti end ise adra ette rakendama, kui ta neuse kohaselt — oma palehigis pead sa oma leiba sööma — tahab elada ja mitte välja surra.”¹¹ Samal ajal paljastab ta mõisnike jultunud kasuahnust, märkides, et sel ajal, „kus vilja on vähe ja viljahinnad kõrged, põletatakse viina mõisa viinaköörides nagu ennegi”.¹² Fr. R. Kreutzwald tõstis üles mitmed küsimused, mis oleksid võinud talurahvale kergendust tuua, nagu loomasööda magasiatade asutamine, kartulikasvatuse laiendamine jne., kuid Kreutzwald teadis ja mõistis, et talurahva peamine häda seisab selles, et mõisnik teda armutult kurnab, temast viimased mahlad välja imeb, millises olukorras on talumajandus nõrk vastupanuks looduslikele õnnetustele. Tõus talumajanduses eeldas seega tema sõltuvuse lõdvenemist mõisast ning lõpuks tema täielikku vabanemist feodaalsest kurnamissüsteemist. Seepärast on ka arusaadav, et Fr. R. Kreutzwald avaldas oma poolehoidu nendele mõtetele, mis pidasid õigeaks teoorjuse-süsteemi kaotamist ja üleminekut raharendile.¹³

Fr. R. Kreutzwaldi kirjutused balti-saksa ajakirjanduses pöörasid küll tähelepanu talurahva elu karjuvatele puudustele ja tõmbasid temale endale balti parunite viha, kuid need ei ulatunud talurahvani. Lähtudes aga talurahva huvide eest võitluse seisukohalt, pidas Fr. R. Kreutzwald vajalikuks kirjutada otseselt talurahvale tema valgustamise mõttes, tema silmaringi laiendamiseks, orienteerumise oskuse kasvatamiseks olevates tingimustes, et neid maksimaalselt ära kasutada. Juba 1840. a. ilmus temalt H. Zschokke teose eeskujule tuginev „Viina katk”, milles ta toob alkoholi laos-

⁹ Fr. R. Kreutzwald, *Laulud*, Tallinn, 1953, lk. 229.

¹⁰ *Das Inland* (edaspidi: *Inland*) 12. IV 1839, nr. 15.

¹¹ *Inland* 19. VI 1840, nr. 25.

¹² *Inland* 11. XII 1840, nr. 50.

¹³ *Inland* 29. VII 1841, nr. 31.

tava mõju rahvale kujukalt silmade ette. Fr. R. Kreutzwald astus võitlusse joomisega kui pahega, mis oli rahva hulgas levinud otsest seoses feodaalse-pärisorjusliku korraga, kusjuures mõisnikud selle pahe levikut oma kõrtsidesüsteemi kaudu rahva nõõrimise eesmärgil kõigiti kultiveerisid. Alkoholi kahjustavat mõju pidas Fr. R. Kreutzwald rahvale väga tõsiseks. Kirjas J. Kölerile 1865. a. märgib ta, et niikaua, kui see põrgulik deemon viin istub rahva kukil, ei või oodata rõõmsamat tulevikku.¹⁴

1840. a. sügisel tegi Fr. R. Kreutzwald Õpetatud Eesti Seltsile ettepaneku alustada spetsiaalselt talurahvale määratud ajakirja väljaandmist „Maarahva Nõuandja” nime all. Mainitud ajakiri pidi ilmuma Tartus iga kahe nädala tagant. Fr. R. Kreutzwald ise oli valmis võtma endale lehe alatise kaastöölise või koguni kaasväljaandja kohustused. „Maarahva Nõuandja” pidi käsitlema kogu talurahva elu-olu, tooma esile puudused ning näitama talurahvale kätte vahendid oma seisundi võimalikuks parandamiseks. „Maarahva Nõuandja” pidi valgustama vääri majapidamisviise ning õpetama talupoega oma majapidamist ratsionaalsemalt korraldama, pidi käsitlema kodu- ja kooliolusid ning kõlbelist elu, siin eriti tähelepanu pöörates karskusküsimusele ning lõpuks andma nõu nii inimeste kui ka loomade tervishoiu alal.¹⁵ Kuid Nikolai I reaktsioonilise režiimi tingimustes jäi kavatsus teostamata. Kirjas Fr. R. Kreutzwaldile märgib Õpetatud Eesti Seltsi esimees Fr. R. Faehlmann, et kindralkuberneri käsu kohaselt ei tohi keegi edaspidise korralduseni talupoja- ja maa-asjadest midagi avaldada ning säärane ajakiri, kus talurahva-asjad on peamiseks küsimuseks, ei saaks võimudelt ilmumisluba.¹⁶ Kuid selle plaani nurjumine ei heidutanud Fr. R. Kreutzwaldi tema rahvalugustuslike taotlustes, mis realiseeruvad järgnevalt mitmesugustes eri teostes ja kirjutustes. Nii ilmusid Fr. R. Kreutzwaldilt „Sipelgas” I ja II a. 1843 ja 1861, kus ta annab talurahvale mitmesuguseid tulusaid õpetusi ja teadmisi põllumajandusest, aja ratsionaalsest kasutamisest, tervishoiust jne. Aastail 1848 ja 1849 ilmus viies vihikus „Maailm ja mõnda, mis seal sees leida on”, mis avardas lugeja silmaringi mitmel alal, andis teadmisi universumi ehitusest, vöörastest maadest, ajalooist, tehnika saavutustest jne.; siin andis Fr. R. Kreutzwald rahvale ka mitmesuguseid kasulikke õpetusi igapäevaseks eluks. Aastail 1850, 1857 ja 1871 ilmus kolme raamatu näol „Maa ja mere pildid” kui reisiromaani, mille sündmustik arenes Lõuna-Aafrikas, Tseilonil ja Põhja-Jäämeres. Siin mainitud ja ka mõningate teiste rahvalugustuslike proosatoodete kõrval vajavad märkimist Fr. R. Kreutzwaldi kalendrijutud ja artiklid, mis otseselt levisid rahva hulgas ja millistest mitmed käsitlesid oma aja talurahva elu aktuaalsemaid küsimusi.

¹⁴ Fr. R. Kreutzwaldi kiri J. Kölerile 12. I 1865.

¹⁵ Fr. R. Kreutzwald, Maailm ja mõnda, Tallinn, 1953, lk. 219–221.

¹⁶ Fr. R. Faehlmanni kiri Fr. R. Kreutzwaldile 16. VI 1842.

1841. aastast peale saatis Fr. R. Kreutzwald kaastööd Õpetatud Eesti Seltsi kalendritele („Tartu ja Võru Maarahva kalender”, hiljem „Maarahva kalender”) ja 1845. aastast peale oli ta kuni 1874. aastani (välja arvatud paar aastat) „Marahva Kassulise Kalendri” (1852. aastast peale „Maa-rahva Kasuline Kalender”, 1868. a. alates „Eesti-rahva Kasuline Kalender”) lisade toimetajaks. Viimati mainitud kalendrid anti välja Tartus H. Laakmanni poolt. Oma kirjutustes pööras Fr. R. Kreutzwald korduvalt tähelepanu talumajanduse küsimustele, kusjuures ta kõigepealt õhutas talupoegi vabanema eksiade-aegsetest ja feodaalkorra rõhumise all valitsetud iganenud põlluharimisviisidest ning üle minema talumajanduse ratsionaalsemale korraldamisele. Kreutzwald õhutas talupoegi suuremat rõhku panema põldude paremale harimisele, karjakasvatuse laiendamisele, õhutas neid mesilasi pidama, kanepit ja lina kasvatama ning erilist tähelepanu pöörama kartulikasvatusele.¹⁷ Seejuures õpetas Fr. R. Kreutzwald talurahvast oma tööd tegema järele mõteldes. „Maarahva kasulises kalendris” 1858. a. ilmunud jutus „Põllumees ja ametmees” ütles ta: „Mees, kes oma põldu nii mõtlemata harib, kui oleks ta ise adrasahk, mis mullast läbi lõikab, ja iial midagi teisiti ei taha teha, kuidas ta oma vanematelt oli õppinud: see ei või meie päevil iial seda kasu saada kui teine, kes targal mõttel ajatiival kaugemale püüab lennata. Iga uudis, mis katsudes vanast parem näitab, tuleb kombeks võtta.”¹⁸ Oma kalendrijuttudes, nagu „Põllumees ja ametmees” ning aastail 1865—1873 „Eesti rahva kasulises kalendris” ilmunud pealkirjaga jutustuses „Mihkel Põllupapp” andis ta kujukaid näiteid hästi korrasdatud taludest. „Tuisulastes” (ilmunud 1859. aastal „Maarahva kasulises kalendris”) näitab ta, milline haletsemisväärne mahajäävuse olukord tekib sel puhul, kui kangekaelselt hoitakse kinni vanast. Tuisulas ei leitud nuga ega sirpi, ei vikatit ega atra, vankrit ega rege ega muidki tööriistu. Lõpptulemusena pidi Tuisula alistuma edasipüüdvale Valgelale. Võitluses vana ja rutiinse vastu ei kohkunud Fr. R. Kreutzwald tarvitamast ka lõikavat pilget, nagu see esineb tema 1857. a. ilmunud saksa rahvaraamatu eeskujule tuginevas rahvaraamatus „Kilplased”. Siin ründab ja naeruvääristab Fr. R. Kreutzwald rumalust ja nürimeelsust, ükskõik kus see ka ei esineks, õpetab mõistusest lugu pidama ning seda otstarbekalt kasutama nii, et see,

„Mis me elurammul teeme,
Peab kui mõnus külviseeme
Meile rohket vilja kandma,
Tuleviku seemet andma.”¹⁹

Nagu juba mainitud, mõistis Fr. R. Kreutzwald väga hästi, et oluline tõus talumajanduses on võimatu talupoja vabanemiseta

¹⁷ Fr. R. Kreutzwald, Maailm ja mõnda, lk. 223—226.

¹⁸ Fr. R. Kreutzwald, Jutud, Tallinn, 1953, lk. 342.

¹⁹ Sealsamas, lk. 330.

feodalismi ikkest. Seepärast oli ka Kreutzwaldi antifeodaalse võitluse üheks põhiliseks ülesandeks talurahvale majandusliku sõltumatuse kindlustamine mõisa suhtes. Sel eesmärgil suundus Fr. R. Kreutzwaldi võitlus ka feodaalse maaomandi kui feodalismi põhialuse vastu, feodaalse maaomandi asendamisele seadustega loodud võimaluste piirides talupoja maaomandiga. Kui agrariseadustega Eesti- ja Liivimaa XIX saj. keskel sai võimalikuks üleminek raharendile ja talude ostmine, siis sai nüüd Fr. R. Kreutzwaldist innukas võitleja viimase võimaluse realiseerimise eest lootes, et iga taluperemees muutuks kord päriskoha-omanikuks ja seega ka mõisast otseselt sõltumatuks. Raharendi ja talude ostmise küsimusi käsitleb Fr. R. Kreutzwald korduvalt kalendrilisades, kusjuures üheks markantsemaks kirjutuseks sellel alal on „Mihkel Põllupapp”, kus Fr. R. Kreutzwaldi mõtete väljendajaks saab Tamme talu omanik Peeter Mõistand. Viimast iseloomustab Fr. R. Kreutzwald kui vaimselt arenenud ning edasipüüdlitku inimest. Tema kaudu esitab Kreutzwald konkreetsed kaalutlused ja arvestused, miks talupoegadel pole otstarbekas peatuma jääda rendisüsteemi juures ja miks peaksid nad püüdma saada päriskohaomanikuks. Siin näitab Fr. R. Kreutzwald ka neid teid, mida tuleks kasutada, et mainitud eesmärki saavutada. Nagu näitavad Fr. R. Kreutzwaldi mõtteavaldused „Mihkel Põllupapis”²⁰ ja ka mujal, pooldas ta esialgu talude ostu-müügi hindade kujunemist vaba pakkumise ja nõudmise teel. Kuid nähes, et mõisnikud hakkasid nii renti kui ka talude hinda pidevalt kõrgemale kruvima, astus Fr. R. Kreutzwald nn. „vaba kokkuleppe” vastu välja. Kirjas Schultz-Bertramile a. 1870 ründas ta teravalt mõisnikke maa-hinna ja rendi tõstmise pärast, mille tulemusena talupojad olid sunnitud maalt välja rändama, ja asus maahindade reguleerimise kaitsmisele. Kreutzwald rõhutab, et on tarvis need paragrahvid Liivimaa talurahva seaduses muuta, mille alusel talude rentimist ja müüki toimetatakse vaba kokkuleppe alusel. On vaja vähemalt kindlaks määrata 1., 2. ja 3. järgu põllumaa hinna maksimum, millest üleastumine poleks mingil viisil lubatav.²¹

Fr. R. Kreutzwald nägi talurahvas ühiskonna põhilist kihti, nägi, et talurahva tegevus on eksisteerimise aluseks kõigile teistele sotsiaalsetele rühmitustele. Seepärast tulebki, nagu ütleb Kreutzwald, suurt tähelepanu pöörata just talurahva seisundi kindlustamisele. Fr. R. Kreutzwald märgib ära rõõmuga talurahva elu paranemise nähtused ning näeb Eesti põllumajanduse arenguliinis talumajanduse osatähtsuse pidevat tõusu ning mõisamajanduse osatähtsuse langust. 1869. a. artiklis „Mis numbrid näitavad” osutas Kreutzwald rõhutatult asjaolule, et Liivimaa põllumajanduse raskuskaal ei seisa enam suurtes mõisates, vaid taluperedes.²²

²⁰ Fr. R. Kreutzwald, *Jutud*, lk. 460.

²¹ Fr. R. Kreutzwaldi kiri Schultz-Bertramile 31. III 1870.

²² Fr. R. Kreutzwald, *Maailm* ja mõnda, lk. 392.

Kui V. I. Lenin kirjutab valgustajate kohta, et nad uskusid täiesti siiralt üldisesse heolusse ja soovisid seda siiralt, ei näinud siiralt (osalt ei võinudki veel näha) vastuolusid selles korras, mis arenes välja feodaalkorrast,²³ siis on see õige ka Fr. R. Kreutzwaldi kohta, kes uskus siiralt, et uute agraarsuhete võidulepääs külaelus, eesti küla asumine kapitalistlikule arenguteele kindlustab kogu talurahva elu tõusu, et mitte üksnes peremehed, vaid ka „sulased ja vabadikud päev-päevalt paremale järjele jõuavad...“²⁴ Kapitalistlik kurnamissüsteem ei paistnud veel tollal kuigi teravalt silma. Talurahva kehvemate hulkade ekspluateerimine rikaste talupoegade poolt ei jäänud siiski varju Fr. R. Kreutzwaldi ees, kes mõistab selle teravalt hukka. Kirjas J. Hurdale 1863. a. kirjutab ta: „Meie rikkad talupojad on kõige suuremad egoistid ja kurnavad kõik oma vaesemaid naabreid igal viisil, kui, nad neile vilja ja muud laenuks annavad, selle aga siis kõige häbematumana marodööri interressiga tagasi nõuavad, sellest kõnelemata, et sagedasti sedagi ette tuleb, kus vaene rasketele interressidele vaatamata veel suvel „meeleheaks“ mõned päevad ilma tasuta peab tegema, kuna muidu ohtu satub, et ta järgmisel aastal enam vilja ei saa.“²⁵

Antifeodaalses võitluses, võitluses talurahva majandusliku ja kultuurilise tõusu eest käsitles Fr. R. Kreutzwald mitte üksnes talumajanduse tulukuse tõstmise ja maaomandi küsimusi, vaid astus teravalt välja ka balti erikorra kui feodaalühiskonnast pärineva balti parunite eri privileegide süsteemi ning talupoegade ideoloogilise orjastamise vastu mõisnike, pastorite ja nende käsilaste poolt. Ta oli veendunud selles, et siinse aadli päevad on loetud, et tema vana hiilgus on möödas, et on aeg teha lõpp aadli eriprivileegidele, kuna need on edasiarenemise takistajateks.²⁶ Kui senised aadlipäevad, ütleb ta, peaksid olema tõelisteks maapäevadeks, tuleks kindlustada nendest osavõtt nii talupoegadele kui ka linnakodanlusele. Talupojad peaksid samuti osa võtma kohtunike ja pastorite valimistest.²⁷ On arusaadav, et Fr. R. Kreutzwald õhutas talurahvast ära kasutama 1866. a. vallakogukonna seadust, mis andis kohaliku iseloomuga küsimuste otsustamise talurahva kätte. „Mihkel Põllupapis“ astub ta otseselt välja nende vastu, kes arvavad, et uus kogukonnaseadus on liiga varajane, et rahvas ei olevat veel tema jaoks kasvanud. Peeter Mõistandi kaudu rõhutab ta, et uues vallakogukonnaseaduses tuleb näha vahendit, „mis meid kolme aastaga mehe-ealisemaks teeb, kui me temata ehk veel kolmekümne aastaga ei oleks saanud.“²⁸ „Kus rahvas ikka teiste abiga ja võõraste karkude najal igapäevalisi talituši harjunud toimetama, seal ei pääse ta eluajal lapsekingadest välja, ega tule-

²³ V. I. Lenin, Teosed, 2. kd., Tallinn, 1949, lk. 453.

²⁴ Fr. R. Kreutzwald, Maailm ja mõnda, lk. 397.

²⁵ Fr. R. Kreutzwaldi kiri J. Hurdale 6. V 1863.

²⁶ Fr. R. Kreutzwaldi kiri Schultz-Bertramile 1870 (daatumita).

²⁷ Sealsamas.

²⁸ Fr. R. Kreutzwald, Jutud, lk. 482.

temale meelde, et mõni asi omal jõul niisama hõlpsasti võiks edasi minna.”²⁹ Samas „Mihkel Põllupapis” näitab Kreutzwald ka, kuidas peaks eeskujulik vallakogukonna asjaajamine toimuma, kusjuures tuli silmas pidada nii peremeeste kui ka sulaste, rikaste ja vaeste huve.³⁰ Vallakogukonna asjaajamine tegelikult kujunes muidugi sellest ideaalist erinevaks; valla üldkogus domineerisid taluperemehed ja rentnikud. Sellest on ka selge, kelle huvides vallaüldkogu ja tema poolt valitav vallavanem asju ajasid.

Asudes seisukohal, et teadmiste kasvul on põhiline tähtsus inimühiskonna arengus, samuti võideldes rahvahulkade silmaringi laiendamise eest ja õhutades neis püüdu hariduse järele, nõudis Fr. R. Kreutzwald, et talurahvale kättesaadavad koolid annaksid just sellist haridust ja teadmisi, millest talurahval ta igapäevases töös on kasu. Ta astub seniste valla- ja kihelkonnakoolide õpetuse vastu välja, mis oli otseselt talurahva ideoloogilise orjastamise vahendiks mõisnike ja pastorite käes. 1866. a. kirjutas ta J. Adamsonile: „... Kes ikka ja ikka ette räägivad, et meie valla- ja kihelkonnakoolidel muud midagi tarvis ei pea olema kui üksnes käsutundmist, piibli lugemist ja kirikulaulu, neil on rahva tulu üks kõrvaline asi ja eneste kasu kõige ülem, sest mida vagusam lammast, seda parem niita... Laskem sellepärast koolilapsi kõiki ilmliku asjade tundmist niipalju kui neil iial võimalik õppida. Ei see neile kuski kahju ei või teha.”³¹ Optimistlikult kirjutab ta 1871. a. L. Koidulale, et senised viletsad külakoolid kasvavad aegamööda üle katekismusest ja vana testamendi muinasjuttudest ja „viskavad liiga kitsaks jäänud lapse kingad prügihunnikule. Loodusteaduste hele valgus murrab oma kiirtele ka meie juurde teed.”³² Võitlus rahvahariduse tõusu eest sundis Fr. R. Kreutzwaldi teravalt seisukohta võtma pastorite suhtes, Fr. R. Kreutzwald nägi ajal, kus aadli majanduslik ja poliitiline tähtsus oli langemas, eesti ühiskonna edasiarenemise peavastast just pastorites, kes kasutasid kooli ja kirikut rahva ideoloogiliseks orjastamiseks ja pimeduses hoidmiseks. Halastamatult paljastas Fr. R. Kreutzwald rahvast pimestavat pastorite poliitikat, kes oma „leivapalukese pärast nõnda räägivad, mis neil endil iial meelde ei tule tööeks pidada.”³³ Hariduse tõusu nimel hüüab Fr. R. Kreutzwald: „Maha papid ja kus kurat kõik pimedusmehed, siis alles võime kõnelda väimsest progressist...”³⁴ Fr. R. Kreutzwald võttis terava rünnaku alla ka säärased reaktsioonilis-klerikaalse voolu esindajad eesti ühiskonnas nagu J. V. Jannsen, C. E. A. Körber jt., kes aitasid kiriku mõju säilitada rahvahulkades ja eitasid vastuolu mõisnike ja eesti talurahva vahel. Fr. R. Kreutzwald paljastas

²⁹ Fr. R. Kreutzwald, *Jutud*, lk. 481.

³⁰ Sealsamas, lk. 482–483.

³¹ Fr. R. Kreutzwaldi kiri J. Adamsonile 18. IX 1866.

³² Fr. R. Kreutzwaldi kiri L. Koidulale 16. II 1871.

³³ Fr. R. Kreutzwaldi kiri L. Koidulale 5. V 1868.

³⁴ Fr. R. Kreutzwaldi kiri L. Koidulale 16. II 1871.

korduvalt ning halastamatult oma kirjades J. V. Jannseni tegevust ning näitas, et see on otseselt kasulik mõisnikele ja pastoriitele, majanduslikult temale endale ning unelauluks rahvale.

Oma suures antifeodaalses võitluses, võitluses rahva majandusliku ja kultuurilise tõusu eest ei seisnud Fr. R. Kreutzwald isoleeritult. Tal olid tihedad sidemed eesti ühiskondliku liikumise demokraatliku voolu selliste esindajatega nagu C. R. Jakobson, M. Veske, J. Köler jt. Kui 1878. a. hakkas ilmuma Jakobsoni „Sakala”, tervitas ta seda vaimustusega. Julgustavalt kirjutas ta Jakobsonile: „Mida rohkem vaenlasi, seda suurem au. „Sakala” näitab meelsust, ainult soovida jääb, et tal võimalik oleks kõiki vastaseid jalgade ees maas näha, ja see läheb tal vististi ka korda, sest kes tõe ja õiguse lippu kõrgel kannab, see võidab.”³⁵ Kreutzwaldil olid sidemed ühtlasi Tallinnas asuva vene progressiivse mõtte esindaja V. T. Blagoveštšenski ümber koondunud demokraatlike tegelastega, nagu N. F. Russow, J. J. F. Nocks jt., ta tundis Blagoveštšenskit ka isiklikult.³⁶ Kui 1862. a. ilmus „Eestlane ja tema isand”, mis oli tõenäoliselt seotud Blagoveštšenski nimega ja milles paljastati siinsete mõisnike julma talupoegade kurnamist, leidis see töö otsest heakskiitu, Fr. R. Kreutzwaldi poolt.

Fr. R. Kreutzwaldi sidemed eesti ühiskonna demokraatliku voolu esindajatega innustasid kahtlemata ta ennastsalgavat tööd rahva heaks, kuid tema peamine jõuallikas seisis ta otseses sidemes rahvaga, armastuses oma rahva vastu, mis andis talle võtme oma aja eesti ühiskonna põhilise küsimuse mõistmiseks ning viis ta võitlusele selle lahendamiseks oma arusaamiste seisukohalt. Sellistes tingimustes kujunes Fr. R. Kreutzwald oma pingelise kutsetöö kõrval väljapaistvaks võitlejaks ühiskondlikul rindel, kes valgustaja-demokraadina võitles talurahvahulka vabastamiseks feodaalkorra ikkest ja igandeist, talurahvahulka majandusliku ja kultuurilise tõusu eest, eesti ühiskonna progressi eest. Tema võitluse taotlused leidsid kajastust ta kirjanduslikus toodangus, milles ta nägi võimsat relva võitluses uue eest vana vastu, rahva kasvatajat, valgustajat ja edasiviijat. Selles võitluses on ta andnud eesti ja kogu nõukogude rahvaste kultuuri fondi säärase kirjandusliku suurteose nagu „Kalevipoeg”, milles kajastub kujukalt rahva vabadusearmastus, ta ennastsalgav võitlus rõhumise vastu ja rahva vääramatu usk oma võidusse võitluses parema tuleviku eest. „Kalevipoeg” kui rahvalik teos sai antifeodaalsete jõudude võimsaks koondajaks, nende innustajaks võitlusele feodaalse klassi vastu. Samal ajal oli „Kalevipoeg” sõpruse kandjaks eesti ja vene rahva vahel, mille kindlaks pooldajaks oli Fr. R. Kreutzwald.

³⁵ Fr. R. Kreutzwaldi kiri C. R. Jakobsonile 5. VII 1878.

³⁶ Fr. R. Kreutzwaldi kiri A. Schiefnerile 10. III 1862.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ АНТИФЕОДАЛЬНОЙ БОРЬБЫ В ЭСТОНИИ В ТРАКТОВКЕ ФР. Р. КРЕЙЦВАЛЬДА

Доц. Я. Конкс

Кафедра всеобщей истории

Резюме

Жизнь Фр. Р. Крейцвальда (1803—1882) совпадает с тем периодом, когда в России, как и в связанной с ней политически и социально-экономически Эстонии, происходил переход от феодализма к капитализму. Перед Фр. Р. Крейцвальдом поэтому, в качестве основного вопроса, стоял вопрос об освобождении крестьянских масс от феодального ига. Крейцвальд, который сам происходил из крестьян и основательно знал положение крестьянства, находящегося под безжалостным угнетением помещиков, внес, как просветитель-демократ, выдающийся вклад в антифеодальную борьбу. Побуждаемый горячей ненавистью против феодализма и всех его порождений, он вел упорную борьбу с феодальным землевладением как основой феодализма, за его замену в возможно большем размере крестьянским землевладением. Он резко выступал против привилегий остзейских баронов и решительно боролся против духовного порабощения крестьянства помещиками, пасторами и их подручными.

Фр. Р. Крейцвальд искренно верил, что победа новых аграрных отношений в деревне, переход эстонской деревни на капиталистический путь развития, переход крестьянского хозяйства на более рациональное устройство и подъем полезного для крестьянина просвещения обусловят поднятие жизненного уровня всего крестьянства. Сущности капиталистической системы эксплуатации он ясно еще не понимал. Но когда он видел эксплуатацию бедных крестьян богатыми, то он горячо против этого выступал. Об антифеодальной борьбе Фр. Р. Крейцвальда свидетельствует богатое литературное наследство, в том числе и эпос эстонского народа «Калевипоэг».

FR. R. KREUTZWALD AJALOOLASENA

Ajalooteaduste kandidaat K. Laigna

NSV Liidu ajaloo kateeder

Ajaloolise mõtte areng on osa ühiskondliku mõtte arengust. Seetõttu on väljapaistvad progressiivsed ühiskondlikud võitlejad alati tunduval määral edasi viinud ka ajaloosündmuste hindamist, on aidanud võidelda tõe eest ajaloosündmuste käsitlemisel. Tänapäeval, võitluses meile vaenuliku ideoloogia avalduste vastu, on muu hulgas suure tähtsusega ka mineviku progressiivse historiograafilise pärandi väljaselgitamine. Ei ole juhuslik, et võitlus kodanliku historiograafiateaduse mõjude vastu aktiveerus just pärast partei Keskkomitee ideoloogiaalaseid otsuseid aastail 1946—1948. Just viimaste aastate jooksul on nõukogude historiograafiateadusel suuri saavutusi Radištševi, dekabristide, revolutsiooniliste demokraatide ajalooliste seisukohavõtude tähtsuse näitamisel. Kodanlik historiograafia ja selle mõjude edasikandjad Nõukogude Liidus olid nende väljapaistvate ühiskondlike võitlejate ajalookontseptsioonidest kas täielikult vaikinud või neid häbematuult moonutanud nende tähtsuse madaldamise suunas.

Nõukogude Eestis on historiograafilise uurimistöo oluliseks ülesandeks selgitada eesti valgustajate-demokraatide tegevust võitluses rahvavaenulike ajalookontseptsioonide vastu, nende panust progressiivse ajaloolise mõtte arengusse. Siingi tuleb järjekindlalt võidelda kodanliku historiograafiateaduse seisukohtade vastu. Eesti kodanlik ajalooteadus püüdis Jakobsoni ja Hurda teravalt lahkuminevaid seisukohti Eesti ajaloo käsitlemisel kujutada ühtlaseks ja peaaegu täielikult. Võitluses kodanlike võltsingute vastu on Kreutzwaldi ajaloo-alaste vaadete väljaselgitamine suure tähtsusega ülesanne.

Kreutzwaldi vaated ajaloole, samuti kui kogu ta maailmavaade, küpsesid olukorras, kus Eesti külas toimus piinavalt aeglane üleminek kapitalistlikele tootmissuhetele. Võitlus feodaalkorra, hiljem selle igandite vastu oli põhiliseks ühiskondlikuks ülesandeks. Kreutzwald ei kaotanud kunagi sidet rahvamassidega. Ta jäi rahvamasside, peamiselt talurahva huvide kaitsjaks, tuliseks võit-

lejaks pärisorjuse ja selle sünnitiste vastu ning hariduse, omavalitsuse ja vabaduse eest. Seega kujunes Kreutzwald eesti valgustajaks. Tema valgustusliku tegevuse lai amplituud põhjustab tema suure mõju ja tähtsuse.

Kodanlikud ajaloovaltsijad on püüdnud progressiivsete ühiskonnategelaste ajalookontseptsioonidest väikides määras selles ettekäändel, et viimaste ajaloolised seisukohavõtud on avaldatud publitsistlikes või ilukirjanduslikes töodes, mitte spetsiaalsetes ajaloolistes uurimustes. Nõukogude ajaloolased on seevastu näidanud, et ajalookontseptsioonide avaldamine rahvalikes, laia levikuga töodes ei ole puuduseks ega nõrkuseks, vaid kõneleb vastupidi just seal avaldatud ajalookontseptsioonide pääsust rahva sekka ning suurest mõjust ja tähtsusest. Seda tuleb täiel määral arvestada ka Kreutzwaldi puhul. Asjaolu, et tema seisukohavõtud ajaloo küsimustes on väljendatud „Kalevipojas”, kalendrilisades, ajaleheartiklites ja teistes laia levikuga töodes, suurendab tunduvalt nende mõjujõudu. Teiselt poolt tuleb siiski silmas pidada, et mõned Kreutzwaldi kõige teravamad seisukohavõtud ei saanud tsensuuritakistuste tõttu trükisõnasse pääseda. Seetõttu on Kreutzwaldi vaadete väljaselgitamisel tema kirjavahetus oluliseks täienduseks trükis avaldatud töödele.

Oma tegevuses võis Kreutzwald toetuda vene progressiivse ühiskondliku mõtte esindajatele ja balti-saksa valgustajatele. Demokraatlike ideede hindamatuks varaaidaks oli talle eesti rahvaluule. Kreutzwaldi otseseks eelkäijaks oli Faehlmann, kelle tegevust ta jätkas nii „Kalevipoja” koostajana kui ka võitlejana ajaloolise töö eest.

Kreutzwaldi ajaloolised vaated on kõige tihedamas seoses tema üldise filosoofilis-poliitilise maailmavaatega. Eesti rahvaeepose koostaja seisukohavõtud üksikute ajaloo probleemide alal tulenevad tema üldistest tõekspidamistest arenguseaduste ja ajaloo toimivate tegurite kohta. Need üldised tõekspidamised olidki Kreutzwaldi progressiivse ajalookäsituse lähtealusteks.

Kreutzwald oli deist. Ta jagas veel eelarvamust jumala olemasolust, pidas jumalat liikumise algpõhjuseks, kuid oli seisukohal, et pärast loomist areneb maailm muutumatute looduseaduste järgi. Ka ühiskonna arengu määrab Kreutzwaldi maailmavaate kohaselt ikkagi inimeste tegevus, mitte jumala tahe. Oma seisukoha kohta jumala mittevaheseegamisest maailma asjusse väljendab Kreutzwald kujukalt „Alg-Kalevipoja” värssides:

Vanataati, isetarka
Avalikult kange käega,
Volilise rammu väega
Ilmakere ratastesse
Kusagil ei kinni hakka...¹

¹ Fr. R. Kreutzwald, *Laulud*, Tallinn, 1953, lk. 237.

Samuti kõneleb Kreutzwald „Sakalas”, et maailm areneb oma seaduspärasuste kohaselt ning et jumal neisse kuskil vahele ei sega.² Arengu seaduspärasuse tunnetusest tuleneb Kreutzwaldi kontseptsioon maailma ja ühiskonna progresseeruvast arengust. See kontseptsioon oli suure tähtsusega võitluse reaktsiooniteenrite ja pimedusejüngrite vastu, kes püüdsid konserveerida olemasolevaid ühiskondlikke olusid ning äärmist sotsiaalset ülekohtut. Kirjas Schiefnerile märgib Kreutzwald, et parem võidab ükskord ikkagi, ehkki uue eest võitlejad võivad selleks ajaks olla lagunened tuhaks ja põrmuks.³ Kreutzwaldi vaadetes ilmneb kahtlemata mõningal määral saksa idealistliku filosoofia mõju, kuid oma tunnetusega lakkamatust progressist ületas ta selle ning lähenes antud küsimuse käsitlemisel vene eesrindliku mõtte parimaile esindajale, revolutsioonilistele demokraatidele. Kreutzwald ei jõudnud revolutsiooniliste demokraatide ideestiku ulatuslikumale tundmisele ja omaksvõtmisele, progressimõiste käsitlemisel on aga tema lähedus sellele eitamatu.

Kreutzwaldi progressi-kontseptsioonist tuleneb ka tema arusaamine ühiskondliku võitluse tähtsusest. Nii kirjutab ta oma tervituses „Sakalale”, et „võitlemiseta ei ole kuskil elu, kes edasi tahab saada, peab võitlema”.⁴ Kreutzwald nõuab lakkamatut edasiliikumist ning võitleb selle eest, ka puhkamist, paigalseisu peab ta tagasiminekuks.⁵ Kuigi Kreutzwaldi elu lõpul teda hakati pidama rahu-meheks ühiskondliku võitluse suhtes, ei ole see tema tegevuse valdava osa kohta kaugeltki tüüpiline.

Tõsi küll, Kreutzwaldi dialektika jääb ajalooüldmuste käsitlemisel idealistliku dialektika raamidesse, ajalooliste sündmuste peamiste tekitajatena vaatleb ta ideesid. Siiski võime Kreutzwaldi juures märkida mõningaid materialistliku ainekäsitlemise algeid. Näiteks selgitab Kreutzwald XIX sajandi teisel kümnendil Eestis esinenud nn. taevakäijate usulise liikumise sotsiaalseid tekkepõhjusi.⁶ Fantastikaga varjutatud kujul esineb materialistliku ajalookäsitlemise algeid ka „Kalevipojas”: kangelase tööde ja võitluse suurus on rahva jõu võrdkujuks.

Kreutzwald on oma kirjutustes nii või teisiti puudutanud peamisi sõlmmomente eesti rahva ajaloos ning andnud neile oma hinnangu. Ta on käsitlenud nii kaugel muinasaja probleeme kui ka oma tegevusaja aktuaalseid ühiskondlikke küsimusi. Enamiku küsimuste käsitlemisel on ta oluliselt kaasa aidanud eesti ajaloolise mõtte arengule, on võidelnud iganenud ja rahvavaenulike seisukohtade vastu. Selle kõrval on küll ka küsimusi, mille käsit-

² Sakala 21. X 1878, nr. 37.

³ Fr. R. Kreutzwaldi kiri A. Schiefnerile 28. III 1861. Fr. R. Kreutzwaldi ja A. Schiefneri kirjavahetus. Tallinn, 1953, lk. 206–207.

⁴ Sakala 11. III 1878, nr. 1/2.

⁵ Fr. R. Kreutzwald, Rahvad ja nende võitlemised, Sakala 1879, nr. 9.

⁶ Fr. R. Kreutzwald, Die Himmelsgänger (Taevakäijad). Historische Skizze aus dem Volksleben der Esthen. Kirjandusmuuseum, EKIA, Eisen 63 : 25.

lemisel Kreutzwald ei suutnud ajaloolist mõtet edasi viia, mille puhul ta jäi vanade seisukohtade küttesse ja kammitsasse. Tema tegevusaega ja -tingimusi arvestades on see aga kõigiti arusaadav. „Ajalooliste teenete üle ei otsustata selle järgi, mida ajaloolised tegelased ei andnud võrreldes tänapäeva tingimustega, vaid selle järgi, mis nad andsid uut võrreldes oma eelkäijatega”,⁷ õpetab Lenin.

Kreutzwald püüdis anda uut niihästi hinnangutes kui ka faktilise materjali osas. Ta avaldab rahulolematust selle üle, et „meie esivanemate elust siin maal väga pisut tõeste teada on, nõnda, et vanema aja sündimesed enam ehk vähem kõik ennemuistese jutu viisil tuules kõiguvad ja arvust keha kombliku kuju näitavad”.⁸ Eriti nõrgalt läbiuurituks pidas Kreutzwald ajajärku enne XIII sajandit, enne saksa-skandinaavia röövvalutajate sissetungi. Oma tegevusega püüdis Lauluisa eelkõige selle perioodi tundmaõppimiseks kaasa aidata, rakendades põhiliselt kaht meetodit. Vastava perioodi uurimist pidi abistama tema tegevus folkloristina rahvaluuleliste pärimuste kogumisel ja talletamisel, teiseks on meil ka andmeid Kreutzwaldi tegevusest arheoloogina.

Kreutzwald on korduvalt tähelepanu juhtinud Kalevipoja-juttude tähtsusele ajaloolise allikana. Oma Pöllupapi-jutus märgib autor, et „kõigest ennemuistese jutu sõnumistest, kelle riismed meie päivini ulatavad, tohiks Kalevipoea mälestus kõige vanem olla”.⁹ Samuti selgitab Kreutzwald oma teose tähtsust ajalooliste tunnetuste süvendamisel 1862. a. ilmunud rahvapäevikute eessõnas: „Kõik, mis meie maal enne seda aega oli sündinud, kui sakslaste kaupmehed esimest korda laevaga tee siia leidsid, seisab paksus uduvõrgus. Sellepärast peame seda suureks õnneks pidama, mis vana jutu sõna pimedasse jälgi on teinud”.¹⁰

Rahvajuttudes säilinud ajalooliste pärimuste kõrval hindas Kreutzwald kõrgelt ka arheoloogilist uurimistööd. Oma lõpetamata käsikirjas „Vana Eestlaste jumalate tundmisest ja teenistusest” kirjutab ta selle kohta: „Praegusest muiste aja uurimise seisupäevast tungivad ehk küll pikamiste teel — ikka rohkem aruandjaid päikese terased mineviku pimedada metsa laantesse ja kus midagi vana põlve jälgi silma otsa ulatab, seal kinnitatakse sammu ja püütakse nähtust terasemalt, tähele pannes teiste sarnaste leidustega kunstlikult kokku seada, kuni neist midagi kasulikku sünnib. Selle tarbeks kaevatakse ja tuhnitakse mitmes paigas muiste põlve kalmukünkad (surnude hauad) läbi, kellest ammugi tühaks ja põrmuks pudend asjade riismed välja võetakse ja neist märkisi üles otsitakse, mis nende kadund omanikkude päevil juba tutavad

⁷ V. I. Lenin, Teosed, 2. kd., lk. 158.

⁸ Kreutzwaldi kiri J. Adamsonile 18. IX 1866. Kirjandusmuuseum. EKS, Adamson 1:10.

⁹ Eesti-rahva Kasuline Kalender 1869, lk. 57.

¹⁰ Fr. R. Kreutzwald, Kalevipoeg, Tallinn, 1953, lk. 8.

ja tarvitusel olivad olnud, kes nii ja nii kaua enne meid siin murupinda tallanud.”¹¹ Vaatamata sellele, et järelduste tegemisel arheoloogilise materjali alusel on paratamatult esinenud ka vigu, avaldab Kreutzwald arheoloogilise uurimistöö teostajaile oma tunnustust. Ta kirjutab, et järelopv saab neid hindama, kuna aga asjata pilkajaid keegi meelde ei tuleta.

Ka Kreutzwald ise teostas arheoloogilisi kaevamisi. Tema poolt lahtikaevatud kalmete arv ulatus viiekümnele.¹² Kui Kreutzwaldi arheoloogilise kaevamistöö teaduslikud tulemused jäid võrdlemisi nappideks, siis olid selles süüdi eelkõige tolleaegsed äärmiselt puudulikud kaevamismeetodid. Siiski andsid need kaevamised vähemalt mõningaid pidepunkte ajaloolise tõe selgitamiseks.

Üheks küsimuseks, millele Kreutzwald püüdis vastust leida, oli probleem eestlaste siirdumisajast nende praegustesse asukohtadesse. Kreutzwald oli siin soome uurija Yrjö-Koskineni mõju all ning pidas samuti kui hilisem eesti kodanlik ajalooteadus eesti rahva esivanemate Läänemere äärde jõudmist üsna hiliseks, dateerides seda I aastatuhande keskpaigaga m. a. j. või veelgi hilisema ajaga. Õnneks ei ole see ekslik seisukoht näiteks „Kalevipojas” mingil määral kajastunud. „Kalevipoeg” valmis juba enne Kreutzwaldi tutvumist Yrjö-Koskineni teooriaga, mis leidis aset 1860-ndate aastate keskpaigu. Rahvatraditsiooni alusel koostatud „Kalevipojas” ei kõnelda midagi eestlaste sisserändamisest. Siin on vaikides eeldatud, et see toimus üsna kauges minevikus. Viimane seisukoht on kahtlemata õige.

Millised olid siis Kreutzwaldi seisukohad Eesti ajaloo kohta enne XIII sajandit, ürgkogukondliku korra ja feodaalsuhete kujunemise perioodide suhtes? Peab märkima, et ta idealiseeris mõnel määral Muinas-Eesti olusid. Tõsi küll, oma töödes on Kreutzwald korduvalt välja astunud kaugesse minevikusse asjatu ilustamise vastu. Ta tegi seda ka „Kalevipoja” rahvaväljaande eessõnas. Sellest ilustamisest ei saanud hoiduda aga ka Kreutzwald ise. Oma aja oludes teenis saksa-skandinaavia röövvalitusele eelnenud ajajärgu idealiseerimine ja selle terav vastandamine järgnevale ajastule progressiivset antifeodaalset võitlust. Nii kõnelebki ka Kreutzwald „Kalevipojas” kadunud rahu- ja õnnepõlvest, mille kohta öeldakse, et see on kallim kui kuld ja hõbe.¹³

Nii võrd kui selline kujutus põhjeneb tõsiasjadel, oli see tingitud eelkõige rahulikest ja sõbralikest suhetest eestlaste idanaabrite — venelastega. Neist kõneleb korduvalt ka Kreutzwaldi „Kalevipoeg”. Autor on sel puhul toetunud rahvapärastele jutustustele. Seetõttu leiab „Kalevipojas” kajastust eestlaste elav kaubandus-

¹¹ Fr. R. Kreutzwald, Vana Eestlaste jumalate tundmisest ja teenistusest. Kirjandusmuuseum. EKIA, Eisen 63 : 34.

¹² Kreutzwaldi kiri Yrjö-Koskinenile 10. I 1867. Kirjandusmuuseum 64 : 6.

¹³ Fr. R. Kreutzwald, Kalevipoeg, lk. 305.

lik läbikäimine võimsa Vana-Vene riigi loonud idaslaavlastega. Eriti iseloomulikud on värsid Peipsi tagant laudade toomisest linnuste ehitamiseks. XI loos kõneldakse, et

Kalevite kallis poega
Toonud Pihkvast turjataie
Lunastatud linna laudu ...¹⁴

Kui aga need laud purunevad võitluses Kalevipojale kallale tunginud sortsidega, siis otsustab Kalevipoeg uuesti Peipsi taha pöörduda.

Parem lähen Peipsi taha
Tutval teel tagasie
Laudu uuest otsimaie,
Linna tarbeks lunastama.¹⁵

Kalevipoeg püüab koguni üle Peipsi silda ehitada, kuid see pidi paratamatult ebaõnnestuma. Eeposes kõneldakse loodusjõudude poolt tehtud takistustest, rahvajuttudes ka vaenlaste vastu-tegevusest.¹⁶

On põhjendatult märgitud, et Kalevipoja lauatoomise lood kajastavad muistset Eesti-Vene tihedat läbikäimist ja et neil ei puudu ka alus ajaloolistes sündmustes. Võib pidada tõsiasjaks, et eestlased tutvusid linnuste parema kindlustamise tehnikaga just venelaste abil. Näiteks toimus a. 1030 muistsete eestlaste linnuse Tarpatu (Tartu) täielik ümberehitamine ja tugevdamine venelaste poolt, mida tinglikult võime pidada Tartu linna asutamiseks. Samal sajandil areneb Eestis seniste väikelinnuste mahajätmine ja tugevamate ehitamine. Seda tingiva ühiskondliku sisearengu kõrval ei saa selle nähtuse põhjuseks eitada ka vene mõju. Sõjalises koostöös venelastega röövvalutajate vastu kasutasid eestlased tõenäoliselt vene sõdurite relvajõu kõrval ka venelaste ehitustehnilist kaasabi linnuste kaitsevalmis seadmisel.

Kreutzwaldi „Kalevipojas” esinev ajalooline tõetunnetus eestlaste ja venelaste tihedast ja sõbralikust majanduslikust ja kultuurilisest läbikäimisest üle Peipsi järve on meile seda enam hinnatav, et eesti kodanlikud natsionalistid püüdsid ajalugu häbematult võltsides seda sõbralikku koostööd täiesti eitada ning kujutasid Peipsi järve ja Narva jõge rahvaid eraldava hiina müüri taolisena.

Kreutzwaldi seisukohavõtte võime võitluses vaenulike kontseptsioonide vastu kasutada ka XIII sajandi esimese poole sõjaliste võitluste käsitlemisel.

Kreutzwald näitab, et saksa-skandinaavia röövvalutajad olid metsikud orjastajad. See oli vastandlik seisukoht balti parunite

¹⁴ Fr. R. Kreutzwald, Kalevipoeg, lk. 171.

¹⁵ Sealsamas, lk. 193.

¹⁶ R. Viidalepp, Kalevipoeg — eesti ja vene rahva iidse sõpruse kehas-taja. „Nõukogude Õpetaja” 31. VIII 1951, nr. 35.

ja ka hilisemate eesti kodanlike natsionalistide omale, kes püüdsid rööv vallutajaid kujutada kultuuritoojatena. Saksa-skandinaavia agressiooni nimetab Kreutzwald mõrtsukalikuks verevalamiseks,¹⁷ mille tulemusena kohalikud põliselanikud neediti ahelaisse.¹⁸ Terav väljaastumine „teooria” vastu kultuuritoomisest vallutajate poolt esineb Kreutzwaldi kirjas Kõlerile 15. augustist 1866. Kasutades segamini eesti ja saksa keelt, kirjutab Kreutzwald: „Täiesti mõttetuna kõlab, kui Schultz... küsib, kes õpetust sul pähe pannud, kes on teil ristiuskul toonud. Jah, kui see oleks vaid olenenud heade sakslaste tahtmisest, siis oleks tänapäeval õpetuse pähepanemisega samasugune lugu kui 700 aasta eest, kui orjastamine algas. Õigem oleks küsida: kes on teid seitse sada aastat veel halvemaks kui lojuseid pidanud?”¹⁹

Sama mõtet väljendab Kreutzwald veidi varieeritult ühes oma kirjas Koidulale: „Vaeselt rahvalt rööviti tema kallim varandus, ta tõugati välja inimlikust seltskonnast, alandati looma vääriksiks — säärase hinna eest pidi ta ostma oma kristluse.”²⁰

Õige hinnangu rööv vallutajate tegevusele ning võitlusele nende vastu annab Kreutzwald ka „Kalevipojas”. Eestlaste vaenlasi kujutatakse siin õigesti merd kaudu tulnuina. Nii saabub vaenlane Virusse põhja poolt (IX lugu) ning XIX loos' kõneldakse otseselt saksa raudrüütlite tulekust vallutusretekele merd kaudu. Edasi jutustatakse Eesti malevate koondumisest ühiseks vastupanuks rööv vallutajatele ning kestvaist veriseist lahinguist. Kreutzwald mõistab teravalt hukka oma rahva reeturid. Penirüütlite poole ülemineku ettepaneku lükkab Kalevipoeg põlglikult tagasi ning hävitab sellele ahvatlejad. Sellega oli antud tunnustus Lembitule kui eestlaste võitlusjuhile XIII sajandil ning lõpuni ustavaks jäänud vene liitlasele Vjatškole. Sellega oli häbimärgistatud oma rahva reetnud Kaupo. Sellega olid hukka mõistetud ka parunite kintsu kaapijad XIX sajandil.

Kreutzwald oli muuseum esimene eesti autoreist, kes väljendas tõeliselt kriitilist suhtumist tähtsaimasse saksa-skandinaavia agressiooni XIII sajandil käsitlevasse allikasse — Läti Henriku kroonikasse. Kreutzwald kirjutab 1878. a. „Sakalas”: „Ise esimesed kirjasõnumid pärast Sakslaste asutamist, mis Läti Hindrek ülespannud, tarvitavad ette vaatust ja sõelumist, enne kui meie värvide vahedest selget aru leiame...”²¹ Kreutzwaldi selline kriitiline suhtumine Läti Henriku kroonikasse pahandas mitte ainult balti paruneid, vaid ka eesti rahvusliku liikumise tagurlik-klerikaalse suuna esindajaid. Aasta hiljem (1879) avaldas M. J. Eisen „Eesti Kirja-

¹⁷ Kreutzwaldi kiri Schultz-Bertramile 10. VI 1860. Kirjandusmuuseum EKS 2:1.

¹⁸ Kreutzwaldi kiri Yrjö-Koskinenile. Kirjandusmuuseum 64:6.

¹⁹ Kreutzwaldi kiri Kõlerile 15. VIII 1866. Kirjandusmuuseum EKS, Kõler 1:8.

²⁰ Kreutzwaldi kiri Koidulale 16. II 1871. Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetus II, Tartu, 1911, lk. 157.

²¹ Sakala 22. VII 1878, nr. 23.

meeste Seltsi aastaraamatus" artikli „Läti Hindrek ja tema aja-raamat”, milles ta väitis vastupidiselt Kreutzwaldi õigele seisukohale, et Läti Henriku soov olevat olnud tõtt kõnelda ning seda kõnelevat ta ka igal pool. Kreutzwaldi vastuolu eesti rahvusliku liikumise tagurlik-kerikaalse suunaga ilmneb seega selgelt ka ajalooallikate hindamisel.

Samuti kui saksa-skandinaavia röövvalutajate tegevust XIII sajandil, oskab Kreutzwald põhiliselt õigesti hinnata ka selle tulemusena kehtestatud balti parunite vägivaldavõimu. Kirjas Yrjö-Koskinenile 23. augustist 1866 märgib eesti rahvaeepose koostaja, et eestlastel tuli sajandite kestel jagada neegerorjade saatust.²² „Sakalas” kirjutab Kreutzwald, et eestlaste õpetamine, juhatamine ja kasvatamine toimus kuus- või seitsesada aastat võsandikkude kulu peal.²³ Autor häbinärgistab saksa mõisnikke, kuid seejuures on rahvuslik vihavaen talle täiesti võõras. Samasuguse või veel suuremgi meelepahaga piitsutab ta eestlastest rahvareetureid, pärisorjastatud eesti rahva saatusele kaasatundvaile sakslastele avaldab ta aga kõrget tunnustust. Oma kirjas Kölerile 19. oktoobrist 1864. a. toob Kreutzwald ära Berliini professori W. Schott'i seisukohavõtu Eesti ajaloo suhtes, et eesti talupoeg on pidanud alates maa vallutamisest saksa rüütlite poolt taluma kõige alandavamat orjust. „Junkrud ja papid sirutasid teineteisele siin kui ka mujal käe, et allasurutud rahvast hoida viletsuses, nürimeelsuses ja sügavaimas kõlbluse laostuses; et see plaan õnnestus vaid poolikult, on tingitud eestlaste raugematust moraalsest vastupanujõust”. Neile prof. Schotti sõnadele lisab Kreutzwald omalt poolt: „Nii otsustavad parteituid sakslased, kuna aga meil sonitakse „rüütlimaast” ja „pühast sõjakäigust” sellesse.”²⁴

Kreutzwald sõdis XIX sajandi reaksionääridega, kuid ka saksa-skandinaavia agressiooni tagajärjel kujunenud olukorra hindamisel on tema märkused kasutatavad, samuti võitluses hilisemate kodanlik-natsionalistlike ajaloovõltsijatega. Näiteks kirjutab Kreutzwald seoses asjaoluga, et saksa-skandinaavia röövvalutajad sundisid eestlasi ehitama kindlusi, mille ülesandeks oli nende endi alamuses hoidmine, et siia tulnud härrad ajasid rahvast verise piitsuga mugavaid losse ehitama.²⁵ Kindral Laidoner kõneles aga sellega seoses Eesti-Saksa ühiskultuurist!

Koos balti parunitega tabab Kreutzwaldi hukkamõist täiel määral ka siinseid pastoreid. Kreutzwald kirjutab, et „meie maal elab üks ristiusk, mis rohkem kuus sada aastat rahvale risti ja viletsust küllalt kaela peale toonud, ja veel edespidi saab tooma, nii kaua kui hinged muidu ei arva läbisaama, kui et neil karjatsed

²² Kreutzwaldi kiri Yrjö-Koskinenile 23. VIII 1866. Kirjandusmuuseum 64: 6.

²³ Sakala 13. V 1878, nr. 12.

²⁴ Kreutzwaldi kiri Kölerile. Kirjandusmuuseum. EKS, Köler 1: 8.

²⁵ Inland 1857.

peavad olema”.²⁶ Kreutzwald märgib, et kirik on rahvast igapidi surunud, püüdnud teda ikka rumalamaks ja rumalamaks teha, sest et rumala rahva üle on hea valitseda.²⁷ Eesti valgustajademokraat annab täielikult eitava hinnangu niihästi katoliku papidele kui ka luterlikele pastoreile, nimetab neid söödikuiks, kes imevad rahva õilsaid mahlu,²⁸ näitab, et olukord ei paranenud ka reformatsiooni tagajärjel.

Kodanlike nationalistide poolt, ajalugu võltsides, taevani ülistatud Rootsi koloniaalvõimu perioodi Eestis ei ole Kreutzwald oma töödes ega kirjades lähemalt käsitletud. Et ta aga jõudis arusaamisele, et nimetatud periood oli eesti rahva elus üks raskemaid, näitab asjaolu, et ta oma luuletuses „Vana aeg oli vaenuaega” Rootsi võimu Eestis samuti hukka mõistab kui saksa oma.²⁹ Seda kinnitab ka Kreutzwaldi poolt korduvalt antud positiivne hinnang Eesti ala Venemaaga ühendamisele XVIII sajandi algul.

Kõneldes Venemaa võitlusest väljapääsu eest Balti mere äärde kirjutas Kreutzwald: „Iga riik, kes lapse põlve ei taha jääda, vaid hiljemine kosuda ja ükskord õitsema minna tahab, peab selle eest hoolt kandma, et tema jõesuud mitte võera valitsuse all ei seisa, vaid tema peab ise nende peremees olema. Muidu on riik ühe elumaja sarnane, kelle ukсед naabrimehe luku taga seisavad, nõnda et maja peremees tema lubata toast välja ei tohi minna, ega tupp astuda.”³⁰ Seega andis Kreutzwald ainult vähe erinevate sõnadega edasi sama mõtte, mille Marx oli väljendanud oma „XVIII sajandi saladiplomaatias”: „... Ükski suur rahvus pole kunagi eksisteerinud ega võinud eksisteerida merest nii kaugel seisvas asendis, milles oli algul Peeter Suure riik, kunagi pole ükski rahvas sellega rahule jäänud, et tema mererannikud jõgede suudmeil oleksid temast ära lõigatud...”³¹

Paralleelselt Baltimaade Venemaaga ühendamise tähtsuse rõhutamisele Venemaa seisukohalt näitas Kreutzwald, et see tuli suureks kasuks ka eesti rahvale. Eriti rõhutab „Kalevipoja” autor, et Eesti ala Venemaaga ühendamine kindlustas eesti rahvale püsiva rahuaja. „Kalevipojas” kõneldakse neist koledustest, mida toovad kaasa alatised sõjad. Möödunud viletsuste kohta kõlavad venvalt Kreutzwaldi värsid:

²⁶ Kreutzwaldi kiri Koidulale 6. II 1868. Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetus I. Tartu, 1910, lk. 81.

²⁷ Ma-rahva kassuline Kalender 1845.

²⁸ Kreutzwaldi kiri Koidulale 16. II 1871. Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetus II, lk. 156.

²⁹ Fr. R. Kreutzwald, Laulud, lk. 174.

³⁰ Eesti-rahva Kassuline Kalender 1875, lk. 44.

³¹ K. Marx, Secret Diplomatic History of the Eighteenth Century. London 1899. Tsiteeritud teose järgi: B. S. Telpuhhovski, Põhjasõda. Tartu 1949, lk. 20.

See'p see Eesti muistepõli
Enne Vene valitsuse
Armutiiva kaitsemista.³²

Just need värsid jäeti kodanlike natsionalistide poolt eesti-vene sõpruse sihiliku kahjustamise eesmärgil „Kalevipoja” tekstist välja, seega häbitult moonutades eesti rahvuslikku suurteost.

Sama mõtet kui neis „Kalevipoja” värssides väljendas Kreutzwald ka õnnesooviluuletuses Tartu ülikoolile selle 50-aastase juubeli puhul 1852. a., kus ta kirjutas:

Raudraske põlve kurna ormad
On vene voli kustutand,
Ja nälja-, sõja-, katkusurmad
Kõik ühes vangi paelutand.³³

Sama mõtet väljendas Kreutzwald veel paljudel muudelgi puhudel. Koos Baltimaade Venemaaga ühendamisega leiavad tema poolt positiivset hindamist ka Peeter I reformid. Sedagi Kreutzwaldi seisukohavõttu tuleb pidada põhiliselt õigeks, ehkki nende reformide teostamine toimus talurahva kulul, kellelt riisuti kolm nahka. Viimast asjaolu Kreutzwald muidugi ei suutnud näidata, sest tal puudus arusaamine klassijõudude asetusest ühiskonnas ning seega ka tsarismi klassiolemusest.

Sellele piiratusetele vaatamata suutis aga Kreutzwald tagurliku balti erikorra olemust üsna hästi paljastada. Liivimaa aadli arvukaid privileege pidas ta kammitsateks igasugusele progressile.³⁴ Vene riigi üldisest seadusandlusest erinevaid Balti kubermangude seadusi nimetas ta kolikambri kalleimaks varanduseks.³⁵ Kreutzwald ennustas õigesti: „Pehkinud Landesstaat sammub iga päevaga oma kokkuvarisemisele järjest lähemale ja pealegi seda kiiremini, mida enam ta oma müüriaukusid keskaja pudedate kividega kinni toppida püüab.”³⁶

Üheks sammuks teel uutele ühiskondlikele suhetele peab Kreutzwald 1816. ja 1819. a. talurahvaseadusi. Ta näitab, et isiklik priius võimaldas talupojal vähemalt selle mõisniku juurest lahkuda, kes talle põrgu liiga palavaks oli kütnud.³⁷ Ühtlasi on aga Kreutzwald selgel arusaamisel, et 1816. a. ja 1819. a. talurahvaseadused ei toonud talurahva laiadele massidele nende olukorra loodetud paranemist, vaid põhjustasid mõnel juhtumil isegi senisest veelgi suu-

³² Fr. R. Kreutzwald, Kalevipoeg, lk. 18.

³³ Fr. R. Kreutzwald, Laulud, lk. 146.

³⁴ Kreutzwaldi kiri Schiefnerile 10. III 1861. Fr. R. Kreutzwaldi ja A. Schiefneri kirjavahetus, lk. 204.

³⁵ Saka'a 21. X 1878, nr. 37.

³⁶ Kreutzwaldi kiri Schultz-Bertramile 13. III 1870. Kirjandusmuuseum. EKS 2:1.

³⁷ Kreutzwaldi kiri Koidulale 10. VIII 1869. Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetus I, lk. 342.

remaid majanduslikke raskusi. Kreutzwald kirjutab 1877. a.: „... Peaksime tunnistama, et kaua loodetud ja oodetud priiuse vilja terad kül kerged kaalusivad, ja pilkajaid ei tohituks laita, kui nemad meie rahva vabadust linnu-priiuseks nimetasivad, sest et põllumeestele niisuke kindla põhjata priius õnnetuseks oli ja neile kibedat vilja kasvatas, kelle magu mitmes paigas veel täna neil suust ei ole kadunud.”³⁸ „Kalevipoja” autor rõhutab, et lisaks isiklikule priiusele vajab talurahvas kindlasti ka maad.

Seejuures oskas Kreutzwald näha eesti talurahva ulatuslikku diferentseerumist pärast 1816. ja 1819. a. talurahvaseadusi, millest reaktioonilist eesti kodanlust teenivad ajaloolased eelistasid täielikult vaikida. Ta kirjutas juba 1845. a. uute täiendusparagrahvide puhul Liivimaa 1819. a. talurahvaseaduse juurde, et jõukad talupojad suutsid ka seni majanduslikult toime tulla, vaestele ei too aga ka uued paragrahvid mingisugust kergendust.³⁹ Kaks aastakümnet hiljem on Kreutzwald omandanud juba selge arusaamise eesti hallparunite ekspluataatorlikust iseloomust. Nii kirjutab ta 1863. a. Hurdale: „Meie jõukad talupojad on suurimad egoistid ja tavaliselt kurnavad oma vaeseid naabreid igal võimalikul viisil, andes neile teravilja ja muid laene, nõudes neid aga tagasi kõige häbitumate liiakasuprotsentidega.”⁴⁰ Samale asjaolule vihjab Kreutzwald ka ühes kirjas Yrjö-Koskinenile, kus ta märgib, et need eestlased, kellel on õnnestunud mõningat võimu omandada, kuritarvitavad seda oma kaasvendade vastu hullemini kui sündinud sakslased. Eesti mõisavalitsejaid; mõisarentnikke ja muid taolisi nimetab Kreutzwald õelaisks rõhujaisks.⁴¹ Samuti kui eesti ekspluataatoreid häbimärgistab eesti valgustaja-demokraat ka neid eestlasi, kes levitavad mõisnike arsenalist põlvnevat kurnamis-moraali. Kreutzwaldi sellekohased sapised märkused puudutavad eelkõige J. W. Jannsenit.

Kreutzwald ühe võitlejana eesti rahvusliku liikumise demokraatliku suuna ridades on toonud oma panuse ka selle liikumise valgustamiseks. Juba üksnes tema kiri Yrjö-Koskinenile 23. augustist 1866. a. näitab põhilisi momente eesti rahvusliku liikumise olemuses. Sellest ilmneb, et Kreutzwald juba 1860-ndate aastate keskpaiku, millal lahkumine eesti rahvusliku liikumise kahe suuna vahel ei olnud veel omandanud oma täit teravust, oskab näha olulist erinevust ühelt poolt Jannseni ja tema kambameeste, teiselt poolt enda ja teiste eesti rahvusliku liikumise demokraatliku suuna esindajate vahel. Samuti näitab Kreutzwald selles kirjas, et eesti rahva taotlused ei leia iialgi tõelist toetust estofiilsust mängivate

³⁸ Fr. R. Kreutzwald, Kõne Vene keiser Aleksander I-sest. Kirjandusmuuseum. EKIA, Eisen 63: 20.

³⁹ Kreutzwaldi kiri Faehlmanni 28. XII 1845. Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetus. Tartu, 1926, lk. 87.

⁴⁰ Kreutzwaldi kiri Hurdale 6. V 1863. Kirjandusmuuseum. EKS, Hurt 10: 27.

⁴¹ Kreutzwaldi kiri Yrjö-Koskinenile 23. VIII 1866. Kirjandusmuuseum 64: 6.

balti-saksa parunite ja pastorite poolt. Siin sisaldub õige hinnang ka Opetatud Eesti Seltsi tegevusele; näidatakse, et sellel seltsil oli tõelisi teeneid vaid tema tegevuse algusperioodil. Eesti rahvusliku liikumise hinnanguga seotud küsimusi puudutab Kreutzwald ka arvukais teistes kirjades. Suhtudes sügava poolehoiuga vene ühiskonna demokraatlikesse jõududesse, hoiatab ta slavofiilide eest.

Mitmes töös on Kreutzwald puudutanud Krimmi sõjaga seotud küsimusi. Oma poeemis „Sõda” näitab ta, et vene rahvas kaitses eesti rahvast võõraste vallutajate, „Türgi karu, Inglise lõvi ja Prantsuse hundi” vastu. Teravate sõnadega häbimärgistab Kreutzwald Inglise laevastiku piraatlikku tegevust. Kreutzwald rõhutab õigusega vene rahva vaprust selles sõjas, kuid ta ei paljasta tsarismi maadevallutamispoliitikat.

Niisugused ja taolised puudujäägid ei hävita aga kaugeltki Kreutzwaldi valdavas osas õigete ja tabavate ajalooliste seisukohavõtude suurt positiivset väärtust. Kreutzwaldi kui ajaloolast võime hinnata seda enam, et ta on andnud asjaliku arvustuse mitmele Eesti ajalugu puudutavaile töödele. Nii on Kreutzwald Hurda töö „Pildid isamaa sündinud asjust” esimeseks retsensendiks. Ta avaldab õigustatult pahameelt selle üle, et Hurt piirdus sageli Läti Henriku kroonika refereerimisega, ilma seda omalt poolt kuidagi kommenteerimata ja selle tendentsi paljastamata.⁴² Seevastu progressiivse sisuga saksakeelsele teosele „Eestlane ja tema isand” annab Kreutzwald, vaatamata teatavaile töö viimistlematusel tingitud reservatsioonidele, positiivse hinnangu. Ta märgib, et selle raamatu arvukail ründajail ei ole ikkagi õnnestunud autorit surnuks lüüa.⁴³

Kreutzwaldil oli üksikuid ebajärjekindlusi, mille ees ei tohi silmi sulgeda. „On tarvis võtta mitte üksikuid fakte, vaid käsitletavasse küsimusesse puutuvate faktide kogusumma ilma ühegi erandita...”,⁴⁴ õpetab Lenin. Mõne küsimuse lahendamisel oli Kreutzwald veel vanas kinni. Näitena võiks tuua, et tema kontseptsioon 1812. a. Isamaasõjast ei paku midagi uut ega väärtuslikku. Ka ei ole Kreutzwald oma võitluses kultuurtreegerluse teooria vastu lõpuni järjekindel. Kuid just Kreutzwaldi tegevuse, sealhulgas ka tema ajalooliste vaadete käsitlemine faktide kogusumma seisukohalt näitab, et uus ja progressiivne oli kindlas ülekaalus. See uus ja progressiivne seisnes kõigepealt selles, et Kreutzwald näitas esimesena eestikeelse trükisõnas, et eesti rahvas ei seisnud enne saksa-skandinaavia agressiooni XIII sajandil metsluse tasemel, et tal oli oma kultuur, et eesti rahval olid juba tol ajal tihedad ja sõbralikud suhted vene rahvaga. Uut ja progressiivset tõi

⁴² Kreutzwaldi kiri Koidulale 16. II 1871. Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetus II, lk. 156.

⁴³ Kreutzwaldi kiri Schiefnerile 21. III 1862. Fr. R. Kreutzwaldi ja A. Schiefneri kirjavahetus, lk. 245.

⁴⁴ V. I. Lenin, Teosed, 23. kd., lk. 262.

Kreutzwald ka Eesti ajaloo hilisemate sündmuste, s. o. saksa-skandinaavia agressiooni tähenduse ja tagajärgede, balti erikorra, eesti rahvusliku liikumise ja muu hindamisse. Kreutzwald on suurkujuks mitte ainult eesti kirjandusloos, vaid ka eesti ühiskondliku mõtte ajaloos ning võitluses võltskontseptsioonide vastu Eesti ajaloo käsitlemisel. Kreutzwald, kes kõneles võitlustest Riia rannast tulnud penirüütlitega, venelaste abist eestlastele, Eesti ala Venemaaga ühendamise progressiivsest tähtsusest, kes paljastas pastoreid, paruneid ja hallparuneid, jääb suurkujuna püsima eesti ajaloolise mõtte demokraatlike esindajate hulgas.

ИСТОРИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ ФР. Р. КРЕЙЦВАЛЬДА

Канд. исторических наук К. Лайгна

Кафедра истории СССР

Резюме

Буржуазная историография либо замалчивала, либо фальсифицировала исторические взгляды выдающихся прогрессивных деятелей культуры. Именно поэтому важной задачей является изучение борьбы Крейцвальда и других эстонских просветителей-демократов против антинародных исторических концепций прибалтийского дворянства.

Исторические концепции Крейцвальда тесно связаны с его общими философско-политическими взглядами. Он понимал закономерность развития мира и общества, а также необходимость общественной борьбы. Правда, диалектика Крейцвальда была в основном идеалистической: он считает главными двигателями исторического процесса идеи. Однако у него встречаются и некоторые элементы материалистического понимания истории.

В своих высказываниях Крейцвальд коснулся всех узловых моментов истории эстонского народа, дал им свою оценку и этим способствовал развитию передовой исторической мысли в Эстонии.

Крейцвальд делал попытки привлечения нового фактического материала для объяснения отдельных исторических событий. Он понимал, что народные сказания и песни содержат богатый исторический материал.

На основе этого материала Крейцвальд показал, что древние эстонцы имели тесные хозяйственные и культурные связи с русскими. В своих трудах он разоблачает захватнический характер похода немецко-скандинавских «культуртрегеров» против народов Прибалтики в XIII веке. Крейцвальд в основном правильно объясняет те отношения, которые складывались в результате захвата эстонских земель немецкими псами-рыцарями. Он понял и роль церкви в угнетении народа. Заслугой Крейцвальда является и та положительная оценка, которую он дал факту присоединения Эстонии к России. Автор эстонского народного эпоса «Калеви-

поэз» показал также, что прибалтийский особый порядок является препятствием на пути к прогрессу. Он в основном верно охарактеризовал крестьянские реформы 1816 и 1819 гг., национальное движение и многие другие вопросы истории Эстонии.

Ограниченность исторических взглядов Крейцвальда ни в какой мере не умаляет ценности того, что он дал для развития эстонской исторической мысли.

FR. R. KREUTZWALDI POOLT TARVITUSELE VÕETUD LIIDE -na (-nna) EESTI KEELES

Dots. A. Kask

Eesti keele kateeder

Fr. R. Kreutzwald on teatavasti silmapaistvamaid möödunud sajandi eesti kirjakeele rikastajaid. Ta on eesti keelele omaste liidete nagu *-us*, *-ik*, *-nik*, *-ta* jt. varal loonud rea uusi sõnu, näiteks *rahvus*, *voorus*, *omadus*, *tulevik*, *hapnik*, *kunstnik*, *andestama* jt.

Kreutzwald ei ole aga leppinud ainuüksi senises eesti keeles esinevate sufiksitega, vaid on eesti keelde toonud juurde ka ühe uue liite. Selleks uueks sufiksiks on naissugu märkiv liide *-na*, mis tänapäeva eesti keeles esineb *-nna* kujul, näiteks sõnades nagu *tauljanna* jne. Et eesti keeles samuti kui teisteski soome-ugri keeltes ei esine sugusid, siis tekitas selle liite tarvituselevõtmise küsimus teravaid vaidlusi ja ägedat vastuseisu, enne kui see liide eesti kirjakeelde juurdus ja isegi rahvakeelele teataval määral omaseks sai. Alamal püüamegi lähemalt jälgida selle liite saatust.

Esmakordselt kasutas Kreutzwald *na*-liidet 1849. a. „Ma-rahwa Kassulises Kalendris” sõna *kuningana* puhul, tarvitades seda sõna kalendri jutuosas ilmuvas loos „Reinowadder Rebbane” järgmises lauses: „Kuningas isse läks surema issandadega seltsis linna wärrawast wälja Reinowadderi wimist luggu watama; ka kuningana* ja suur ulk muid tänapäid . . . töttasid wõlla jure Reinowadderi üllespomist watama.”¹ Selgituseks sellele sõnale kirjutab Kreutzwald joone all: „Kuningana, kuningasa, on üks uus sõna ja tähhendab: kuninga-emand, ehk kuninga abbikasa.” Sama sõna tarvitab ta ka samal ajal ilmuvas ajakirja-laadilises töös „Ma-ilm ja mõnda, mis seal sees leida on”, samuti ka 1850. a. eri raamatuna väljaantud „Reinowadder Rebbase” loos. Nagu Kreutzwaldi joonealusest märkusest võib näha, on ta kavatsenud seda uut liidet õige omapäraselt käänata, nimelt *ne*-lõpuliste sõnade eeskujul tarvitada omastavas *-na* asemel *-sa*. Et Kreutzwald seda liidet algul nii tarvitas, see selgub samast „Reinowadder Rebbase” loost,

¹ Ma-rahwa Kassuline Kalender 1849, lk. 7—8.

kust leiame järgmisi näiteid: „temma... astus kuninga ning kuningasa liggemale...” (1849. a. kalender, lk. 13; „Reinowadder Rebbane” 1850, lk. 55), „astus... kunninga ja kuningase ette” (1849. a. kalender, lk. 29, kuid 1850. a. väljaandes parandatult: „kuninga ja kuningasa ette”), „Täno kuningale ja kuningasale kalli roa eesti!” („Reinowadder Rebbane” 1850, lk. 76). Hiljem, kui selle liite ümber vaidlused tekkisid, kirjutas Kreutzwald ise selle liite tarvituselevõtmise kohta järgmist: „Iga keeletundja teab, et meie Eestikeelel sõnade s u g u vahetegemist ei ole, kui mitmel teistel keeltel, vaid kõik sõnad on meil ü h t e sugu, tähendagu nemad mehist, naisist ehk asist. Sellepärast ei võinud „k u n i n g a n a” sünnitajal sugu vahetegemise mõttet olla, vaid sõna võeti esiteks nalja pärast „Reinovaderi” juttus ülesse, hiljemini pool häda pärast l ü h e n d u s e abiks, kui paremat kätte ei juhtunud, sest et laialisel tarvitusel väga igapää vaseks kulunud p r a u a ja e m a n d kõrgema naisterahva kohta kõhetumád näitasid, ja pealegi ü k s sõna igakord lühem on kui k a k s.”² Nagu siit selgub, on Kreutzwaldi mõjustanud peamiselt kaks asjaolu selle liite tarvituselevõtmisel: ühelt poolt saab *na*-liite varal tuletatud sõnaga täpsemalt ja teistele keeltele vastavamalt sõna tähenduslikku sisu edasi anda, teiselt poolt aga võimaldab see vältida sõnade „emand” või „proua” alatist kordamist ning muudab seega stiili painduvamaks. Et ta ka viimast asjaolu on arvestanud, seda kinnitavad näited kas või samast „Reinowadder Rebbasest”, kus ta ütleb „Kuningana oli perdiko emandaga maggusal juttul,” mitte aga: „Kuninga emand oli perdiko emandaga maggusal juttul” („Reinowadder Rebbane” 1850, lk. 103). Tuleb aga mõnevõrra kahelda selles, kas Kreutzwald selle liite tarvituselevõtmise puhul arvas, nagu ta seda hiljem märgib, et *na*-liitega sõnad on sobivamad „kõrgema naisterahva” tähistamiseks, sest kui ta oleks sel ajal nii arvanud, millega siis seletada seda, et ta samas „Reinowadder Rebbases” kõrgemast seisusest naisterahva märkimiseks tarvitatud sõna „kuningana” kõrval tarvitab sama liidet ka „perdiko emanda” puhul, nimetades viimast korduvalt sõnaga „perdikana” (vt. samas lk. 104, 108) või koguni „perdikna” (vt. samas lk. 129, 132). Muidugi on seejuures teiselt poolt mõeldav, et ta selle liite tõepoolest „nalja pärast”, s. o. koomilise efekti saavutamiseks tarvitusele võttis, leides selle liite kaudu võimaluse naeruvääristavalt kõrvutada kuninga emandat pärdiku emandaga.

Kui küsida, missugustel eeskujudel Kreutzwald selle liite tarvitusele võttis, siis on ilmne, et siin kõige lähemaks mõjustajaks oli kindlasti saksa keel, kus liite *-in* varal on võimalik tuletada vastavaid naissoost isikuid märkivaid sõnu, näit. der König —

² Perno Postimees 1862, nr. 35, lk. 274.

kuningas, kuid die Königin — kuninganna. Varasemad eesti sõnaraamatud olid selliseid naissugu märkivaid sõnu edasi andnud sõnade „emmand” ja „proua” abil. Nii on A. Thor Helle sõnaraamatus (1732) antud „kuninga emmand”, A. W. Hupeli sõnaraamatus (1780, 1818) lisaks „kuninga emmandale” veel „kuninga proua”, tartu murdes „kuninga prouwa”. Hupeli sõnaraamatu 1818. a. väljaandes leidub ka „würsti proua” ehk „emmand” (Fürstin). Ainuke sõna, mis tolleaegseist sõnaraamatuist Kreutzwaldile vahest kaudseks eeskujuks võis olla, on Hupeli sõnaraamatu teises trükkis antud sõnavorm „keiserinne”, mis on esitatud lõuna-eessti sõnana varem tarvitusel olnud „keisri praua” ehk „prouwa” kõrval, seega siis otsese vastena saksa sõnale „die Kaiserin”. Andmed selle kohta, kas Kreutzwald seda sõna omaaegsest kirjandusest tundis, kahjuks aga puuduvad.

Teiselt poolt on huvitav mainida, et naissoo märkimiseks, ja nimelt just kõrgemast seisusest päritolevate naisisikute märkimiseks oli hakatud vene õigeusu kirjanduses tarvitama *-inna*-liidet. Nimelt tekkis möödunud sajandi neljakümnendais aastais seoses eesti talupoegade massilise siirdumisega vene õigeusku vajadus tõlkida ja välja anda eestikeelseid õigeusu kirikuraamatuid. Ühe sellise raamatuna ilmus 1843. a. „Jummala-tenistusse säedus se Õige-ussu Gräka-Wenne kerrikus”, milles on täpses tõlkes antud õigeusu kirikuteenistuse kord ühes palvetega keiserliku perekonna liikmete eest. Neis palvetes, mis raamatus esinevad korduvalt (lk. 3—5, 48—49, 70—72 ja 90—92), on esitatud naissugu märkivad sõnad *keiserinna* (näit. se wagga PROUA KEISERINNA ALEK-SANDRA ... lk. 3), *kuninginna* ja *würstinna* (näit. se wagga proua surewürstinna Niderlandi kuninginna ANNA PAWLOWNA ..., lk. 5). Vana ortograafia kohaselt võis neid sõnu lugeda kahesuguselt, kas *kuninginna*, *keiserinna* või *kuningina*, *keiserina*. Nendegi sõnade tuletamisel on ilmselt olnud lähtekohaks samuti saksa liide *-in*, kuid et siin ei tarvitatud nii kui Hupeli sõnaraamatus *inne-*, vaid *inna*-liidet, siis on selle põhjuseks arvatavasti asjaolu, et *-inna* sobis enam vene nimedega ja selliste laensõnadega nagu *tsesarevna* (näit. se wagga proua TSASAREWNA MARIA ..., lk. 3).

Mis puutub küsimusse, kas Kreutzwald tundis neid vene õigeusu kirikuteenistuses tarvitatud sõnu, siis on selle kohta raske otseselt midagi kindlat väita. Kreutzwald ise ei märgi kuskil, et ta oleks neid *inna-* või *ina*-liitelisi sõnu tundnud, kui mitte arvestada vihjet, et „kõrgema naisterahva” märkimiseks ei sobi seni sed „emmand” ja „proua”. Pealegi tekib küsimus, kui Kreutzwald oleks tundnud *inna-* ehk *ina*-liidet, miks ta siis ei võtnud seda tarvitusele, vaid just vastupidiselt tarvitas *na*-liidet, kuigi tal ei olnud teadmata, et see satub kokku oleva käändega. Edasi võiks selle kinnituseks, et need kirikukirjanduse sõnad olid väga piiratud levikuga ja et ka Kreutzwald neid ei tundnud, olla veel see fakt, et

rahva hulgas pole levinud ega juurdunud mitte kirikupärane *kuninginna*, vaid just Kreutzwaldi poolt tarvitusele võetud *kuningaana*.

Lõpuks võib seoses eelmisega kerkida küsimus, kas ei tundnud Kreutzwald rahvakeelest midagi sellist, mis teda võis suunata *na*-liite esitamisele. Tegelikult leidubki meie idamurdes vorme, milles sõna *naine* on lühenenud silbiks *-na*, mis esineb liitena. Seda nähtust on tähele pandud liitsõnades, aga ka seoses isikunimedega. Nii on näiteks Kodaverest registreeritud sellised sõnad nagu *pojana* 'pojanaine' (*minu pojana ütles*), *perëna* 'perenaine' (*kõõcë vanëm naënë majän onë perëna*), *sänana* 'saunanaine', *vanàna* 'vananaine' (*kas si kūrākkās vanàna onë vīl siāl?*), aga samuti ka *jürina* 'Jüri naine', *juānina* ehk *juāna* 'Jaani naine', *mihklina* ehk *mihkna* 'Mihkli naine' (*lāhān kuō'ituppa, juāna siāl ja soldaṭti mihklina*), *priksina* 'Priksi naine' (perekonnanimest), *teorena* 'Tedre naine' (*vanà teorena onë ilmaṭtu kavë inime*) jne. Selline lühem vorm esineb paralleelselt pikema vormiga (*perenaēne*, *pītri naënë*) ainult nimetavas käändes, kuna teistes käänetes on pikem vorm säilinud (näit. *vananaēze*, *juāni naēzele*). Peale Kodavere on sama nähtuse esinemist konstateeritud ka Tormas.³ Teistest murrakutest otsesid näiteid sellise *na*-liite esinemuse kohta pole märgitud. Ei ole ka andmeid selle kohta, et see nähtus esineks Virumaal Kreutzwaldi kodumurraku alal. Kuigi mõningate joonte põhjal (näit. *-na* liitumine nii vokaalile kui konsonandile: *perdikana* ehk *perdikna*) võiks arvata, et Kreutzwald vahest oli kuulnud *na*-liite rahvapärast tarvitust, ei saa seda pidada tõestatuks, sest Kreutzwald ei vihja kuski vastava liite esinemisele rahvakeeles. On muidugi võimalik, et see murdepärane tarvitusviis soodustas *na*-liite tarvituselevõttu, kuid põhiliseks tõukejõuks näib selle liite esitamise puhul olevat siiski saksa keele eeskuju, mida Kreutzwald rakendas „Reinowad-der Rebbase” tõlkimisel.

Kreutzwald ei piirdu aga ainult sellega, et ta oma töödes tarvitab *na*-liidet, vaid ta soovib seda liidet üldiselt tarvitusele võtta. Nii avaldab ta 1858. a. oma kirjas „Tallorahwa postimehele” rahulolematust selle üle, et ajalehes tarvitatakse *kuninganna* märkimiseks sõnu „kuninga emmand” ja ütleb sel puhul järgmist: „Mina olen juba tük aega keiserina ja kuningana kirjutanud ja pean veel täna pääv valitseja kõrge rahva kohta neid nimesi paremaks, kui teie kuninga emand ehk „kuninga emmand”. Niisama häästi peaksite teie keisri ja kuninga isandast rääkima.” Viimase lause puhul teeb toimetaja joone all pilkelise märkuse, öeldes: „Siis ei sünni wist ka mitte ennam

³ Andmed Kodavere kohta on allakirjutanule lahkesti kasutada andnud A. Univere, kuna teateid nähtuse esinemuse kohta Tormas on saanud V. Ernitsalt ja prof. P. Aristelt.

üttelda: perreemmand, waid tulleb nüüd üttelda: perremehhena, ja ei mitte enam emmane wassikas, waid: wassikana".¹⁴

Et Kreutzwald oli naissoo-liite küsimuse üles tõstnud, siis võtab „Tallorahwa postimehes” selle kohta sõna ka keegi O. J., kes leiab, et „iggal keel isse kombe” ja kes sellepärast ei pea õigeks seda, et eesti keelt teiste keelte eeskujude järgi püütakse parandada. Ta ei saa pooldada *na*-liidet ja ütleb: „Kui ta (s. o. Kreutzwald — A. K.) just sedda sõnna teise näuliseks moondades emmaseks teha ihhaldab, — passigo teist lõppu, kui na, sest se on jo muidogi meie keles kui Kasus wältamas, ning ilma Läne poolse merremaata iggal pool tutaw ja wägga kenna lühhendus. Ekste olle kuulnud: „minna käisin sääl lapsena, kandsin tüdrukuna pärga, olin soldatina Somes, jne.”⁵ Sellepärast ei saavat sõna „kunningana” märkida kuninga emandat, waid enam vahest üht „olnud kuningast”. Senine Kreutzwaldi juttudes esinenud tarvitusviis olevat aga lugejaid segadusse viinud.

Hoopis vastupidisele seisukohale selles küsimuses asub aga J. V. Jannsen, kes 1862. a. „Perno Postimehes” selle küsimuse uuesti üles võtab. Ta kirjutab selle kohta: „Keiserina, kuningana, würstina, krahwina, etc. etc. on need ued nimmed, mis luggejad eddespidi seal leidwad, kus muido ühhe sõnna assemel kaks sõnna seisid, nenda kui: keisri proua, kuningna proua, würsti proua, krahwi proua etc. etc., proua ja ikka jälle proua! Proua tähhendab abbiello naest, agga igga kuningna proua mees ei olle mitte kuningas...”⁶ Et Jannsen oli pärit Pärnumaalt, kus olevat käänat rahvasuus ei tunta, siis ei häirinud teda naissoo märkivate sõnade ja oleva käände vormide kokkusattumine. Ta leiab, et kirjakeele sõnavara tuleb rikastada, ja hindab kõrgelt Kreutzwaldi tegevust, öeldes: „Sõnna rikkusse polest on Doktor Kreutzwald siamale meie keikide koolmeister ja temmast tulleswad ka need sinnatsed ued ja tõesti parremad sõnad.”⁷ Ühtlasi mõistab ta täiesti hukka „Tallorahwa postimehe” eitava ja pilkelise suhtumise Kreutzwaldi ettepanekutesse.

Jannseni sõnavõtu puhul kirjutab Kreutzwaldi endine vastane O. J. „Perno Postimehes” pikemalt „Eesti kelest”, tulles ka siin *na*-liite suhtes eitavale seisukohale. Ta rõhutab siingi, et eesti keele rikastamiseks leitagu vahendeid kõigepealt oma keelest, ja kui selles ei leidu, alles siis laenatagu võõrsilt. Ta ei olevat põhimõtteliselt naissoo-liite tarvitamise vastu, kuid Kreutzwaldi ettepanek olevat „Wenne ropasse wallatud” ja sellepärast pentsik. Eriti avalduvat see venepärasus selles, et „häle kömmu”, s. o. rõhk sõna esimeselt silbilt kolmandale silbile siirduvat, mistõttu ei hääldatavat enam „kunningana”, waid „kunningaana”.

⁴ Tallorahwa postimees 9. V 1858, nr. 43, lk. 356, v. l.

⁵ Tallorahwa postimees 1. VIII 1858, nr. 5, lk. 46—47.

⁶ Perno Postimees 1862, nr. 95, lk. 196 joone all.

⁷ Sealsamas.

Kuigi Kreutzwaldi *na*-ettepanekus on raske otseselt midagi venepärast näha, on õigustatud O. J-i märkus rõhu siirdumise kohta, sest toleaeagsed lugejad, kes neid sõnu lugesid kas Kreutzwaldi vanakirjaviisilistest teostest või selleaegselt kirjandusest, pidid sõnavormi „kuningana” vana kirjaviisi kohaselt paratamatult lugema kujul „kuningaana”, s. o. pika vokaaliga kolmandal silbil, mis enesega kaasa tõi aga ka rõhu siirdumise esimeselt silbilt kolmandale. Et *na*-liide aga just sel ajal, mil vana kirjaviis meil veel valitses, rahvakeeles laiemalt tarvitusele tuli, seda kinnitavad ka meie tänapäevasedki murded, kus üldiselt on tarvitusel pika-vokaalilised vormid (kuningaana).

Eespoolmainitud artiklis ei piirdu aga O. J. ainult Kreutzwaldi ettepaneku arvustamisega, vaid ta püüab ka omalt poolt uusi ettepanekuid esitada. Nii soovib ta Kreutzwaldi *na*-liite asemel tarvitada sufiksit *-ik* naissugu märkivate sõnade tuletamiseks. Põhjenduseks esitab ta eesti loomade nimed, näidates, et lehmade nimed erinevad härgade nimedest just *ik*-liite poolest, näit. *päits* — *päitsik*, *küüt* — *küüdik*, *tõmmo* — *tõmmik*, *must* — *mustik*, *valge* — *vallik* jne. Samuti tarvitatavat ka nn. „kuningamängus” sõna „kunnik”. Kõigest sellest lähtudes soovib ta tarvitada sõnu nagu *kunnik* 'kuninganna', *keisrik* 'keisrinna', *õppetik* 'naisõpetaja', *koerik* 'emane koer', *Eestik* 'eestlanna'⁸ jne.

Kreutzwald kirjutab „Perno Postimehe” 35. nr-s (1862) „Järva keele tundjale vastuseks” pilkelise kirja, mida Jannsen julgeb avaldada alles koos pika moraliseeriva saatesõnaga. Selles kirjas tõrjub Kreutzwald tagasi O. J-i süüdistused *na*-liite venepärasusest, öeldes: „Niisama vähe olen ma Vene vormis Eestikeele mune valanud, aga seda sagedamast hoolega püüdnud: loodud sõna rikust omal nurmel kasvatada ja kosutada, nii pikalt kui jõud ulatas.”⁹ Teiselt poolt leiab Kreutzwald, et *ik*-liidet ei saa rakedada naissugu märkivate sõnade tuletamiseks, sest enamik *ik*-liitelisi sõnu ei tähenda ju naissugu, näit. „rättik, jättik, urtsik, joodik, äbarik, konarik, kuusik, männik, tammik, lappik, kaarik, kesik, lihunik, kodanik, hädalik, haganik ja mittu tosinad nende sarnalisi”¹⁰, pealegi ei ole isegi lehmade nimed kõik *ik*-liitelised, näit. *kirjak*. Järva keeletundja olevat küll püüdnud *kuninganat* ja *keiserinat* ühe pauguga maha pörutada, kuid olevat tulde lasknud. Pettunult ütleb Kreutzwald selle artikli kohta:

„Pik ja lai kui Sirtso-soo —
Siiski paremat ei too.”¹¹

Viimase sõna annab Jannsen selles poleemikas oma Järvamaa kaastöölisele, kes on pahane selle üle, et Kreutzwald tema ette-

⁸ Vrd. Perno Postimees 1862, nr. 30, juhtkiri.

⁹ Sealsamas, nr. 35, lk. 274.

¹⁰ Sealsamas.

¹¹ Sealsamas, lk. 275.

panekusse pilkeliselt suhtub. Keegi ei saavat ju ometi salata, et osa *ik*-liitelisi sõnu „emast” tähendavat. Kreutzwaldi *na*-liites tahab aga Järva keeletundja siiski vene mõju näha, vihjates sellele, et vormi nagu „grahwina” võivad küll mõni „poluvernik” vene keele mõjul tarvitada, kuid see ei puutuvat temasse ega tema mõtteosalistesse, sest nemad olevat saksa ja rootsi keelele ligemal. O. J. lõpetab oma sõnavõtu sooviga, et rahvas otsustagu, kelle seisukohad on õigemad. Tänapäeval teame, et rahvas on küsimuse otsustanud Kreutzwaldi seisukoha kasuks.

Pärast 1862. a. poleemikat vaibub mõneks aastakümneks naissoo-liite käsitus ajakirjanduses. Tegelikult jätkub aga ka järgnevatel aastail Kreutzwaldi poolt soovitatud *na*-liite võidukäik. Seda näeme selleaegsest kirjandusest, näeme ka 1869. a. ilmunud Wiedemanni sõnaraamatust. Nii on huvitav tähele panna, et sõnaraamatu põhiosas, mis valmis varem, on esitatud näiteks sõnad nagu *keizerina*, *krahwina*, *kuningana*, *printsessina*, *tsärina*, *valitsejana*, kuna raamatu lisaosades, mis valmisid alles raamatu trükkimise ajal, on toodud juurde sõnad nagu *hertsogin*, *hertsogina*, *parõna* ja *preštrina*, mis nähtavasti alles neil aastail olid kirjanduses tarvitusele tulnud. Teiselt poolt väärib tähelepanu, et Wiedemanni sõnaraamatus esitatud *na*-liitelised sõnad püsivad samade tähendusliikude rühmade piirides, milles Kreutzwald oli neid juba oma „Reinowadder Rebbases” andnud, märkides nimelt ühelt poolt nn. „kõrgemate” seisuste naisterahvaid, teiselt poolt aga loomi (näit. *lõwina*, *tigrina*). Samasugust olukorda *na*-liite tarvitamisel konstateerib ka Wiedemanni eesti keele grammatika 1875. aastal.

Seejuures on tähelepanuväärne, et sel ajal, kui Kreutzwaldi poolt soovitatud *na*-liide oli juba tarvitusele tulnud reas sõnades, Kreutzwald ise siiski hakkab kahtlema selle liite ja soovitatud tuleliste otstarbekuses. Olgu selle kohta tsiteeritud tema kirja Viru Kalevipoja Seltsile 29. jaanuarist 1878, milles ta senise *kuningana* asemel tarvitab sõna *kuningema*, põhjendades selle uue vormi tarvituselevõtmist järgmiselt: „Kuningema palub luba ühe endise nalja sünnituse asemele astuda, keda esimest korda Reinuvader rebase jutus tarvitati ja kuninga abikaasa pidi tähendama, teised olid mõtlema ta jälgi mööda edasi läinud ja sõnad kui keiserina, krahwina etc. kirjutatud, mis kirja seadust mööda ei sünni sest et na peasõna muutmisel ette tuleb, aga ma ehk ema niihästi ema kui emast sugu võib näidata kuninga emand, kuninga emane, sel järgil keiser keisrema, würst..., würstema, krahw, krahwema, prints, printsema etc. kas emand ehk proua lühendatakse!” Nagu siit selgub, on Kreutzwald siiski lõpuks kaldunud arvamusele, et naissoo-liite ja oleva käände lõpu kokkusattumine keeles otstarbekas ei ole. Et ta aga naissoo märkimiseks eri liidet vajalikuks peab, siis soovitab ta tarvitada *-na* asemel liidet *-ma*. See ettepanek, mis ei jõudnud enam trükki ega saanud üldsusele tuttavaks, oli jäänud hiljaks, sest ligi kolm aastakümnet varem esitatud liide *-na* oli jõudnud keeles juba juurduda.

Kreutzwald suri 1882. aastal, kuid tema poolt omal ajal soovitatud *na*-liite ümber algasid just nüüd jällegi elavad vaidlused.

Juba 1881. a. oli ilmunud „Eesti Postimehes” (nr. 36) vestelist laadi kirjutis, mille autoriks, nagu selgub, oli ajalehe tolleaegne toimetaja A. Grenzstein. Selles kirjutises märgib ta, et olevat hakatud vahet tegema mees- ja naissoo vahel, näit. *kuningas* ja *kuningaana*, kuid *na*-liide ei olevat hea, sest see sattuvat kokku oleva käände lõpuga. Nüüd aga olevat üks noormees leidnud ilusamad lõpud, nimelt *-inna* ja *-anna*, mida tulevat soovitada, sest liide *-inn* esinevat saksa keeles (Dichterinne), ka rootsi keeles olevat midagi selletaolist, ja *-a* olevat tarvitusel slaavi rahvastel naissoo märkimiseks, seega soodustavat see liide rahvaste sõpruse ja vendluse arenemist. Kuigi Grenzstein esitab oma ettepaneku veste kujul, hakkab ta ise seda rakendama. Et ettepanek tarvitada *-na* asemel *nn*-liidet võimaldab eristada olevat käänat naissoo märkivatest sõnadest, siis leidis see ettepanek mõnevõrra poolehoidu ja hakkas levima. Nii kohtame juba 1882. a. ajakirjanduses paralleelselt sõnu nagu *kuningana* ja *kuninganna*, *keiserina* ja *keiserinna* jne. Pealegi hakkab eriti Grenzsteini „Olevik” *nn*-liidet tarvitama mitte ainult „kõrgemast” seisusest naisisikute märkimiseks, vaid laiemaltki. See tekitab aga teataval määral opositsiooni ja küsimus võetakse 1883. a. jaanuaris Eesti Kirjameeste Seltsis arutlusele.

Nagu märgitakse Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamatus trükitud protokollis¹², esines M. Veske koosolekul sõnavõtuga *na*-liite kohta, öeldes, et *na*-liide naissoo tähenduses olevat täiesti eesti ja soome keele loomu vastu, sest *-na* märkivat olevat käänat, ning sellepärast ei tulevat *na*-liidet naissoo märkimiseks tarvitada. Protokollis ei kõnelda *nn*-liidest, kuid nagu selgub „Valguses” avaldatud koosoleku kirjeldusest, olevat M. Põdder soovinud, et „Eesti keeles kuninganna ja Keiserinna; aga mitte kuningana ja keiserina saaks prugitud”.¹³ Seega leidis Kreutzwaldi poolt tarvitusele võetud liide Grenzsteini poolt parandatud kujul siiski pooldajaid, kuigi Eesti Kirjameeste Seltsi tolleaegne esimees ja autoriteetne keeleteadlane dr. M. Veske sellele oli täiesti vastu.

Järgnevatel kuudel on *nn*-liite küsimus ajakirjanduses pidevalt kõne all. Veebruari algul kirjutab keegi Tartumaa kirjasaatja „Virulases” „Sugu lahutamisest eesti keeles”, nurisedes selle üle, et *-inna* ja *-anna* väga tihti on hakanud esinema eesti kirjakeeles. Algul olnud *-na* ainult „naestesugu kroonikandjate auunime sabas”, nagu *vürstina*, *kuningana* jt., nüüd aga esinevat *-nn* sagedasti ka seesugustes sõnades, nagu *lauljanna*, *mängijanna*, *näitlejanna*, *kooliõpetajanna*, *meisterinna* jne., mis olevat ilmne liialdus. Toimeetus omalt poolt ei poolda ka seesugust „innatamist” ja peab seda keele solkimiseks.¹⁴

¹² Vrd. Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1883, lk. 93.

¹³ Valgus 1883, nr. 5, lk. 3.

¹⁴ Vrd. Virulane 1883, nr. 5, lk. 3.

Märtsis kõneleb „Virulane” jällegi „Eesti sõnade uutest saba-dest”, rõhutades ka nüüd, et sugude eristamine eri liidete varal olevat eesti keele seaduste ja loomu vastane. Sellest hoolimata peab autor mõnna, et nii mõnigi kord olevat tarvilik tähenduse eristamiseks tarvitada sõnu nagu *õpetajanna*, *mängijanna*. Autor arvab aga, et kui tarvitada liidet *-inna* või *-anna*, siis tuleks seda teha järjekindlalt, näiteks ka juhtudel nagu *rätsepinna*, *karjaninna*, *laulikinna*, *kirjanikinna*, *abikaasanna* jne. See aga ei sobivat ja sellepärast tulevat loobuda kõigist *нна*-liitelistest uutest sõnadest. Säilitada tuleks see „sõnasaba” ainult kroonitud naisterahvaste ametinimedes, kus see „juba kõvaste külge kasvatatud on”.¹⁵ See „Virulases” ilmunud artikkel meeldib Riia eesti ajalehe „Kündja” toimetajale niivõrd, et ta selle pealkirja all „Eesti sõnade uutest rõngassabadest, kelle sünnitaja ja imeja Krentsstein on” terve! ära trükib.¹⁶

Samuti kui „Virulane” on ka „Valgus” igasuguste naissoo-liidete vastu. Nagu märgib „Valguse” toimetaja J. Kõrv Heraklidesse artikli puhul, ei tulevat eesti keeles mingit naissoo-liidet tarvitada. Ainukesed sõnad, mida keelde juurdunutena vahel võidavat tarvitada *нна*-liitega, olevat *kuninganna* ja *keiserinna*, kuid isegi nende asemel soovitab ta tarvitada *Keisri-Abikaasa* ja *Kuninga-Abikaasa*, lühendatult ehk ka *kuningasa*. Samuti tulevat *koolitajanna* ‘naisõpetaja, õpetajanna’ ja *sõberinna* asemel tarvitada *koolitaja naisterahvas*, *sõbra-neiu* jne.¹⁷ Samu seisukohti esitab J. Kõrv ka hiljem nii „Valguses” kui Eesti Kirjameeste Seltsis, kus ta kaks korda kõneleb naissoo-liidetest. Esinedes 29. augustil 1883. a. Eesti Kirjameeste Seltsis ettekandega „Sõna lõppudest, mis naestesugu tähendamiseks katsutakse pakkuda” leiab ta, et Krentzwald olevat seda ettepanekut tehes eksinud. Samuti olevat eksinud ka teised, kes on esitanud kunstlikke lõppe nagu *-inna*, *-anna* jm. J. Kõrv soovib, et Selts teeks selles küsimuses oma otsuse. M. Veske peab katset eesti keeles sugusid eristada keele solkimiseks. Samuti arvab ka J. Kurrik, kuid mingit otsust ei peeta sel puhul siiski vajalikuks teha.¹⁸

Et *na*-liide oleva käände lõpuga kokku satub, selle parandatud kuju *-nna*, ehk nagu sel ajal öeldi, *-inna* ja *-anna* sõna aga nagu kahejaoliseks teeb, raske rõhu (s. o. pearõhu) sõna järgsilpidele viib, siis peeti neid liideid rea sõnavõtnute (näit. Veske, Kõrv, Kurrik jt.) poolt ebasobivaiks. See asjaolu aga põhjustas rea uute ettepanekute tegemise. Nii soovitas A. Heraklidesse nime all esinev autor uueks naissoo-liideks võtta *-ia*, näiteks *sõbria*, *kuningia*, *laulia*, *õpetia*, *Eestlania* jne., sest see liide olevat ilus ja esinevat ka rahvalauludes („sõrvil sõrmukse k a n d i a d”, s. o. kandjad).¹⁹

¹⁵ Vrd. Virulane 1883, nr. 11, lk. 1.

¹⁶ Vrd. Kündja 1883, nr. 12, lk. 142.

¹⁷ Vrd. Valgus 1883, nr. 56, lk. 2.

¹⁸ Vrd. Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1883, lk. 99.

¹⁹ Vrd. Virulane 1883, nr. 29, lk. 3 ja nr. 35, lk. 2.

Teiselt poolt soovitas Jaan Suviste vokaalharmonia puhul esinevat ä-d rakendada naissoo märkimiseks, näiteks *mina, tema, Eestlane* sobivat meessoos, *minä, temä, Eestläne* aga naissoo märkimiseks. Samuti võidavat ä-häälikule lähedast e-d kasutada naissooliitena, näit. *sõber — sõbre, õppija — õppi, kirjanik — kirjanike*.²⁰ Esines aga veel teisi ettepanekuid, näiteks K. A. Hermann, analüüsides „Eesti Postimehes“ naissooliitide tarvitamise küsimust, leiab, et juba varemalt esile tõstetud liide *-k* võiks siiski olla aluseks naissugu märkivate sõnade tuletamiseks, näiteks *sõber* ja *sõbrak, vaenlane* ja *vaenlasek, õpetaja* ja *õpetajak, keiser* ja *keisrik*²¹ jne. Viimasele ettepanekule vaidles aga J. Kõrv ägedalt vastu.²²

Nagu kõigest eelnevast selgub, on möödunud sajandi 80-ndate aastate algus, eriti aga 1883. aasta, olulise tähtsusega meie tänapäeva keeles esinevate naissooliitide kujunemise seisukohalt. Kui eelmistel aastakümnetel *na*-liidet oli tarvitatud peamiselt ainult kõrgemast seisusest pärinevate naisisikute tähistamiseks ja õige vähesel määral ka emaloomade märkimiseks (peamiselt Kreutzwaldi teostes), siis nüüd hakatakse *nn*-liidet kasutama ka elukutsete (näit. *lauljanna, näitlejanna*) ja üldse naissoost isikute (näit. *sõberinna*) puhul.

Teiselt poolt näeme, et neil aastail Kreutzwaldi poolt tarvitusele võetud endise *na*-liite asemel hakatakse suuremal määral kasutama *nn*-liidet. Grenzstein mäletatavasti püüdis seletada *nn*-liidet kõigepealt kui kontaminatsioonilist vormi, mis sisaldab nii saksa kui vene keele vastavate liidete elemente (*-inn+a*), Hermann aga tahab koguni väita, et ka Kreutzwaldi *-na* olevat pärit rootsi keelest. Et M. Veske ja tema pooldajad kategooriliselt väitsid, nagu ei saaks soome-ugri keeltes üldse olla võimalust naissooliitide esinemiseks, näitab Hermann vastukaaluks sellele, et rootsi keeles esinev liide *-nn*a (näit. *lärare* 'õpetaja', kuid *lärarinna* 'õpetajanna') on sealt siirdunud ka soome keelde, esinedes seal samuti *-nn*a kujul, näit. *tohtori* ja *tohtorinna* 'doktoriproua'. Hermann arvab, et samuti kui soomlastel oli võimalik üle võtta seda lõppu, peaks see ka meil võimalik olema. Tegelikult näibki, et just soome keele eeskujul selle liite tarvituseletuleku puhul etendas silmapaistvat osa, sest neil aastakümneil hakkab soome keel suuremat mõju avaldama eesti keelele. Soome keele mõju eesti keelele avaldub ka selles, et teinegi eesti keeles tarvitatav naissooliide *-tar* on selleks ajaks jõudnud juba eesti keelde siirduda. Nii märgib ka Hermann, et soome *lauljatar, opettajatar* eeskujul olevat meilgi hakatud tarvitama sõnu nagu *sõbratar, lauljatar, kuningatar*, kuigi need sõnad ei olevat veel suutnud juurduda eesti keelde.²³ Kõik need kunstlikud liited aga, mis esitati mitmelt poolt ja mida nende

²⁰ Vrd. Virulane 1883, nr. 31, lk. 2.

²¹ Vrd. Eesti Postimees 1883, nr. 43, lk. 2.

²² Vrd. Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1884—1885, lk. 82.

²³ Vrd. Eesti Postimees 1883, nr. 48, lk. 2.

autorid (näit. Heraklides) korduvalt propageerisid, jäid keelele täiesti võõraks ega tulnud tarvitusele.

Olukorda naissoo-liidete tarvitamise alal kajastab mõnel määral ka 1884. a. ilmunud Grenzsteini „Eesti sõnaraamat”. Selles leiame ühelt poolt juba varemalt tarvitatud sõnu, nagu *kuninganna*, *keiserinna*, *jumalanna*, teiselt poolt aga ka hiljuti keeles tarvitusele tulnud sõnu, nagu *luuletajanna*, *näitlejanna*, *õpetajanna*, kusjuures viimase sõna tähendus ei ole veel päris kindlaks kujunenud, vaid see tähendab ühelt poolt naisõpetajat, teiselt poolt aga ka õpetaja abikaasat.

Uuesti tuleb *nn*a-küsimus arutlusele 1886. a. seoses Eesti Kirjameeste Seltsis tehtud otsustega „Üleüldiselt pruugitava kirjaviisi” kohta. Seltsi 25. märtsil 1886. aastal tehtud otsuste 14. punktis märgitakse *nn*a-liite kohta järgmist: „14) Lõpu -*nn*a kohta, mida mõned naestesugu tähendamiseks on hakanud pruukima, arvati, et see päris Eesti sõnade otsa ei sünni ja üeldi, et rahvas sellest ka mitte aru ei saa.”²⁴ Et koosolek *nn*a-liite suhtes sellise otsuse tegi, on arusaadav, kui arvestame, et „üleüldiselt pruugitava kirjaviisi” projekti esitas J. Kurrik ja et Eesti Kirjameeste Seltsis määravat osa sel ajal etendasid M. Veske pooldajad.

Hoolimata sellest otsusest jätkatakse *nn*a-liiteliste sõnade tarvitamist. Küsimuse käsitlusel vihjatakse korduvalt sellele, et ka soomlased tarvitavad seda liidet rootsi keelest pärinevates laenudes. Soome eeskujul soovitatakse tarvitada ka *nais*-täiendsõnaga liitsõnu, näit. *naisõpetaja*, samuti hakatakse soovitama *tar*-liidet.²⁵

Möödunud sajandi 80-ndates aastates hakatakse kord-korralt loobuma Kreutzwaldi eluajal tarvitatud *na*-liitest ja asendatakse see *nn*a-liitega, kuid isegi veel 90-ndates aastates võib nii kirjan-duses kui sõnaraamatuis kohata *na*-liidet, kuigi vähesel määral. Sõnaraamatuid näiteks tarvitab K. A. Hermann oma „Täielises Eesti-Vene sõnaraamatus” 1889. a. järjekindlalt *nn*a-liidet, kuid 1890. a. ilmunud M. Salemi „Eesti-Vene sõnaraamat” eelistab *na*-liidet, kuigi mitte päris järjekindlalt. Üldiselt on aga sajandi viimasel aastakümnel -*nn*a täiel määral valitsema pääsenud.

Mis puutub *nn*a-liiteliste sõnade tähendusse, siis on juba 80-ndates aastates välja kujunenud kaks põhilist rühma: ühelt poolt märgivad *nn*a-sõnad kõrgema seisuse naisisikuid (näit. *isaarina*, *kuninganna*), teiselt poolt aga elukutset (näit. *lauljanna*, *näitlejanna*). Peeaegu täiesti on kadunud -*nn*a emaloomade nimetustest, nagu neid tarvitas Kreutzwald. Hermannii sõnastikus on neist järele jäänud ainult *lõvinna*, kuna muudel juhtudel antakse vastavat mõistet edasi sõna *ema* abil, näit. *ema-tiiger* jne.

On huvitav märkida, et samasugune olukord püsib ka käesoleval sajandil. Nii ei esine samad *nn*a-liitelised sõnad, mis juba

²⁴ Oma Maa 1886, nr. 2, lk. 65; vrd. ka Postimees 1886, nr. 25.

²⁵ Vrd. Olevik 1886, nr. 22, A. Nooli kirjutis „Mõtted üleüldise kirjaviisi kohta”.

möödunud sajandil tarvitusele tulid, mitte ainult 1918. a. ilmunud „Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamatus”, vaid ka „Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatu” I ja II köites ning „Väikese õigekeelsus-sõnaraamatu” varasemais trükkides. Alles käesoleva sajandi 30-ndais aastais avarus *nn*a-liite tarvituspriirkond, nimelt hakatakse nüüd seda liidet tarvitama ka rahvuse ja päritolu mõltselt märkimiseks. „Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatu” III köites, mis ilmus 1937. a., leiame juba rea selliseid sõnu, nagu *venelanna, sakslanna, rootslanna*, aga samuti ka *roomlanna, tallinlanna, tartlanna* jne. Seega kujunes *nn*a-liite tarvitamine eesti kirjakeeles selle tänapäevasel kujul alles võrdlemisi hiljuti välja.

Tänapäeva eesti kirjakeeles on *nn*a-liitelised tuletised omandanud kindla koha. Kõige arvukama siiaakuuluvate sõnade rühma moodustavad rahvust ja päritolu või elukohta märkivad sõnad, sest neid on reeglipäraselt võimalik tuletada igast vastava tähendusega *lane*-liitelisest sõnast, näit. *hiinlane — hiinlanna, ungarlane — ungarlanna, moskvalane — moskvalanna* jne. Palju piiratut on juba elukutset või teatavat suhet märkivate *nn*a-liiteliste sõnade arv, sest ainult võrdlemisi väheste elukutsete puhul, kui meil on just tingimata vajalik sugu ära märkida, saame selleks rakendada *nn*a-liidet, näit. *lauljanna, näitlejanna, tantsijanna, müüjanna*. Tavaliselt tarvitame aga neidki sõnu tänapäeval ilma *nn*a-liiteta. Näiteks sõna *õpetajanna* on meil tänapäeval jäänud päris haruldaseks, nii et meie uus „Väike õigekeelsuse sõnaraamat” seda ei pea vajalikuks enam andagi. Kindlalt on säilitanud aga oma *nn*a-liite tänapäeval peaaegu ajaloolisteks terminiteks kujunenud sõnad, nagu *kuninganna, krahvinna* jt.

Kui võrrelda *nn*a-liidet teise tänapäeva eesti kirjakeeles tuntud naissugu märkiva sufiksiga, nimelt *tar*-liitega, siis ei ole kahtlust, et *nn*a-liide kui vanem on palju kindlamalt ja sügavamini juurdu- nud meie keelde kui *tar*, kuigi viimast eelistati näit. kodanliku aja keeleteoimkonna otsustes (näit. EKS-i keeleteoimkonna otsus 9. X 1930). Selle kinnituseks võivad olla meie murded, kus *nn*a-liitelisi sõnu tuntakse, *tar*-liitelisi aga mitte.

Väga huvitavat pilti pakuvad meie murded selle kohta, millal praegused *nn*a-liitelised sõnad meie rahvakeelde on tunginud ning kuidas nad esinevad meie praegustes murretes. Üldiselt võib märkida, et *nn*a-liitelisi sõnu esineb murretes võrdlemisi piiratud arvul. Kõige rohkem tuntakse minevikulisi sõnu nagu *kuninganna, keiserinna*, vähemal määral elukutsete nimetusi nagu *lauljanna*, kuna rahvust ja päritolukohta märkivaid sõnu (näit. *eestlanna* vm.) peaaegu üldse ei esine. Mis aga puutub nende sõnade häälikulisse külge, siis tuleb märkida, et enamikus murretest esineb mitte tänapäevane *-nna*, vaid Kreutzwaldi-aegne *na*-liide, mille ees on pikk vokaal. Nii on ligi 75% keelejuhtidest tarvitanud vorme nagu *keisrina* ehk *keizeri-na*, *lauljana* ehk *lauljä-na*, *kuñniqõana* ehk *kuniqõa-na*, kusjuures pearõhk võib olla nii esimesel kui teisel

silbil. Need murdenäited kinnitavad, et *na*-liitelised sõnad on rahva laiematele hulkadele omaseks saanud just Kreutzwaldi tegevuse kaudu, seega siis eesti rahvuskeele kujunemise ajajärgul, möödunud sajandi 60-ndates ja 70-ndates aastates. Tänapäeva kirjakeele *na*-liitelised vormid aga kujunesid tunduvalt hiljemini.

Oleme eelnevas heitnud pilgu Kreutzwaldi poolt keelde toodud liite *-na* kujunemisele eesti keeles. Kuigi eesti keelele soome-ugri keelena ei ole omane sugude eristamine, näitab meile *na*- ~ *na*-liite tarvituselevõtt, et teatavatel tingimustel võib ka sugusid mitte-eristavas keeles tulla tarvitusele liiteid, mis võimaldavad rahuldada keele kui suhtlemisvahendi tarvitamisel tekkivaid vajadusi. Et meie keelele aga sugude vahetegemine ei ole põhiliseks omaduseks, siis on siin ka suhtumine vastavatesse liitelistesse sõnadesse — välja arvatud kõrgemaid seisusi märkivad *na*-liitelised sõnad — hoopis teissugune, kui teiste liidete varal tuletatud sõnadesse. Meie võiksime vahest koguni ütelda, et meil liite *-na* tarvitamine kannab mitte kohustuslikku, vaid teataval määral fakultatiivset laadi, s. o. meie tarvitame *na*-liidet ainult siis, kui me millegipärast tahame esile tõsta isiku sugu (näit. teravalt märkida, kas meil on tegemist mees- või naisnäitlejaga, teatavast rahvusest mehega või naisega), vastasel korral aga mitte. Kreutzwald on meile selle liite näol andnud võimaluse täpsustada oma mõtteväljendust, seega rikastanud meie keelt, mille eest meie temale oleme tänulikud.

ВВЕДЕННЫЙ ФР. Р. КРЕЙЦВАЛЬДОМ СУФФИКС -NA (-NNA) В ЭСТОНСКОМ ЯЗЫКЕ

Доц. А. Каск

Кафедра эстонского языка

Резюме

Крейцвальд не только обогатил эстонский литературный язык многими новыми словами, но и ввел в употребление новый суффикс *-na* для обозначения лиц женского пола. Впервые он применил этот суффикс в 1849 году для образования слова *kuningana* 'королева' (от корнеслова *kuningas* 'король'), считая новое слово более целесообразным по сравнению с прежним *kuninga emand* или *kuninga prowa* 'госпожа, жена короля'.

Прямым образцом для образования слов на *-na* Крейцвальду послужили, повидимому, индо-европейские языки, в особенности немецкий язык, где имеется соответствующий суффикс *-in* (напр. *Königin*). Единичные попытки образовать по примеру индо-европейских языков и в эстонском языке слова с суффиксами *-inne* или *-inna* встречались раньше (напр. в переводе одной православной богослужебной книги уже в 1843 г. встречаются слова *keiserinna* 'царица', *kuninginna* 'королева'), но нет данных о том, были ли эти слова знакомы Крейцвальду. Неизвестно также, знали ли Крейцвальд о существовании в восточном диалекте соответствующего суффикса *-na*, образованного от слова *naine* 'жена' (напр. *perena* < *perenaine* 'хозяйка'). Во всяком случае, Крейцвальд считал этот суффикс необходимым для эстонского литературного языка и начал бороться за его введение. Однако, поскольку в финно-угорских языках грамматическая категория рода отсутствует и суффикс *-na* в эстонском языке полностью совпадает с окончанием эссива, то предложение Крейцвальда вызвало острую полемику. Одни считали этот суффикс целесообразным, по мнению же других введение суффикса *-na* являлось искажением языка. К концу своей жизни даже сам Крейцвальд начал сомневаться в целесообразности введенного им суффикса.

После смерти Крейцвальда (1882 г.) борьба за введение суффикса *-na* продолжалась. Было сделано много разных предложений для обозначения лиц женского пола в эстонском языке, но

все эти предложения оказались неприемлемыми. Чтобы предотвратить совпадение суффикса *-na* с окончанием эссива, было предложено вместо *-na* применять суффикс *-nna*. В такой форме этот суффикс и начал распространяться. Если в 60- и 70-ых годах суффикс *-na* применялся главным образом для обозначения высокопоставленных лиц женского пола (*kuningana*, *keiserina*), то в 80-ых годах число слов с суффиксом *-nna* резко увеличивается. Так, входят в употребление и такие слова как *näitlejanna* 'актриса', *õpetajanna* 'учительница' и др., обозначающие профессии. В 30-ых годах настоящего столетия область применения суффикса *-nna* расширяется, и он используется также для обозначения национальности, напр. *venelanna* 'русская', *eestlanna* 'эстонка' и т. д.

Хотя в современном литературном языке рассматриваемый суффикс укоренился в форме *-nna*, в диалектах он употребляется все еще в форме *-na* (напр. *keiseri-na*, *kuninga-na*), т. е. в той форме, в какой он был введен Крейцвальдом.

FR. R. KREUTZWALD ARSTINA

Dots., med. tead. kand. K. Kõrge

Teaduskonna sisehaiguste kateeder

Eesti kirjanduse suurkuju Fr. R. Kreutzwaldi pikas ja viljakas elus omab tema tegevus arstiteaduse alal silmapaistvat osa. Seda mitte ainult tema 44-aastase kutsetegevuse tõttu Võrus. Kreutzwaldi elutöös seostuvad väga tihedalt ja teineteist viljastavalt meditsiiniline ja kirjanduslik-folkloristlik tegevus. Kreutzwaldi isiksuse kujunemisel, tema ratsionalistliku maailmavaate tekkimisel omab meditsiinilis-loodusteaduslik ettevalmistus kaheldamatult väga olulist osa.

Juba oma varajases nooruses, olles lähedases kokkupuutes talurahvaga ning kuulates suure huviga vanade poolt jutustatud muinasjutte ja muistendeid, tutvus Kreutzwald ka arvukate rahvameditšiini alaste kommetega. Dots. E. Laugaste arvamuse järgi¹ oli üheks isikuks, kes äratas noores Kreutzwaldis huvi meditsiini vastu, Jakob Fischer, hüüdnimega Toa-Jaagup ehk lihtsalt „toa-papa”. Ta oli tuntud hea jutumehena, samuti aga ka ilmselt tunnustatud „targa” — aadrilaskjana ja „soonetasuajana”, rahva abistajana kehalistes hädades, kelle kuju jäädvustas Kreutzwald hiljem oma „Viina-katkus”.

Kasvades ja liikudes talurahva hulgas oli noorel Kreutzwaldil võimalik põhjalikult tundma õppida talurahva äärmist viletsust, mida põhjustasid sotsiaalne rõhumine, vaesus ja ebahügieenilised elutingimused, harimatus ning ebausku. Kreutzwald nägi rahvast kannatamas nälja ja taudide tõttu, mis hävitasid tuhandete elusid, samuti õppis ta nägema ka „maa- ja tuuletarkade, külaeitede, pobi-sejate sõnameeste, lausujate ja tembutajate” tegevust, mille tulemusena nii mõnegi haiguse kulgu võttis halvema pöörde, põhjustades jäädavat invaliidsust või ka surma.

See kõik võis mõjustada noore Kreutzwaldi sügavalt humanset mõttelaadi ja olla tõukeks ka kutsevalikul.

Teisest küljest viis Kreutzwaldi tegevus arstina Võrus teda pidevalt kõige lähemasse kontakti talurahvaga. Kaheldamatult

¹ E. Laugaste, Fr. R. Kreutzwald folkloristina. Teaduslikud tööd, pühendatud Tartu Riikliku Ülikooli 150. aastapäevale (1952) lk. 49.

võimaldasid sagedased pikad väljasõidud haigete juurde, mis küündisid Petserini ja veelgi kaugemale, temal koguda üha uut materjali rahvaluule ja -kommete alal.

Kreutzwaldi esialgne kavatsus astuda Peterburi arstiteaduse akadeemiasse ei teostunud. 1826. aasta 16. jaanuaril immatrikuleeriti Kreutzwald 22-aastase noormehena Tartu ülikooli arstiteaduskonna üliõpilaseks.

Tartu ülikooli tegevuses võib märkida alates 1820-ndatest aastatest ilmset tõusutendentsi. Arstiteaduskonnas õpetavad juba kvalifitseeritud õppejõud, tagades teadusliku ja õppetöö taseme tunduvat paranemist võrreldes kahel eelmisel aastakümnel valitsenud olukorraga. Selle kujukamaks tunnistuseks on nn. Professorite Instituudi avamine Tartu ülikooli juures 1828. aastal.

Silmapaistvamate õppejõududena ja Kreutzwaldi kui arsti kujundajatena töötasid sel ajal arstiteaduskonnas: füsioloogia, patoloogia ja semiootika professor J. F. Erdmann (kes oli muide ka arstiteaduskonna dekaaniks Kreutzwaldi ülikooli lõpetamise ajal), kirurgia professor J. Chr. Moier, günekoloogia ja sünnitusabi professor Chr. F. Deutsch jt. Tartu ülikooli arstiteaduskonnas said sel perioodil ettevalmistust mitmed hiljem üldiselt tunnustatud teadlased ja arstid. Nii õppis teatavasti välikirurgia looja N. Pirogov Professorite Instituudis ajavahemikus 1828—1833, olles prof. Moieri õpilaseks ja hiljem tema järglaseks. Samal ajal õppis siin pärastine tuntud vene klinitsist F. I. Inozemtsev. Kreutzwaldiga samaaegselt sai oma meditsiinilise ettevalmistuse Tartus ka tuntud, hiljem Peterburis tegutsev arst Ph. Karel — Vene Punase Risti Seltsi asutaja. Kreutzwaldi lähim sõber ja pärastine Opetatud Eesti Seltsi president Fr. R. Faehlmann õppis Tartu ülikooli arstiteaduskonnas 1817—1825, saades seega arstikutse aasta enne Kreutzwaldi astumist ülikooli. Tihedad suhted Faehlmanniga püsisid Kreutzwaldil pärastises elus kuni Faehlmanni surmani 1850. aastal ka meditsiini alal, nagu nähtub mõlema kirjavahetusest.² Seejuures on Faehlmann kui vanem ja ülikoolilinnas töötav arst Kreutzwaldile tavaliselt nõuandjaks paljudes meditsiinilisse praktikasse puutuvais küsimusis.

Enne ülikooli lõpueksamite sooritamist 1831. aastal suunatakse Kreutzwald Riiga, kus on puhkenud koolera-epideemia. Seejärel saadetakse ta Vastseliina seal levivat kõhutõbe ravima ning lõpuks tuleb tal samal aastal tegelda ka veel Tartus koolera-vastase võitlusega. Siin töötab ta assistendina Faehlmanni juures, kes on kahe Tartus asuva koolerahaigla juhatajaks.

24. augustil 1832 saab Kreutzwald lõpuks mahti esitada palve, et teda lubatakse lõpueksameile. Viimase eksami sooritab ta 24. veebruaril 1833, arstivande annab sama aasta 29. märtsil ja 9. septembril 1833. a. antakse talle kätte arstidiplom.

² Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetus. Tartu, 1936.

Peatselt seejärel asub Kreutzwald tööle linnaarstina Võrru. Selles Lõuna-Eesti väikelinnas algab Kreutzwaldil intensiivne arstlik tegevus, mis kestab 44 aastat. Haigete vastuvõtt, kodused visiidid, pikad väljasõidud haigete juurde maale, töö linnahaiglas — kõik see ei takista Kreutzwaldi tema kirjanduslikus tegevuses, kuigi see sageli osutub üsna pingutavaks. Häirivalt mõjuvad ka väikesest palgast tingitud sagedased majanduslikud raskused. Arvukad kehvemad haiged saavad temalt tasuta abi ja ta valmistab neile ka ravimeid isiklikus koduapteegis.

Halvast majanduslikust olukorrast tingituna kavatses Kreutzwald Võrus töötamise algusaastail korduvalt töökohta vahetada. Nii soovitas temale prof. Moier 1834. aastal koha Jõhvis. Arutluse all on samuti ülekolimine Pärnusse, mida ka Faehlmann toetas. Veel on töökohta otsimine Venemaal ajuti päevakorral, kuid kõik need kavatsused ei teostu ja Kreutzwald jääb edasi Võrru.

Varsti on Kreutzwald nii Võrus kui ka laiemas ümbruses lugupeetud ja hinnatud arstiks, keda tuntakse hea diagnostina ja suure vastutustundega terapeutina. Väikelinna tingimustes, kus Kreutzwald töötab, puudub arusaadavalt võimalus mingile erialale spetsialiseerumiseks — tegelda tuleb igasuguste haigustega.

Kreutzwaldi töökspidamised arsti kohustest ja ülesannetest väljenduvad erilise selgusega tema poolt kirjutatud ja 1852. aastal ilmunud Fr. R. Faehlmanni eluloos. Kirjeldades surma läbi lahkunud sõbra tegevust arstina ja teadlasena, selle poolt rakendatud raviprintsiipe ja suhtumist haigetesse, kajastuvad siin ilmselt ka Kreutzwaldi enda vaated. Suure soojusega tõstab ta Faehlmanni näol esile omakasupüüdmatu ja õilsa arsti kuju: „Vürst ja päevatöeline olid kui haiged ühevõrra õigustatud tema abi saama, sest nad olid inimesed — tema vennad. Suursugune seltskond, kus ta iga päev tegutses, ei tõmmanud teda ära vaesuse ja viletsuse hurtsikuist. Nagu ta oma praktilise tegevuse alguses oli esinenud, nii tegi ta seda ka selle lõpul, raha kaalu tõttu polnud südamekaal kübetki kaotanud.”³ Need read võiksid olla kirjutatud ka Kreutzwaldi enda kohta, kes samasuguse sügava humaansusega end pühendas abiotsijate aitamisele.

1830-ndate aastate lõpule langevad ka Kreutzwaldi esimesed publikatsioonid meditsiini alal, mida ta avaldab saksakeelses nädalalehes „Das Inland”. Tema sulest ilmuvad artiklid käsitlevad peamiselt tol ajal kõige aktuaalsemat küsimust — taude ja võitlust nende vastu. Kreutzwald annab neis artiklis laialdase pildi olukorrast Võrumaa mitmesugustes osades, kõneleb viljasaagist ning ilmastikulistest tingimustest ja seostab viimastega sageli ka haiguste tekkimist: nii kirjutab ta seoses pakasega esinevaist katarraalseist ja reumaatilistest haigusist, taudidest, mis tekkisid seoses suvel valitsenud põuaga, jne. Huvitav on siinkohal märkida, et

³ Fr. R. Kreutzwald, Dr. Friedrich Robert Faehlmanni elu. Maailm ja mõnda, 1953, lk. 50—51.

Kreutzwald ise teostas pika aja kestel suure järjekindlusega meteoroloogilisi vaatlusi ja registreeris oma andmed. Edasi ilmub temalt „Inlandis” artikleid rüugete esinemisest, rüugetevastasest vaktsineerimisest ja selle väärtusest, kõhutõve, tüüfuse, leetrite ja teiste haiguste esinemisest maarahva hulgas. Kokku ilmub Kreutzwaldil nimetatud ajakirjas 11 meditsiinilisi andmeid sisaldavat kirjutist: Nagu juba mainitud, on Kreutzwald ka meditsiiniliste probleemide alal elavas kontaktis Faehlmanniga, kes on temale sageli nõuandjaks komplitseeritumate haigusjuhtude puhul. Eriti huvitab mõlemaid koolera-küsimus, mis puhkeb Tartus uuesti 1848. aasta hilissuvel ja levib ka Võrus. Nimetatud nakkushaigusele pühendab Faehlmann põhjalikuma uurimuse ja informeerib saadud tulemustest ka oma Võrus töötavat sõpra. Viimane, jälgides terava pilguga koolera epidemioloogiat, ironiseerib omakorda arste, kes väidavad, et lapsed koolerasse ei haigestuvat. Kreutzwald on hästi informeeritud ka kooleravastase võitluse ja ravi olukorrast Vene maal, nagu nähtub tema kirjust Faehlmannile.⁴

Erialalisema meditsiinilise teosena ilmub Kreutzwaldi sulest aastal 1852 „Teejuhataja ämmakooliliste õpetuse juures” — õppe raamat ämmaemandate ettevalmistamiseks, milleks omasid õigust kreisiarstid kohalike haiglate baasil. Tõenäoliselt toimus ämmaemandate ettevalmistamine ka Võrus. Kreutzwaldi eesmärgiks selle raamatu kirjutamisel on võitlus tol ajal erakordselt kõrge lastesuremusega. Oma raamatu eessõnas kirjutab ta: „... Kes seda meelde tuletab, kui palju naisi ja lapsi igal aastal meie maal surma leiab või vigaseks saab üksnes selle läbi, et lapsevoodil osavat abi ei olnud leida!” Nimetatud õpperaamatu IV trükk ilmus veel aastal 1890.

Kreutzwaldi meditsiinilise tegevuse raskuspunkt langeb aga tema tööle arstiteaduse populariseerijana eesti keeles, millisel alal ta on teerajajaks. Möödunud sajandi keskpaiku ei saa Kreutzwaldiga kõrvutada ühtegi sel alal nii viljakat autorit.

1840. aastal ilmub Kreutzwaldi esikteosena eestikeelse sanitaarharidusliku literatuuri alal raamat „Viina-katk” — vaba tõlge saksa keelest Zschokke järgi. Nimetatud raamat oli ka vastasutatud Õpetatud Eesti Seltsi poolt väljaantud esimeseks rahvaraamatuks. Nagu raamatu pealkiri juba ütleb, käsitleb „Viina-katk” jutustuse stiilis alkoholi kahjustavat toimet inimorganismile. Karskusideed antakse edasi värviküllases, rahvalikus dialoogis. Stiili rahvalikkus, rohkete tüsedate ja meelde jäävate võrdluste ja näidete kasutamine iseloomustab ka Kreutzwaldi teisi populaarteaduslikke kirjutusi. Võitlusele alkoholiga — „põrgu lakkega”, nagu seda nimetab autor, — pühendab Kreutzwald veel rea teisi kirjutusi („Surm ja tema abimehed” jt.).

Järgnevad aastate jooksul veel arvukad sanitaarharidusliku sisuga raamatud ja artiklid: 1854. a. „Lühike õpetus tervise hoid-

⁴ Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetus. Tartu, 1936, lk. 135.

misest" — raamat, mis on määratud õpperaamatuks kihelkonnakoolidele, kus paiguti hakatakse lastele õpetama ka tervishoiu põhi- aluseid tolleaegsete põhiainete — lugemise, kirjutamise, arvuta- mise ja piiblitoo kõrval. 1862. aastal järgneb „Häda- ja abi- raa- matukene", mis on nähtavasti kirjutatud täiendusena eelmisele, kasutamiseks pärast kooli lõpetamist. Kreutzwaldi viimaseks ter- vishoiusuliseks raamatuks on 1879. aastal ilmunud „Kodutohter", mille väljaandmist autor kavatses juba ligi 30 aastat. Teos valmis pärast Võrust lahkumist Tartus, kus autor veetis oma vanadus- päevi tütre perekonnas.

Nimetatud raamatute kõrval avaldab Kreutzwald ligi paarküm- mend sanitaarhariduslikku kirjutust, mis ilmuvad talurahva hulgas laialdaselt levivates kalendrites, raamatutes „Sipelgas" ja „Maa- ilm ja mõnda, mis tema sees leida on" ning hiljem ka ajalehte- des „Eesti Postimees" ja „Sakala".

Kõigi Kreutzwaldi populaarteaduslike kirjutuste eesmärgiks on talurahva sanitaar-hügieenilise olukorra parandamine ja roh- keid ohvreid nõudvate taudide ning muude tervist kahjustavate tegurite vältimine. Eriti õnnestunuks tuleb selles suhtes pidada raamatut „Lühike õpetus tervise hoidmisest", milles autor algab elumaja hügieeni käsitlemisega, võideldes pimeduse, suitsu ja mus- tusega eesti talumajas: „... Mutt elab maa all, vähk pimedas kalda urkas, aga inimene — kui loomade valitseja ja valguse laps — elagu päikese paistel, lehvitavas õhus."⁵

Järgnevad peatükid puhta õhu ja keha puhtuse tervishoidlikust tähtsusest, ujumisest ja suplemisest, riietusest, toidust ja joogist, liikumisest ja puhkamisest, magamisest jne. Samasuunalist teematikat leiame ka Kreutzwaldi teistes töodes: „Häda- ja abi- raamatukeses", „Kodutohteris" ja mujal.

Rida artikleid käsitleb esmaabi küsimusi uppumise, vingu- mürgituse, poomise ja külmakahjustuse puhul.

Oma populaarteaduslikes töodes pühendab Kreutzwald suurt tähelepanu ka haiguste tekkepõhjuste ja haiguste ravimise põhi- küsimuste selgitamisele. Neid küsimusi vaatleb autor arusaadavalt oma aja teaduse seisukohalt ja seetõttu on mõistetav, et me leiame siin rohkesti väiteid, mida nimetaksime tänapäeva aspektist läh- tudes ebateaduslikeks. Tema vaadete ja seisukohtade põhisuunda tuleb aga pidada kaheldamatult progressiivseks. Kreutzwald näitab, et haiguste tekkimine on seoses konkreetsete põhjustega. Selles suunas võivad mõjuda nii psüühilised läbielamused kui ka ebahü- gieenilised eluviisid ja -tingimused. Kreutzwald kirjutab: „Tähele- panemine näitab, kuidas terve inimene äkitselt haigeks võib saada kangest vihastamisest, hullust möllamisest, üleliia söömisest ja joomisest, äkilisest palava keha jahutamisest... Niisamuti sünni-

⁵ Fr. R. Kreutzwald, Lühikenne õppetud tervisse hoidmisest. Koli- rat IV (1854), lk. 4.

tab tõbe ropp, kasimata elukomme, hooletu kehaharimine ja -puhas-
tamine...⁶

Korduvalt võitleb Kreutzwald müstitsismi vastu haiguste tekke-
põhjuste seletamisel ja näitab, et haiguste vältimine on inimese
enda võimuses: „Ja nõnda leiame mitu ja mitukümmend jumala
nuhtluseks arvatud tõbe ja haigust, mis meie peale ei oleks tul-
nud, kui ettevaatlikumalt oleksime osanud elada.”⁷

Oma loodusteadusliku sisuga kirjutustes astub autor võitlusse
ka ebausuga. Meeleelundite hügieeni käsitledes kirjutab Kreutz-
wald näiteks: „Palju vähem ebausku oleks maailmas liikumas, kui
inimesed seal, kus asja selgest ei näinud, käega oleks läinud kat-
suma, mis neid pimedas oli hirmutanud.”⁸ Ja edasi: „Kõige roh-
kem veidraid öösesi nägemisi on mehed näinud, kes raske pääga
kõrtsist koju poole tuikusid.”⁹

Niisugustel kirjutustel oli äärmiselt suur kasvatav mõju ajal,
millal peamiseks lektüüriks olid vaimuliku sisuga raamatud ja talu-
rahva hulgas võimutses ebausku ja harimatus.

Tutvudes rahvameditsiini-alaste kommetega lähemalt, leiab
Kreutzwald, et paljudel juhtudel rahva seas tegutsevad „targad”
ja „posijad” oma raviga haige tervisele suurt kahju sünnitavad.
Ta selgitab oma „Kodutohtris” ja ka mujal, et ka haiguste para-
nemine on allutatud kindlatele loodusseadustele, „mispärast eba-
usust ilmale toodud, pimedusest imetatud, kavalusest ja rumalu-
sest üleskasvatatud imeteod looduse-tundja silma eest kui udupil-
ved päikese paistel ära kaovad”.¹⁰ Otsustavalt ja karmilt mõistab
ta hukka posijate poolt kasutatud ravimeid ja raviviise: „Ära anna
haigele püssirohtu viinaga, türgipipart, tärpentiinõli, peeneks tõu-
gatud klaasi ja muud nende sarnast sisse, vaid jäta ennemini
haige rohuta jumala hooleks.”¹¹ „Enamasti igas külas elab üks
nurjatu vanamoor, kes silma arstimist tuuseldab ja nägemist kus-
tutada püüab.”¹² Kreutzwald võitleb ka tol ajal väga levinud aad-
rilaskmise kriitikata kasutamise vastu. Ta näitab, et see ravimenet-
lus on sageli vaid rahateenimise võtteks ja et ta kasu saab tuua
ainult kindla näidustuse puhul.

Kreutzwald väljendab arvamust, et arsti ülesandeks on „loo-
dusväele abimeheks minna”. Arsti ülesandeks on tema seisukoha
järgi ravi teostamisel looduse poolt määratud organismi reageerimisviisi ja -suuna korrigeerimine, seda vastavalt vajadustele kas
nõrgestades lahja toidu, rohke külma vee ja valu vaigistamisega,

⁶ Fr. R. Kreutzwald, Lühhikenne õppetud tervisse hoidmisest. Koli-
ramat IV (1854), lk. 3.

⁷ Sealsamas.

⁸ Sealsamas, lk. 31.

⁹ Sealsamas, lk. 33.

¹⁰ Fr. R. Kreutzwald, Kodutohter, 1879, lk. 4.

¹¹ Fr. R. Kreutzwald, Lühhikenne õppetud tervisse hoidmisest. Koli-
ramat IV (1854), lk. 37.

¹² Sealsamas, lk. 30.

et haige puhkamiseks mahti saab, või teisel juhul — organismi tugevdades.

Edasi rõhutab Kreutzwald, et haigust on selle alguses kergem ravida kui hiljem, kui haigus on organismis juba põhjustanud raskemaid kahjustusi. Lähtudes praktikas saadud kurbadest kogemustest, hoiatab Kreutzwald oma kirjutustes korduvalt haigete liigse ja ebaõige arstimise eest. Kreutzwald õpetab, et haige juures on lubatud ravimenetlusi rakendada küll vähem, kui ta ise oma raamatuis soovitab, kunagi aga mitte rohkem ette võtta. Ta pooldab ilmselt looduslikke ravimenetlusi, osalt küll kindlasti nende kättesaadavuse ja ohutuse tõttu. Selle kõrval on aga näiteks vee ravimina kasutamise propageerimine tõenäoliselt seotud ka Tartu ülikoolis saadud suunaga: nii näiteks tegeles Kreutzwaldi teraapia õpetaja prof. Erdmann rohkesti Vene- ja Saksamaa terviseallikate mineraalvete uurimisega ja avaldas selle küsimuse kohta rea teaduslikke töid. Vee tähtsusest nii tervele organismile kui ka haiguste puhul leiame märkmeid kõigis Kreutzwaldi põhilistes töödes. Nii näiteks annab ta järgmise juhendi: „Külm vesi olgu sinu ainukene arstirohi, kui sina midagi paremat ei oska.“¹³

Nagu esitatud näidetest nähtub, haaras Kreutzwaldi temaatika meditsiini- ja tervishoiuküsimuste populariseerimise alal kõiki olulisemaid ja aktuaalsemaid probleeme. Et omada võimalust süstemaatilisemalt arendada seda tööd, teeb Kreutzwald juba aastal 1840 Õpetatud Eesti Seltsile ettepaneku välja anda perioodiliselt kaks korda kuus ilmuvat ajakirja „Maarahva Nõuandja“, kus peale muude üldhariduslikkude ja praktiliste küsimuste leiaksid käsitlemist ka tervishoiuprobleemid. Esimeseks kaastööks sellesse ajakirja pakub Kreutzwald oma vastvalminud „Viinakatku“.¹⁴ Kreutzwaldi ettepanek aga ei leidnud teostamist.

Kreutzwaldi töö tervishoiuküsimuste populariseerimise alal toimus täiel määral uudismaal: temaatika uudsuse tõttu tuli autoril endal luua ka eestikeelne meditsiiniline terminoloogia.

Viimati mainitud küsimuse üle on temal olnud korduvalt mõtetevahetust ka Faehlmanniga, nagu see nähtub nende kirjavahetustest.

Kreutzwaldi meditsiinilise sisuga publikatsioonide põhisuund oli sügavalt profülaktiline. Ta püüdis juurutada talurahva hulgas arusaamist, et haigused ei ole paratamatud elunähtused, mis on saadetud inimesele tema patuse elu tõttu, vaid meid ümbritsevaist konkreetseist välistegureist põhjustatud, looduseadustele alluvad protsessid. Saja aasta eest oli niisuguste mõtete propageerimine meie talurahva hulgas tohutult suure kasvatusliku ja ideoloogilise tähendusega ja aitas kaheldamatult suurel määral kaasa hügieeniliste tingimuste paranemisele laiades rahvahulkades.

¹³ Fr. R. Kreutzwald, Lühhikenne õpetus tervisse hoidmisest. Koli-
ramat IV (1854), lk. 38.

¹⁴ Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetus. Tartu, 1936, lk. 187—188.

Meenutades eesti rahva suurt valgustajat-humanisti tema 150-ndal sünniaastapäeval, peame teda tema kirjanduslik-folklooristliku tegevuse kõrval hindama ka kui esimest tervishoiuküsimuste viljakat populariseerijat eestikeelses kirjanduses, kui loodusteaduslike ideede juurutajat ja vaimupimeduse ning ebausuvastu võitlejat kõduneva feodaalsüsteemi lämmitavas õhkkonnas. Peame teda meenutama ka kui tulihingelist arsti, kes andis oma aja tingimustes tohutu panuse oma rahva vabastamiseks viletsuse, taudide ja surma kütkeist.

ФР. Р. КРЕЙЦВАЛЬД КАК ВРАЧ

Доц. канд. мед. наук К. Кырге
Кафедра факультетской терапии

Резюме

Медицинская деятельность в жизни Фр. Р. Крейцвальда занимает большое место. Несомненно, что в развитии его личности и рационалистического мировоззрения значительную роль сыграла медицинская подготовка.

Крейцвальд учился на медицинском факультете Тартуского Университета с 1829 г. по 1833 г., а затем приступил к практической врачебной деятельности в маленьком городке Выру на юге Эстонии, где и прошли 44 года его плодотворной жизни.

Врачебную деятельность Крейцвальда характеризуют глубокая гуманность и участие к угнетенному феодальным игом эстонскому крестьянству. Наряду с практической врачебной работой следует особенно отметить деятельность Крейцвальда по созданию эстонской литературы по здравоохранению. Часть опубликованных им работ носит чисто специальный характер и рассматривает вопрос об эпидемиях в окрестностях Выру, о борьбе с заболеваниями и различные другие актуальные медицинские вопросы. Перу Крейцвальда принадлежит также и учебник для акушерок.

Наиболее значительными медицинскими работами Крейцвальда являются его санитарно-просветительные книги и статьи. В них автор разбирает основные вопросы гигиены и здравоохранения. Крейцвальд борется с суевериями и ошибочным лечением, доказывая, что болезни не представляют собою обязательных, необходимых явлений, а зависят от конкретных внешних условий, подчиняются законам природы, и что предотвращение болезней во многих случаях вполне во власти человека. Провозглашение таких идей сто лет тому назад имело огромное воспитательное и идеологическое значение и сыграло немалую роль в улучшении культурного и санитарного быта эстонского крестьянства.

FR. R. KREUTZWALDI SIDEMEIST KAASAJA EESRINDLIKU INTELLIGENTSI, ERITI VENE AKADEEMIKUTEGA *

Filoloogiateaduste kandidaat L. Raud

Tartu Õpetajate Instituut

Valgustusaja demokraadi Fr. R. Kreutzwaldi juubelipidustuste elevus on vaibunud. Seoses sellega pole ülearune teha mõningaid järeldusi, konkretiseerida pidumeeleolus antud hinnanguid ja üldistusi, et tuua meile lähemale Kreutzwaldi tööpingest kantud mitmepalgelist argipäeva.

Kreutzwaldi juubeliaasta väljaannetes on põhjendatult rõhutatud tema kontakti kaasaja eesrindliku intelligentsi, eriti vene akadeemikutega. Üldistused, mis sellega seoses on esile toodud, vajavad aga mõnes osas konkretiseerimist, kui ei taheta jääda üldsõnalisuse piiridesse ja muutuda seega väheveenvaks.

Järgnevas ettekandes puudutan peamiselt Kreutzwaldi sidemeid vene akadeemikute ning nendele lähedalseisvate uurijate ja soome teadlastega. Peatuksin kõigepealt neil asjaoludel, mis viisid Kreutzwaldi kontakti omaaja progressiivse intelligentsiga. Ühtlasi püüan näidata nende sidemete arenemist ja osatähtsust Kreutzwaldi tegevuses.

Kreutzwaldi loominguilise ja ühiskondliku tegevuse kõrgaeg haarab aastaid 1850—1870. Neil aastail kujunes ta väljapaistvaks ühiskondlikuks võitlejaks, eesti kirjanduse ja kultuurielu keskseks kujuk.

Teravnev klassivõitlus, mis hoogustus läinud sajandi keskpaiku, haaras endaga kaasa üha laiemaid rahvahulki kogu tsaarivenemaal. Pärisorjusliku rõhumisega intensiivistus vabadusideede levik, mis aktiveeris ühtlasi eesrindlikku intelligentsi võitlusse pärisorjusliku korra ja selle igandite vastu.

Kreutzwaldi positsioon sel võitlusareenil omas eriilmet, olenes sellest, et ta ise põlvnes sama rahva hulgast, kelle huvide eest ta võitles. Isiklikult läbi elanud ja näinud rahva kannatusi, toetus ta oma võitluses rahva loovatele jõududele. Ta rakendas

* Käesolev ettekanne esitati Tartu Õpetajate Instituudi teaduslikul konverentsil aprillis 1954.

esmakordselt teadlikult rahvaloomingut võitlusrelvana tema rõhumisest vabastamiseks. Valgustuslikud inimarmastuse abstraktsed ideed, mis õhutasid kaasaegsete valgustajate pärisorjusevastast võitlust, põimusid Kreutzwaldi puhul tihedalt armastusega konkreetse rahva vastu. Tema võitlust tiivustas esijoones usk selle rahva elujõusse ja eluõigustesse. See tagas Kreutzwaldi võitluse löögijõu ja kirglikkuse, võrreldes kaasaegsete balti literaatidega, kellel enamikus puudus usk eesti rahva võimetesse. Et aga taastada rahva eluõigus, selleks tuli otsida esialgu kaudseid teid, sest avalik väljaastumine rahva kaitseks pärisorjuslikes tingimustes oli võimatu.

Alates 1830-ndatest aastatest hakkas Kreutzwald avaldama kaastööd balti-saksa ajakirjanduse veergudel (G. Merkeli „Provinzialblatt...“ (1828—1838); „Inland“ (1836—1863)). Ta alustas kõigepealt eesti rahva kommete ja tavade tutvustamisega ning avaldas folkloristlikke ja etnograafilisi kirjutusi „Inlandis“. Siin ilmus talt alates 1837. aastast ülevaateid pulma-, matuse-, uusaasta-, vastla-, jõulu- ja mitmesuguste rahvausukommete ja tavade kohta.¹ Neis rõhutas ta eesti rahva loomingulisi võimeid, näitas rahvakommete ja uskumuste omapära ning neis kajastuvaid üldinimlikke jooni. Samas valgustas ta küsimusi eesti mütoloogiast ning esitas andmeid mõningate eesti muistendite kohta. Nende kui ka arvukate rahva elujärge puudutavate kirjutuste eesmärgiks oli kaasa tõmmata eesrindlikke haritlasi võitluseks orjastatud rahva huvide eest. Siin avaldus ühelt poolt Kreutzwaldi siiras tahe jalule seada veoloomaks alandatud rahva inimväärikus haritud maailma silmis, teisalt aga püüd tähelepanu juhtida kurnamiskorrast tingitud masendavale rahva viletsusele.

Tiivustatuna nimetatud eesmärkidest võttis Kreutzwald osa üritustest, mis tol ajal olid suunatud eesti maa ja rahva tundmaõppimisele. Viimasel alal etendas 1840. aastail tähelepanuvat osa Tartus Fr. R. Faehlmanni ja teiste progressiivsete haritlaste poolt asutatud Õpetatud Eesti Selts (1838), mis seadis oma ülesandeks „edendada teadmisi eesti rahva minevikust ja olevikust, keelest ja kirjandusest kui ka eestlaste asustatud maast“, nagu konstateerib seltsi põhikirja esimene paragrahv.

Juba algusest peale on Kreutzwald Õpetatud Eesti Seltsi aktiivsemaid liikmeid, kes rahva kasusid silmas pidades kogu innuga püüab kaasa töötada seltsi eesmärkide teostamisel. Seoses sellega hakkab Kreutzwaldi nimi üha sagedamini esinema „Inlandis“ kõrval ka ÕES-i väljaannete veergudel. Vastavad andmed nimetatud allikates kõnelevad, et ta alates 1839. aastast teostas arheoloogilisi kaevamisi ja vanade matusepaikade uurimisi Võru ümbruses. Koos G. V. Liphartiga (Vastseliinast) kaevas ta näiteks lahti vanu matusepaiku Vastseliinas ja Saaluses 1840. a. suvel, koos H. Krümeriga (Võru samanimelise kasvatusasutuse direktor) Varbus

¹ Fr. R. Kreutzwald, Maailm ja mõnda, 1953, lk. 57 jj.

ja Kääpal (1848. a.): Oma avastuste ja leidude kohta esitas ta aruandeid arheoloogilisi kaevamisi organiseerivale Õpetatud Eesti Seltsile.

Ülevaade Kreutzwaldi ja Lipharti uurimiskäikudest ja kaevamistest aastail 1839—1841 ilmus ÕES-i toimetustes J. S. Boubrigi sulest.² Ülevaates rõhutatakse suurt hoolt ja indu, millega asjaosalised kaevamisi teostasid Põlvas, Rõuges, Kasaritsas, Vastseliinas jm. Ülevaade on koostatud Kreutzwaldi aruannete põhjal ja sisaldab üksikasjalikke teateid nii kalmude asupaikade kui ka teostatud kaevamiste ja mõõtmiste kohta. Muu hulgas vihjab Boubrig sellele, et Kreutzwald kalmude asukohtade uurimisel on kasutanud abimaterjalina ka teadaolevaid muistendeid rahvasuust. Matusepaikadest ja mujalt (põldudelt) saadud leiud (mündid ja luud) saadeti Õpetatud Eesti Seltsile säilitamiseks. Nagu teame, kujunes Õpetatud Eesti Selts sel teel suuremaks müntide kogu omanikuks Eestis, mis seoses seltsi likvideerimisega (1950) anti säilitamiseks ENSV TA Ajaloomuuseumile; luud ja muud leiud aga on üle antud Arheoloogilisele muuseumile juba varem Õpetatud Eesti Seltsi poolt.

Samas ülevaates kõneleb Boubrig ka Kreutzwaldi poolt uuritud vanadest kirikuasemetest Võru ümbruses, sidudes neid jällegi tuntud muistenditega maa alla või järve põhja vajunud kirikutest. Toonitades Kreutzwaldi ja Lipharti teeneid kaevamiste alal, õhutab Boubrig teisigi Õpetatud Eesti Seltsi liikmeid järgnema nende eeskujule.

Arheoloogilised kaevamised olid Kreutzwaldile kõrvalharrastuseks, millele ta võis end pühendada ainult lühikest aega suvel. Kuid oma saavutustega sel alal oli ta äratanud Õpetatud Eesti Seltsi tegelaste tähelepanu. Ja kui siis kutseala külge aheldatud Kreutzwald oma kõrvalharrastustes on sunnitud tegema pause, muutub rahutuks sõber Faehlmann Tartus ja asub teda ergutama kirja teel. „Kas sa enam surnukünkaid ei ole läbi tuhninud — ja mis sa leidsid — ja kelle luud nende sees magavad, kas eesti rahva või varjäägi tondid? Küll sa ehk ju targa mehe raamatut lugesid — kondid ja ehted ja sõjariistad, kõik on tontide oma. Euroopa põhjapoolsed rahvad olid küll kõik, nii palju kui neid oli, meie maakest surnu-hingamise-kohaks välja otsinud. Sina oleksid mees, kes jampsijale luuavart võiksid näidata.”³ Kirjas mainitud „targa mehe” raamat oli ajaloolase Fr. Kruse teos „Necrolivonica oder Alterthümer Liv-, Est- und Curlands” (1842), milles autor vanadest matusepaikadest leitud esemed ja luud omistab varjaagidele.

Nii „Inlandis” kui ka Õpetatud Eesti Seltsi toimetustes järgnevatel aastatel avaldatud teated kõnelevad sellest, et Kreutzwald jätkas võimaluste piires matusepaikade uurimist Võru ümbruses

² J. S. Boubrig, Notizen über alte Gräber..., Verhandlungen GEG I (1844), lk. 87—99.

³ Faehlmanni kiri Kreutzwaldile 11. V 1843.

1840. a. lõpuni. Ta avaldas siin hüpoteese Aruküla koobastiku (Tartu lähedal) tekkimise kohta ning arendas poleemikat 1844. a. „Inlandi” veergudel Fr. Krusega, kes nende koobaste tekkimise sidus liivavõtmise kohtadega. Kreutzwaldi arvates aga võisid need algselt teenida varjupaiga osa sõjaaegadel.⁴ Koobastiku tekkimise küsimus pole tänapäeval veel lõplikult selgitatud. Minevikus võisid need teenida nii liivavõtmise kui ka sõjaaegse varjupaiga ülesannet.

Ülevaate oma kaevamistest ja leidudest, mis tema poolt olid teostatud pärast eelmainitud Boubrigi aruande ilmumist (1844), saadab Kreutzwald 1849. a. Eestimaa Kirjanduse Seltsile ning see ilmub ajaloolaste F. G. Bunge ja C. J. Pauckeri toimetatud ajakirjas.⁵ Selles kirjeldab ta kaevamisi Rõuges, Põlvas, Tilleorus, Varbuses, Kääpal ja Viiral (Räpinas). Ta annab ülevaates täpseid daatumeid kaevamiste teostamisest, mõõtmetest ja leidudest, meenutab matusepaikadega seosesolevaid rahvasuust kuulnud muisten-deid, kuid viimastesse suhtub ta kriitiliselt ja hoiatab võtmast rahvafantaasiat puhta kullana.

Ülevaates peegeldub teatav poeetiline suhtumine oma harrastusalasse. Astudes jalgsi mööda „ühehobuse-vankrile” määratud kitsast teed Viira poole, on ta võlutud vaheldusrikkast orumaastikust Voo jõe kaldal, mis talle meenutab „Liivimaa Sveitsi” Koiva jõe ümbruskonnas. Emotsionaalselt edasiantud kirjelduses kajastub uute avastuste ootuselevust, mida ei suutnud jahutada ka asjaolu, et leiud matusepaikadest mitmesugustel põhjustel osutusid üsna nappideks. Nagu Kreutzwald hiljem märgib, on ta „neist surmataredest nooremail aastail umbes viiskümmend läbi tuhinnud”. Resultaat, nagu ta väidab, „jäi selle peale kulutatud vae-vast kaugele maha. Suurem jagu ei andnud midagi muud kui veidi järelejäänud tuhka, puusütt, animaalselt sütt ja pisukesi luu-dimente”.⁶

Vaatamata leidude vähesusele väärib siiski tunnustust Kreutzwaldi tegevus vanade matusepaikade avastamise ja nende kirjeldamise osas. Püüd sellega teenida teadust ja oma rahvast väärib eeskujuna esiletõstmist tänapäevalgi.

Arheoloogiliste uurimiste kõrval tegeles Kreutzwald 1840-ndail aastail eesti rahvaluule ja etnograafia-alaste küsimustega. Ta tõi isiklikult või saatis materjali rahvalaulude, rahvariiete kirjelduste ja rahvamuistendite näol Õpetatud Eesti Seltsile.

1847. a. käis Kreutzwald Setumaal tutvumas Pihkva eestlaste lauluvaraga ning avastas siin oma üllatuseks aardeid, millest tal varem polnud aimugi. „Oma häbiks” pidi ta avalikult tunnistama, et ta juba 15 aastat on soojendanud endas mingisugust eelarva-

⁴ Vrd. Fr. R. Kreutzwald, *Maailm ja mõnda*, 1953, lk. 81 jj.

⁵ Fr. Kreutzwald, *Mittheilung über alte Gräber in der Umgegend Werro's*. Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands VI (1851), lk. 80—99.

⁶ Kreutzwaldi kiri Yrjö-Koskinenile 10. I 1867.

must, nagu oleksid pihkva eestlaste laulud hoopis väärtusetud. Koos näidetega setu rahvalauludest avaldas ta Opetatud Eesti Seltsi toimetustes vaimustusest õhkuva kirjutuse pihkva eestlastest, nende lauludest ja keelest.⁷ Vabanenud eelarvamuste kammitsaist, tegi ta ühtlasi OES-ile ettepaneku asuda setu rahvalaulude kogumisele. Selleks otstarbeks määraski OES Märt Mohnile (Krümmeri kooli teenijale Võrus, keda Kreutzwald mitmel puhul hindab rahvaluule hea tundjana) 12 rbl. setu laulude kogumiseks.

Arheoloogiliste uurimuste teostajana, rahvaluule uurijana ja kogujana pälvis Kreutzwald kaasaegsete teenitud tunnustuse. Juba 1847. a. valitakse ta Eestimaa Kirjanduse Seltsi kirjavahetajaks liikmeks, 1849. a. jaanuaris Opetatud Eesti Seltsi auliikmeks. Ta on muutumas autoriteediks eesti rahva mineviku pärimuste tundjana.

Kui siis 40-ndate aastate lõpul Tallinnas Eestimaa Kirjanduse Seltsi ringkondades eesti rahvaluule koguja ja trükkitoimetaja H. Neusi algatusel tekib eesti rahvalaulude väljaandmise mõte, on Kreutzwald see, kelle poole H. Neus pöördub abipalvega kaasa aidata selle mõtte teostamisel. Oma kirjas Faehlmannile kirjutab Kreutzwald poolnaljatades: „Kavatsetud eesti rahvalaulude väljaandmine teeb Tallinna härradele peavalu; lauludes on rohkem sõnu kui Hupeli sõnaraamatus, ja ka soome keelest ei saa alati abivägesid tuua, sellepärast tahavad minu vaese mehe adraga oma sööti üles künda. Saab näha, mis sea tungermaa sellest saab.”⁸

Kreutzwaldi koostöö Neusiga kujunes viljakaks. H. Neusi „Eesti rahvalauludes”⁹ on avaldatud üle 60 Kreutzwaldi poolt üles kirjutatud rahvalaulu, mis moodustab ligi veerandi kogu teose mahust. Samuti on Neus oma lauludele lisatud kommentaarides kasutanud Kreutzwaldi andmeid sõnade seletamisel jm. Ühise koostöö viljana ilmus neil mõni aasta hiljem Peterburi Teaduste Akadeemia väljaandel „Eestlaste müütilised ja maagilised laulud” Neusi kommentaaridega.¹⁰ Laulude tekstid on enamikus Kreutzwaldilt. Pihkva eesilastelt, Järva- ja Virumaalt üleskirjutatud rahvalaulud on aga osalt täiendatud ja ümber töötatud. Laulukatkendeid liites või täiendades on neisse sisse põimitud eesti rahvaluules puuduvaid pseudomütoloogilisi nimesid (Vanemuine jt.) ja kujutlusi. Säärane talitusviis on sundinud kommenteerijat mõnikord ringi ekslema põhjendamatute väidete ja oletuste labürindis. Nõiasõnad teose lõpuosas vastavad aga enamikus rahvasuus tuntud variantidele. Teos tervikuna peegeldab kaasajal levinud mütoloogilise koolkonna käsitust rahvaloomingust kui mütoloogiliste kujutluste

⁷ Mittheilungen über Volkslieder bei den in Pleskauschen Gouvernement angesiedelten Esten... Verhandlungen GEG II₂ (1848), lk. 43—62. Eesti keeles: Fr. R. Kreutzwald, Maailm ja mõnda, 1953, lk. 105.

⁸ Kreutzwaldi kiri Faehlmannile 14. VII 1847.

⁹ H. Neus, Ehstnische Volkslieder. Urschrift und Uebersetzung, 3 vihku. Reval, 1850—1852.

¹⁰ Fr. Kreutzwald und H. Neus, Mythische und magische Lieder der Ehsten. St. Petersburg, 1854.

poeesiast ja on säärasena huvitavaks dokumendiks Kreutzwaldi ja ta kaasaegsete folkloristlike vaadete uurimisel.

Kreutzwaldi üha saginevad esinemised „Inlandi” ja Õpetatud Eesti Seltsi toimetuste veergudel äratasid tähelepanu ka väljaspool Eesti piire Peterburi akadeemikute ringkonnas. 1849. a. märtsis pöördus tema poole akadeemik P. Köppen — Euroopa-Venemaa etnograafilise kaardi koostaja — palvega abistada teda selle töö juures. Oma kirjas Kreutzwaldile lausub ta tunnustavalt järgmist: „Suurima huviga olen lugenud Teie kirjutust pihkva eestlaste rahvalauludest Õpetatud Eesti Seltsi toimetustes ja palun lähemaid teateid eestlaste asustusala kohta sellel maa-alal.”¹¹

Köppen tõstas esile Kreutzwaldi kirjutuses esinevaid huvitavaid andmeid setu rahvastiku kohta, tema senist elavat osavõttu etnograafilistest uurimistest, mistõttu ta julgeb esineda nimetatud ettepanekuga.

Kreutzwald ei ütelnud ära kaasabist, kuigi andmete hankimine tekitas talle palju sekeldusi. Ta alustas nende kogumist isiklikult ja kirja teel. Isiklikult käis ta Pihkva kubermangus Liivimaa piiri ääres asuvas külales 1849. a. juulis. Kirjalikult pöördus ta andmete saamiseks mitmesuguste isikute ja ametiasutuste poole (mõisnikud, arstid, kirikuõpetajad, agronomid, Pihkva katastrikomisjon jt.). Vaatamata Kreutzwaldi usinale pärimisele olid vastused väga visad tulema. Pealegi hakkasid mõisnikud andmete nõudjat kahtlustama, arvates selle taga seisvat mõnd poliitilist konksu. Kreutzwald pöördus abisaamiseks Köppeni poole, et talle antaks Teaduste Akadeemia või Geograafia Seltsi poolt mingi tõend, milleks seda tehakse. Oma kirjades Köppenile kaebab Kreutzwald, et härrastel olevat tondihirm. „Nad kahtlustavad, et järelepärimisi tehtavat sellepärast, et kõrgemalt poolt tahevat talupoegadele isiklikku priiust anda.” Nagu Kreutzwald irooniliselt märgib, on selle ärahooldmiseks näit. Kutšina mõisnik oma „pärisorjad kiiresti vene rahvusesse ülendanud”.

Suuri raskusi tekitas samuti asjaajamine ametiasutustega, sest viimased osutasid äärmiselt ükskõiksust kirjadele vastamisel. Kreutzwaldi arvates võis ametnike mugavust ergutada vaid *nervus rerum gerendarum* — altkäemaks, või mõni kroonukäsk, millest nad kõrvale põigelda ei saa.

Vaatamata raskustele hangib Kreutzwald siiski 3 kuu jooksul vajalikud andmed ning saadab aruande kokkutulnud materjalide kohta augustis 1849. a. Köppenile. Hiljem nõuab Köppen aga veel lisaandmeid eestlaste asustuspaikadest Läti ja Vene aladel. Nii jätkabki Kreutzwald sellekohast kirjavahetust ja pöördumisi mitmesuguste isikute poole 1850. aastate algupoolel. Põhiliselt lõpetas ta andmestiku kogumise sama aasta aprillis, kuid hiljem saatis ta veel mitmel puhul lisateateid kuni 1851. a. kevadeni. Köppen hindab oma kirjas Kreutzwaldi abi väga tunnustavalt: „Avameel-

¹¹ Köppeni kiri Kreutzwaldile 19. III 1849.

selt tänades olen ma veendunud, et ma mingil teisel teel ei oleks saanud nii häid andmeid kui just teie kaudu.”¹²

Köppeni ja Kreutzwaldi kirjavahetusest ning muudest säilinud materjalidest selgub, et Kreutzwald hankis Köppenile hulk statistilisi andmeid Pihkva ja Vitebski kubermangudes ning Aluksne ümbruses leiduvate eestlastega asustatud külade kohta. Ühenduses sellega saatis ta teateid eestlaste elamute, riietusesemete, kommete, keele, asustuste vanuse ning rahva elutingimuste kohta. Kõige selle kõrval ei unustanud ta oma lemmikala — rahvaluulet. Ühes kirjas Faehlmannile märgib Kreutzwald, et ta statistilise andmesitiku kogumisel peab kõikjal silmas oma eesmärki koguda muistendeid ja rahvalaule, ja et ta eriti väärtuslikuks peab tutvumist rahvalaulikutega, kelle poole edaspidi võib pöörduda. Setu rahvast aga hindab ta „armastusväärseks rahvakeseks, kelle hulgas viibida on meeldiv”.¹³ Tal on kavatsus sellest rahvast kirjutada edaspidi lähemalt.

Kuivõrd akadeemik Köppen hindas Kreutzwaldi abivalmidust ja tema mitmekesiseid huvialasid, osutab seegi fakt, et ta soovitas kuulsal vene akadeemikul, loodusteadlasel K. Baeril, kes tegeles sisevete kalastiku uurimise ajal, astuda kontakti Kreutzwaldiga Võrus. Baer saabuski Võrru 12. mail 1851, astus ühendusse Kreutzwaldiga, kes Baeri ülesandel organiseeris Võru järvede „tummade vee-elanikkude” püüki vastavate juhendite kohaselt.

Akadeemik Köppeni kaudu lõi Kreutzwald kontakti ka soomeugri ja kaukaasia keelte uurija Peterburi Teaduste Akadeemia liikme A. J. Sjögreniga. Sjögren oli juba 1849. a. avaldanud Vepe TA ajaloo-keeleteaduse osakonna bulletäänis (1850) kirjutuse, milles ta soome ortograafia seisukohtadelt lähtudes teravalt arvustas eesti keele vana kirjaviisi. Samu seisukohti kordas ta bulletääni järgmises köites. Ta näitas, et kirjaviis ei vasta rahvapärasele hääldusele ega sobi eesti keelele. Pärast seda, kui Kreutzwald kirjaga Köppenile (15. V 1851) saatis Sjögrenile edasiandmiseks oma arvamused eesti sõna „natuke” etümoloogia kohta, arenes tal kirjavahetus Sjögreniga, mis kestis peaaegu viimase surmani (viimane säilinud kiri sept. 1854, Sjögren suri jaanuaris 1855). Kirjavahetuse kaudu tutvus Kreutzwald lähemalt Sjögreni seisukohtadega, mille tagajärjel toimus murrang Kreutzwaldi keelelistes vaadetes. Sellest murrangust kõneleb ta lähemalt oma kirjas Õpetatud Eesti Seltsi sekretärile E. Sachssendahlile, kus ta mainib, et soome teadlane Sjögren on avanud tema silmad keele küsimustes.¹⁴ Tänu Sjögrenile on ta jõudnud selgusele, et kirjaviisi küsimust ei saa vaadelda rahva elust lahusoleva küsimusena, seepärast ei saa siis ka eesti keele ortograafias lähtuda saksa keele kirjaviisist. Sjögreni mõjul hakkas Kreutzwald uut kirjaviisi kasutama

¹² Köppeni kiri Kreutzwaldile 11. V 1850.

¹³ Kreutzwaldi kiri Faehlmannile 1. VIII 1849.

¹⁴ Kreutzwaldi kiri Sachssendahlile 16. IX 1851.

juba 1851. aastal. Tema samal aastal toimetatud „Maa-rahva Kasuline Kalender 1852 aasta peale” ilmuski esimesena uues kirja- viisis. Siitpeale asus Kreutzwald kõigutamatu järjekindlusega rün- dama reaktsioonileeri — Jannseni ja kirikumeeste iganenud seisu- kohti keeleküsimumustes.

Tundes elavat huvi eesti keele ja rahvapärimate vastu, tekkis Sjögrenil kavatsus uuesti välja anda XVII saj. lõpul J. W. Boecleri avaldatud teos „Kohtlaste eestlaste ebausukombed, viisid ja harjumused”, mille tegelikuks koostajaks oli J. Forselius.¹⁵ Kuid et teos oli mõnes osas vananenud, vajab see arvestatavaid kommentaare ja täiendusi ning Sjögreni arvates võis selle ülesandega kõige paremini toime tulla just Kreutzwald. Nõustunud Sjögreni ettepanekuga, asus Kreutzwald innu ja huviga kommentaaride kirjutamisele. Teos ilmus Peterburi Teaduste Akadeemia välja- andel.¹⁶ Oma tunnustuse Kreutzwaldile lausub Sjögren teose sissejuhatuses järgmiselt: „Niisugustel asjaoludel uskusin ma tegutsevat teaduse hüvides, ... kui ma säärasele eesti rahvapäri- muste täpsele tundjale, nagu seda on dr. Kreutzwald, ettepaneku tegin, lähtudes rahva usu ja töökspidamiste, kommete ja tavade tänapäeva seisukohalt, välja anda ja kriitiliselt valgustada Boecleri nime all tuntud teos. Niisugune ettevõte näis mulle seda soovita- vam, mida vähem alates Boeclerist on selle ala valgustamiseks, mida esmakordselt käsitleb tema teos, midagi tulusat korda saa- dud.”

Kreutzwaldi kommentaare nimetatud teoses jälgides näeme, et need ületavad 6—7-kordselt Forseliuse algteksti. Kreutzwald ei piirdunud ainult seletavate märkustega, vaid ta arvustas mineviku autori seisukohti, neid vajalikul määral respektierides, ja liitis siia hulk väärtuslikku lisamaterjali rahva kommetest ja tavadest oma isiklike tähelepanekute põhjal. Nagu Sjögren teose eessõnas tähendab, on Kreutzwald oma ülesande ootuste kohaselt täitnud „vaimukalt suure asjatundlikkusega”. See Sjögreni hinnang peab paika veel tänapäevalgi. Kommentaarid osutavad Kreutz- waldi head rahvaelu tundmist ja on tunnistuseks sellest, kuivõrd lähedane oli ta kontakt mineviku kui ka oleviku rahvaelu aval- dustega.

Lisaks kõigele muule iseloomustab Kreutzwaldi kommentaare võitlev hoiak. Ta ei jäta kasutamata võimalust ironiliste märkuste tegemiseks, eriti kui asi puutub kirikuõpetajatesse või kiriklikesse talitustesse (lapseristimine, armulaud jms.). Kui mineviku autor kirikuõpetajaid manitseb valvsad olema, et eestlased armulaua- leiva tingimata alla neelaksid ja mitte suust ei võtaks ega pärast oma nõiatempudeks ei kasutaks, siis väidab Kreutzwald, et seda-

¹⁵ J. W. Boecler, „Der einfältigen Ehsten abergläubische Gebräuche, Weisen und Gewohnheiten...”, 1685.

¹⁶ Der Ehsten abergläubische Gebräuche, Weisen und Gewohnheiten. Mit auf die Gegenwart bezüglichen Anmerkungen beleuchtet von Dr. Fr. R. Kreutz- wald. St. Petersburg, 1854.

sama tegevat lihtrahvas ka Saksamaal, „seepärast ei ole mitte võimatu, et eestlased selle varjukülje oma valgusetoojatele (Minu sõrendus. — L. R.) võisid pärida” (lk. 64). Teose lõpul võtab Kreutzwald tõeks, et rahva hulgas on veel palju ebausku. Kuid ta ei süüdistata teda sellepärast, vaid konstateerib selle põhjusena hariduse ja vaimuvalguse puudust, mida „vaestele kohtlastele” eestlastele ei võimalda pärisorjuslik kord.

Viimase teosega sai Kreutzwaldi nimi üha tuttavamaks soomesugu keeli ja rahvaluulet uurivate vene akadeemikute ringis. Sjögreni kaudu algas 1854. a. Kreutzwaldi kontakt akadeemik A. Schiefneriga. Viimane oli väga mitmekülgne teadlane, filoloog, etnograaf ja folklorist, kes tegeles idamaade, kaukaasia jt. rahvaste keelte uurimise kõrval ka soome ja eesti etnograafia ning folkloori uurimisega. Muu hulgas avaldas ta Peterburi Teaduste Akadeemia bülletäänis ülevaate Kalevipoja-loost ning tõlkis saksa keelde eepose „Kalevala” (1852), mis võimaldas eestigi haritlastel, nende hulgas ka Kreutzwaldil, lähemalt tutvuda soome eeposega. Siin pole põhjust lähemalt peatuda Kreutzwaldi ja Schiefneri suhete juures, kuna see on igauhele kättesaadav nende 1953. aastal trükitis ilmunud kirjavahetuse kaudu. Olgu ainult tähendatud niipalju, et ka Schiefner hindas Kreutzwaldi kui eesti rahvaelu ja tema vaimse loomingu parimat tundjat. Tema sulest ilmunud eessõnas Kreutzwald-Neusi „Müütilistele ja maagilistele lauludele” (1854) hindab ta kõrgelt Kreutzwaldi kommentaare Boecleri teosele, Kreutzwaldi kaastööd Neusi toimetatud rahvalauludele ning lisab sellele tunnustavalt: „Nii äsjanimetatud nädalaajakirjas („Inland”) kui ka Opetatud Eesti Seltsi Toimetustes Tartus on dr. Kreutzwald avaldanud märkimisväärse arvu huvitavaid artikleid seoses eestlaste muinaslugude, kommete ja tavadega, ja me võime rõõmu tunda, et samalt uurijalt varsti on ilmumas eesti Kalevipoja-loo poeetiline ümbertöötus eesti keeles...”

Schiefneri teeneks oli see, et ta pidevalt õhutas Kreutzwaldi jätkama tööd „Kalevipoja” koostamisel, ning mitte üksnes ei õhutanud, vaid püüdis võita ka eepose ilmumisele teeveeretatud takistused. Kreutzwaldi reis Peterburisse 1859. a. märtsis, isiklikud kokkupuuted 4 nädala jooksul Schiefneri, Wiedemanni, „Peterburi patriootide” (Köler, Karell) ja teiste eesti rahva saatusele kaasatundvate intelligentsi esindajatega kujunesid tõeliseks suursündmuseks ta elus. Peterburi akadeemikute, endiste ja uute sõprade ringis leidis ta abivalmis käsi, kes sõna ja teoga innustasid teda jätkama tööd „Kalevipoja” lõpuleviimiseks.¹⁷ Schiefneri otseks algatuseks oli Demidovi auhinna määramine Teaduste Akadeemia poolt Kreutzwaldile (1860), kusjuures ta suutis eepose vastu huvi äratada teistegi vene akadeemikute hulgas (prof. Sreznevski — tuntud slaavi keelte uurija). Eriliselt tuleb aga esile tõsta Schiefneri abivalmidust „Kalevipoja” rahvaväljaande ilmu-

¹⁷ Vrd. Kreutzwaldi kiri Reinthalile 7. ja 27. III 1859.

mise organiseerijana Soomes, mille ta sõna otseses mõttes tegi oma südameasjaks. Tegelikult oli see kaunis tülikas ettevõte. Teose trükkimise käigus rändasid korrektuurpoognad Kuopiost Peterburi kaudu Võrru ja sama teed tagasi. See kergendas suurel määral Kreutzwaldi vaeva ja oli talle pealegi kasulik majanduslikult, sest Akadeemia kaudu käivad postisaadetised olid maksuvabad. Nagu oma aukohustust eesti rahva vastu võtab Schiefner „Kalevipoja” trükipoognate isiklikku vastuvõttu sadamas ja nende edasitoimetamist Pihkva rongile.¹⁸

Kreutzwaldi üha hoogustuv tegevus keele ja folkloori küsimuste alal leiab tunnustavat esiletõstmist ka Teaduste Akadeemia väljaannete veergudel 1850. aastail. Nii Sjögren kui ka Schiefner tutvustasid Akadeemia bülletäänides Kreutzwaldi seisukohti nimetatud aladel. Kreutzwaldi saadetud andmed sõna „natuke” etimoloogiast avaldas Sjögren akadeemia bülletäänis.¹⁹ Samuti kasutas ta Kreutzwaldi andmeid oma pikemas artiklis sõna „vikkerkaar” kohta.²⁰ Kreutzwaldilt saadud materjale tutvustati Teaduste Akadeemia koosolekutel. Tema andmete põhjal avaldas Schiefner ülevaateid eesti rahvaluule alalt (muistendid ja muinasjutud, eestipärased kuunimetused).²¹ Otseselt Kreutzwaldi nime all kirjutisi Teaduste Akadeemia bülletäänides, peale sõna „natuke” kohta, ilmunud ei ole.

Suhtlemine Peterburi akadeemikute ja eriti Schiefneriga aga on oluline veel ses mõttes, et viimase kaudu tutvus Kreutzwald mõnevõrra ka vene ja Venemaa teiste rahvaste folkloori küsimustega. Konkreetselt võiks siin esile tõsta näit. fakti, et Schiefner talle saatis oma Teaduste Akadeemia bülletäänis ilmunud artikli „Vene kangelaslugudest”, mis sisaldas tutvustava ülevaate tuntud vene rahvalaulude koguja ning avaldaja P. Rõbnikovi poolt kogutud rahvalauludest (bõliinad jm.).²²

Samuti tutvus Kreutzwald mõningate muude Venemaa rahvaste etnograafiat ja rahvaluulet käsitlevate Schiefneri kirjutustega Akadeemia bülletäänides või ka refereerituna Schiefneri kirjades Kreutzwaldile.

Nagu näeme, toimus Kreutzwaldi suhtlemine akadeemikutega vastastikuse teadmiste rikastamise tähe all. Kuigi Kreutzwaldi avaldatud seisukohad tänapäeval pole enam kõigis küsimustes paikapidavad, on ta kaastöö siiski hinnatavaks panuseks teadusliku uurimise edasiviimisel kaasajal.

¹⁸ Vrd. Schiefneri kiri Kreutzwaldile 11. VI 1862.

¹⁹ Fr. Kreutzwald, Bemerkungen über das Estnische Wort „natuke”. *Mélanges russes* II (1851), lk. 23—25.

²⁰ A. J. Sjögren, Ueber die Bedeutung des Estnischen Namens für den Regenbogen: vikkerkaar. *Mélanges russes* II (1851), lk. 105—136.

²¹ *Mélanges russes*, 1854, 1857, 1859, 1861.

²² „Песни, собранные П. Н. Рыбниковым”, I—IV, 1861—1867.

A. Schiefner, Zur russischen Heldensage. *Mélanges russes* IV (1861), lk. 230—248.

Sjögreni ja Schiefneri kõrval tuleb aga kahilemata esile tõsta ka Kreutzwaldi kokkupuuteid keeleteadlase akadeemik F. J. Wiedemanniga. Wiedemann oli sipelga usinusega töömees, mitte mingisugune kabinetiteadlane, nagu teda on iseloomustatud „Suures nõukogude entsüklopeedias”. Suure osa oma kapitaalsete teoste eestiksaks sõnaraamatu (ilm. 1869) materjalist kogus ta isiklikult Eestimaal kihelkonnast kihelkonda liikudes, milles igaüks võib veenduda Akadeemiales esitatud keeleuurimisreiside aruannetest ja ka kirjadest Kreutzwaldile. Juba sõnaraamatu koostamisidee tekkimisel oli Wiedemann veendunud selles, et Kreutzwaldi abi talle on möödapääsmatu. Selle palvega pöörduski ta 5. mail 1861 oma esimeses kirjas Kreutzwaldi poole, avaldades arvamist, et viimane on kõigist kaasajal elavatest eestlastest kõige võimelisem teda abistama selles ettevõttes.

Järgnevatel aastatel külastas Wiedemann oma reisirõdu korduvalt Kreutzwaldi Võrus ja sai temalt väärtuslikku keelelist materjali sõnaraamatu tarvis. Kreutzwaldi teeneid sel alal tõstab ta esile oma aruannetes, kirjutades järgmist: „Eesti keele sõnaraamatu jaoks oli harukordselt kasulik minu viibimine Võrus. Seal dr. Kreutzwald valdab keelt paremini kui ehk ükski teine...” Ja ta annab järgnevas üksikasjaliku ülevaate, mis laadi oli Kreutzwaldilt saadud materjal. Kreutzwaldi keeletundmist hindab ta eriti veel sellelt seisukohalt, et ta siit sai „hulk sõnu ja õmapäraseid kõnekäände... Nende hulka kuuluvad nimelt ümberütllused ja piltlikud väljendused, millest eesti keel nii rikas ja mis sagedasti on nii iseloomulikud rahva karakterile ja mõtlemisviisile”.²³

Pärast seda, kui Wiedemannil oli valminud sõnaraamat ja eesti keele grammatika, selgus, et tema kätte nende tööde koostamisel oli kogunenud hulk mitmesugust folkloristlikku materjali. Ta süstematiseeris selle materjali ja toimetas trükki suure kogu eesti vana-sõnu, kõnekäände, mõistatusi, kommete jm. kirjeldusi („Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten”, 1876). Viimases on avaldatud ka Kreutzwaldilt saadud folkloristlikku materjali, mida tunnustavalt eessõnas rõhutab teose väljaandja.

Jälgides Kreutzwaldi koostööd Wiedemanniga, näeme, et Kreutzwald oma põhjaliku eesti keele ja rahvaelu tundmisega etendas siin esijoones andja osa. Kahjuks pole säilinud Kreutzwaldi kirjad Wiedemannile. Kuid olemasolevad vastused lubavad oletada, et see materjal, mis Wiedemann Kreutzwaldilt sai suuliselt või ka kirjalikult, oli hinnatavaks panuseks Wiedemanni keeleteaduslike uurimuste teostamisel.

Käesolevas ettekandes on püütud esijoones konkretiseerida Kreutzwaldi kokkupuuteid teadlastega Peterburi Teaduste Akadee-

²³ F. J. Wiedemann, Erster Bericht... Mélanges russes IV (1862), lk. 249—254.

mia liinis, välja arvatud H. Neus, kes polnud akadeemik, kuigi omas viimastega tihedaid sidemeid. Meile kõigile on teada, et Kreutzwaldi kontakt väljaspool kodumaad ei piirdunud ainult eeltoodud teadlastega. Ühenduses „Kalevipoja” ja „Eesti rahva ennemuistsete juttude” ilmumisega sai Kreutzwaldi nimi sajandi keskpaiku tuttavaks nii põhja pool Soome lahte kui ka Läänes. Tema elutõesse suhtusid hindavalt soome kaasaja keele-, rahvaluule- ja ajalooteadlased, nagu näiteks E. Lönnrot, A. Ahlquist, Jul. Krohn, O. Donner ja Yrjö-Koskinen. Nendega pidas Kreutzwald sidet kirja teel 1860. ja 1870. aastail. E. Lönnroti, Yrjö-Koskineni ja Jul. Krohniga puutus ta kokku isiklikult nende külaskäigul Võrru.

Juba 1844. a. oli „Kalevala” koostaja E. Lönnrot eesti keele tundmaõppimise otstarbel viibinud Eestis. Tema reis ulatas Tartu ja Lõuna-Eestisse, mispuhul ta möödaminnes külastas ka Võrus Kreutzwaldi.

Soome keeleteadlane ja kirjanik A. Ahlquist viibis 1854. a. Tartus ning avaldas hiljem ülevaate eesti kirjandusest, milles esile on tõstetud ka Kreutzwaldi osa kaasaja eesti kirjanduse ja folkloristika arendamisel.²⁴ Hinnates viimase mitmekülgset tegevust kirjanduse ja teaduse rindel, valis Soome Kirjanduse Selts 1855. a. veebruaris Kreutzwaldi oma korrespondeerivaks liikmeks. See austuseavaldus tihendas Kreutzwaldi sidemeid ülalnimetatud soome haritlastega, kes olid koondunud Soome Kirjanduse Seltsi ümber.

Kontakt soome teadlastega osutab elavale huvile, mida tunti sealpool lahte eesti rahva, tema kirjanduse, hariduslike olude ja kaasaja elutingimuste vastu. Meeleldi jagas Kreutzwald oma teadmisi nendel aladel ajaloolasele Yrjö-Koskinenile tema „Eesti Postimehe” toimetajale saadetud sellekohase küsimustiku kohta (1866). Ühenduses selle pöördumisega aga selgus kurb tõsiasi, et terves Tartus ei leidunud võimelist vastajat küsimustele, mistõttu kimbutusse sattunud tuli abi otsida Võru „teadjalt”. Tänu sellele on meil säilinud kirju, mis olulist valgust heidavad Kreutzwaldi vaadetele eesti rahvusküsimuses.

Soome teadlastel koos Peterburi akadeemikutega on vaieldamatult teeneid Kreutzwaldi „Kalevipoja” rahvaväljaande ja „Eesti rahva ennemuistsete juttude” ilmumise võimaldamisel Soomes kui vabama tsensuuriga maal. Nagu Kreutzwald toonitab (kirjas Ahlquistile jm.), oli see toleaeagsetes oludes ainuke võimalus saata need teosed eesti rahva kätte.

Kokkupuudete kaudu soome intelligentsiga tutvus Kreutzwald vabamates tingimustes areneva soome rahva kultuuri ja kirjanduse saavutustega. Kibedustundega pidi ta konstateerima oma sugu-

²⁴ A. Ahlquist, Viron nykyisemmästä kirjallisuudesta. „Suomi...” 1855, lk. 1—109.

rahva mahajäämust hariduslikul alal võrreldes soome rahvaga.²⁵ Viimase saavutused aga tiivustasid teda võitluse jätkamisele balti erikorrast tingitud kammitsate vastu, mis takistasid eesti rahvast sammumast vabaduse ja vaimuvalguse teed.

Võrreldes eeltooduga on Kreutzwaldi suhted Lääne-Euroopa teadlastega tagasihoidlikud. Senistel andmetel on siin tegemist võrdlemisi juhuslike kokkupuudetega, mõne kirjaga, mis ühel või teisel põhjusel on saadetud mõnele välismaa professorile (näit. toetuse taotlus M. Veskele jms.). Erandiks on Kreutzwaldi kontakt W. Schottiga, idamaa keelte professoriga Berliinis, kes agaralt tegutses „Kalevipoja” tutvustajana esimeste vihkude ilmumisest alates ning avaldas Berliini Teaduste Akadeemia toimetustes a. 1863 ulatuslikuma uurimuse „Kalevipojast” (Die estnischen Sagen von „Kalewi-poeg”). Temalt on säilinud Kirjandusmuuseumis 28 kirja Kreutzwaldile.

Tehes lõpuks mõningaid kokkuvõtteid võime öelda, et Kreutzwaldi isikus on meil tegemist mitmekülgsete huvidega kultuuri-tegelasega, kes suutis oma pingelise kutsetöö kõrval ära teha suure hulga kaasaegset teadust edasiviivat tööd. Selles tegevuses ei lähtunud ta isikliku kasusaamise eesmärkidest, vaid esijoones soovist teenida oma rahvast, sirutada talle abistavat kätt sirgu-ajamiseks sellega, et ta temast üha rohkem kõneles, kirjutas, tema mineviku pärimusi väärtustada püüdis. Selles mõttes lõi ta meelsasti sidemeid kaasaegsete eesrindlikult mõtlevate inimestega, eriti aga nendega, kes huvi tundsid eesti rahva mineviku ja oleviku ning eesti keele vastu. Ja siin leidiski ta oma eesmärkide teostamisel tõhusat toetust Peterburi akadeemikute ja soome teadlaste poolt, kes soojalt kaasa tundsid Kreutzwaldi üritustele ja kellele ta enam kui üks kord osutas suuri teeneid oma mitmekülgsete teadmistega eesti rahva elust. Sidemed Peterburiga õhutasid teda üha uutele pingutustele. Kontakt akadeemikute kui ka „Peterburi patriootidega” tihenes kuni isikliku külastamiseni, uute sõprusidemetega loomiseni ja vanade uuendamiseni.

Kogu Kreutzwaldi tegevus, tema teosed ja laialdane kirjavaetus on veenvaks tõenduseks tema võitlusvalmidusest uue ja edasiviiva eest. Selles võitluses sammus ta nõukogude ühiskonnas tänapäevalgi eriti hinnatavat vastastikuse teadmiste ja kogemuste vahetamise teed.

Juba kaasajal julgesid eesrindlikud inimesed hinnata Kreutzwaldi väärtust oma rahva ja teaduse eest võitlejana. Kuid seda ei tahtnud tunnustada kitsarinnaline balti-saksa seltskond ega ka hilisemal ajal natsionalistlikult häälestatud kodanlik eesti intelligents, kes nägi temas ainult „Võru erakut”.

Hinnates Kreutzwaldi tänapäeval võime kahel käel alla kirju-

²⁵ Kreutzwaldi kiri Yrjö-Koskinenile 23. VIII/4. IX 1866.

tada hinnangule, mille Kreutzwaldile andis juba ta eluajal soome rahvaluule-uurija Helsingi ülikooli prof. Jul. Krohn:

„Häbi, igavene häbi Eesti- ja Liivimaa kitsarinnalistele, midagi kõrgemat mõistmata härradele, kes lasksid niisugusel mehel oma jõu ära kulutada töös, mida tuhanded teisedki oleksid tema asemel võinud teha, ja ei andnud temale mahti selleks tööks, mille tarvis tema üksi rohkem kui kõik teised oli loodud! Igal teisel maal, kus teaduse ja hariduse edendamine kallid asi on (armastusest oma isamaa vastu rääkimata), oleks Kreutzwaldi pärast professorikoht asutatud, seal aga ei mõtelnud selle peale üksi!”²⁶

²⁶ Fredrik Reinhold Kreutzwald. Virolaisten Lönnrot. „Suomen Kuva-lehti” 1880, nr. 191.

О СВЯЗЯХ ФР. Р. КРЕЙЦВАЛЬДА С ПЕРЕДОВОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЕЙ, В ЧАСТНОСТИ, С РУССКИМИ АКАДЕМИКАМИ

Кандидат филол. наук Л. Рауд
Тартуский Учительский Институт

Резюме

В юбилейных изданиях, посвященных эстонскому просветителю-демократу Фр. Р. Крейцвальду, справедливо подчеркивались его связи с современной ему передовой интеллигенцией, в частности, с русскими академиками. Задача настоящей статьи — конкретизировать и охарактеризовать эти связи и их значение в деятельности Крейцвальда.

Расцвет творческой и общественной деятельности Крейцвальда падает на 1850—1870 гг. В этот период он стал выдающимся общественным деятелем, сознательно использовавшим народное творчество как оружие в борьбе против крепостнического и национального гнета.

Работая врачом в г. Выру, Крейцвальд уже в 1830-ых годах начал публиковать в прибалтийско-немецкой печати свои статьи, посвященные эстонскому фольклору, этнографии и народному быту. Эти статьи Крейцвальда имели целью вовлечь передовую интеллигенцию в борьбу за интересы поработанного народа. В то же время он принимал активное участие в начинаниях, направленных на изучение прошлого и настоящего Эстонии и эстонского народа. Он проводил организованные Ученым Эстонским Обществом археологические раскопки в южной Эстонии и знакомил общественность с их результатами на страницах изданий Общества и периодической печати. В этой области особенно ценны заслуги Крейцвальда по открытию и описанию древних могильников. Наряду с археологическими исследованиями, Крейцвальд занимался в 1840-ых годах собиранием произведений народной поэзии у эстонцев Псковской губернии. Своей деятельностью в этих областях Крейцвальд заслужил полное признание современников, как выдающийся знаток памятников эстонской старины.

Весьма плодотворным было сотрудничество Крейцвальда с издателем эстонского фольклора Х. Нейсом, в сборнике которого

«Эстонские народные песни» (1850—1852) было опубликовано свыше 60 записанных Крейцвальдом народных песен. Плодом их совместной работы было издание Петербургской Академии Наук «Мифологические и магические песни эстонцев» (1854). Своими публикациями в области устного народного творчества Крейцвальд обратил на себя внимание в кругах петербургских академиков. Академик П. И. Кеппен обратился к нему с просьбой прислать данные об эстонских поселениях в Псковской губернии для составления этнографической карты Европейской России. Несмотря на большие трудности, связанные с собиранием этих данных, Крейцвальд весьма успешно выполнил порученную ему работу.

Через посредство Кеппена Крейцвальд вошел в сношения с академиком А. И. Шёгреном, под влиянием которого он перешел на новую орфографию по финскому образцу. По предложению Шёгрена он приступил к составлению комментариев к вышедшему в XVIII в. труду Бёклера «Языческие обычаи и обряды эстонцев», который был издан Петербургской Академией Наук в 1854 г. При посредничестве Шёгрена Крейцвальд вступил в контакт с фольклористом и исследователем восточных и кавказских языков, академиком А. А. Шифнером.

Академик Шифнер оказал Крейцвальду ценную помощь в деле опубликования эстонского народного эпоса «Калевипоэг». Он всячески поощрял Крейцвальда в его работе над эпосом и старался устранить препятствия на пути к его изданию. По инициативе академиков Шифнера и Видемана Петербургская Академия наук присудила Крейцвальду за эпос «Калевипоэг» Демидовскую премию (1860). Благодаря эффективному содействию Шифнера удалось выпустить в Финляндии народное издание эпоса (1862). По приглашению петербургских академиков Крейцвальд провел целый месяц в Петербурге, что явилось крупным событием в его жизни.

Как Шёгрэн, так и Шифнер в бюллетенях Академии и на ее собраниях делали сообщения о работах Крейцвальда в области фольклористики и языкознания. Благодаря их посредничеству Крейцвальд познакомился в известной мере также с вопросами фольклора русского и других народов России. Своими глубокими знаниями в области эстонского языка Крейцвальд оказал большую помощь академику Видеману, предоставив ему ценные материалы для составления капитального эстонско-немецкого словаря.

Помимо связей с петербургскими академиками и представителями прогрессивной интеллигенции в России, у Крейцвальда были тесные сношения также с современными ему финскими языковедами, фольклористами и историками (Лённрот, Алквист, Юрьё-Коскинен и др.). Финским ученым, как и петербургским академикам, принадлежат неоспоримые заслуги по выпуску в свет народного издания «Калевипоэга» и «Старинных эстонских народных сказок» Крейцвальда в Финляндии, как в стране с более

свободной цензурой. По сравнению с рассмотренными выше связями Крейцвальда, его сношения с западноевропейскими учеными носили, по имеющимся данным, весьма сдержанный характер.

В лице Крейцвальда мы чтим культурного деятеля с разнообразными интересами, вся жизнь которого была направлена на служение родному народу. В своей деятельности он нашел энергичную поддержку со стороны петербургских академиков и финских ученых. Произведения и обширная переписка Крейцвальда являются убедительным доказательством его постоянной готовности к борьбе за все новое и прогрессивное. И в этой борьбе он шел путем взаимного обмена знаниями и опытом, путем, который высоко ценится и в настоящее время в советском обществе.

FR. R. KREUTZWALDI SEISUKOHTI RAHVAHARIDUSE JA KOOLI KÜSIMUSTES

Dots., pedagoogil. teaduste kandidaat A. Elango

Pedagoogika ja medoodika kätseeder

1.

Valgustusliikumise iseloomulikuks jooneks on võitlus päris-orjuse ja kõigi selle sünnituste vastu majanduslikul, sotsiaalsel ja poliitilisel alal. Erilise innuga ründavad valgustajad kiriku kui feodaalide ustava liitlase pimestamispoliitikat. See joon tuli eriti ilmekalt esile vene valgustajate-demokraatide juures, kelle viha feodaalse orjuse ja vaimse pimeduse vastu ületas kaugelt Lääne-Euroopa valgustajate oma ja kes selle vihaga sidusid aktiivse võitluse kogu ühiskonna revolutsioonilise ümberkorraldamise eest.

Ühenduses feodalismi kriisiga Baltikumis hakkasid valgustuslikud ideed juurduma siin juba võrdlemisi varakult — XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul. Esiialgu olid nende ideede kandjateks mõned üksikud saksa kodanliku päritoluga literaadid, kellel oli silma rahva hädade nägemiseks (G. Merkel, J. Petri). Kuna nad kuulusid aga võõrasse rahvusesse ja esindasid aadlist alles sõltuvat väikesearvulist balti-saksa kodanlust, siis taltusid nad võrdlemisi pea, eriti pärast talurahva petlikku „vabastamist“ (1816. ja 1819. aastal), millega sinne feodalism püüdis oma kriisist üle saada või seda vähemalt pehmemdada.

Sajandi teisel ja kolmandal aastakümnel tõstavad eesti talurahva kaitseks häält peamiselt mõned Eestiga ühenduses olevad vene dekabristid (Bestužev-Marlinski, Küchelbecker), siis aga suletakse ka nende suu.

Balti-saksa pastorete poolt viljeldud vaimulik ja ilmlik kirjandus „armsale maarahvale“, mida kodanlikud kirjandusloolased lasksid paista tõelise „rahvavalgustusena“, teenis otseselt feodaalse rõhumise säilitamise ja rahva suigutamise huvisid. Nende teoste autorid kritiseerisid küll kiriku mõningaid dogmasid, kuid leppisid oluliselt niihästi kirikuga kui ka orjusliku korraga üldse. Nad „valgustasid“ ja manitsesid talurahvast mitte talurahva enda huvides, vaid selle lisakasu pärast, mida sõnakuulelik, karske,

kokkuhoidlik ja töökas talupoeg oma härrale toob. Rahva protestivaimu uinutamine selle kirjanduse abil muutus seda intensiivsemaks, ühtlasi ka seda reaktsioonilisemaks, mida rohkem feodaalpärisorjuslik kord lähenes oma paratamatule lõpule, mida rohkem näljaga heitlev talupoeg selle vastu üles tõusis.

Mõningatel sellistel kirjameestel, nagu H. Rosenplänter, O. W. Masing jt., on küll mainimisväärseid teeneid eesti keele ja rahvaluule uurimisel ning teaduslike teadmiste levitamisel rahva hulgas, kuid valgustuse peaülesandest — võitlusest orjusliku korra ja kirikumõimu vastu ning tõelise rahvahariduse eest — läksid ka nemad enamasti mööda. Ühenduses dekabristide ülestõusu mahasurumise ja pietistlik-ortodoksaalse teoloogia uue pealetungiga topitakse needki vähesed pilud kinni, mis need nn. „kirikumõisa ratsionalistid“ talurahva vaimse öö valgustamiseks olid avanud.

Tõelise valgustuse peaülesanne — feodalismi ideoloogia purustamine — tuli täita järgmisel ajastul, mis algas feodaalse majanduse lõpliku kriisiga 1840-ndail ja 50-ndail aastail ning lõppes tema kokkuvarisemisega 1860-ndail ja 70-ndail aastail. Selle ajastu eesotsas sammusid orjuses ägava talurahva enda ridadest võrsunud eestlased-haritlased Fr. R. Faehlmann (1798—1850) ja Fr. R. Kreutzwald (1803—1882). Nende elutöö määratu raskus ja seda suurem väärtus seisnes oma ajastu ühiskondliku arengu poolt tingitud uute ülesannete õiges mõistmises ja täitmises.

Fr. R. Faehlmann oli liiga tihedalt seotud oma arstliku tegevusega ja suri kahjuks võrdlemisi noorelt, jättes enamiku oma suurtest plaanidest ja progressiivsetest ideedest teostamata. Fr. R. Kreutzwaldi tegevus seevastu ulatub läbi poole sajandi ja ühendab endas sajandi alguse „kirikumõisa ratsionalistide“ ja G. Merkeli, J. Petri ning Kr. J. Petersoni poolt alustatud tegevuse paremad traditsioonid vene demokraatlike valgustajate ideestikuga. Tema valgustustegevus tõuseb võrreldes oma eelkäijatega eesti oludes sootuks uuele, kvalitatiivselt kõrgemale tasemele ja avaldab suurt mõju sajandi teisel poolel aset leidnud C. R. Jakobsoni, M. Veske, J. Kunderi jt. poolt juhitud rahvuslikule ja demokraatlikule võitlusele balti parunite ja papimeelsuse vastu. Nii võime Fr. R. Kreutzwaldi pidada eesti valgustusliikumise kõige kesksemaks isikuks, võib-olla kogu Baltimaade suurimaks valgustajaks. Kirjanikuna, valgustajana, „Kalevipoja“ koostajana ning „Eesti rahva ennekuulsete juttude“ väljaandjana võitis ta laiema rahvusvahelise kuulsuse kui ükski teine eesti haritlane XIX sajandil.

Fr. R. Kreutzwaldile on eriti iseloomulik, et ta ei purusta sidemeid paljude poolt põlatud talupoegliku sünnirahvaga, nagu olid teinud ja tegid suurem osa neid eestlasi, kellel õnnestus kõrgema hariduse juurde pääseda. Ta valib teise võimaluse oma halvustatud päritolu „rehabiliteerimiseks“ — ta seab oma elutöö sihiks näidata, et ka eesti talupojarahvas on üheväärne teiste rahvastega, et temalgi on oma kõrged vaimuanded, rikas rahvaluule, arene-

misvõimeline keel, kangelaslik minevik, et temagi on rahvusena võimeline arenema ja tõusma.

Fr. R. Kreutzwald rakendab kogu oma jõu selleks, et seda rahvast tõesti tõsta kultuurrahvaste hulka, et luua sellegi rahva keeles tõeline kirjandus, arendada sellestki rahvusest tõusnud ja selle teenistusse rakenduvaid noori haritlasi. Kõigepealt aga teeb ta kõik, mis võimalik, et parandada rahva laiade hulkade sotsiaalselt ja õiguslikku olukorda, kutsudes neid endid võitlusele oma viletsuse, õigusetuse ja harimatuse vastu.

Kodanlikele uurijatele on iseloomulik, et nad kõnelesid Fr. R. Kreutzwaldist peaaegu ainult kui luuletajast ja folkloristist, jättes kõrvale tema ühiskondliku võitluse ja valgustustegevuse, m. s. ka võitluse rahvaliku eesti kooli ja hariduse eest, mis moodustab tähtsa lõigu tema tegevuses.

Teadlikult vaikiti faktidest, mis näitavad, et Fr. R. Kreutzwaldi kogu elu töö juhtmõtteks oli viletsuses vaevleva eesti talurahva aitamine tema materiaalse ja vaimse mahajäävuse ületamisel, tema silmade avamine iseseisvale mõtlemisele ja enese olukorra mõistmisele, tema organiseerimine võitluseks aastasadade jooksul taotud orjuse, vaimupimeduse ja papimeelsuse ahelate purustamiseks.

2.

Kõnelemata peaaegu kõikidele valgustajatele omasest huvist kooli- ja kasvatusküsimuste vastu, tuleb eriti alla kriipsutada, et Fr. R. Kreutzwaldile on pedagoogiline tööala olnud eriti lähedane juba nooruseast peale. Just tulevase õpetajakandidaadina õnnestub tal oma haridusteed, mis vanemate kehvuse pärast Rakvere kreiskoolis katkes, Tallinna kreiskoolis jätkata. Eestimaa koolivalitsuse juht Chr. Stackelberg ning vennastekoguduse hoolidaja Fr. Genge kavatsevad teraseloomulisest poisist kasvatada herrnhuutlikus vaimus kavatsetud rahvakooliõpetajate seminaril õppejõudu. Selleks võetakse ta elama Stackelbergi enda perekonda ja tellitakse tema (ja tema koolivenna Fabian Andressohni) jaoks Saksamaalt kohale eri õppejõud Ulrici, keda Fr. R. Kreutzwald tagant järele kiidab kui väga head koolimeest. Niihästi Ulrici kui ka Stackelberg olid J. H. Pestalozzi ideede pooldajad, kes nende ideedega olid tutvunud suure valgustaja enda juures Šveitsis ja kes nüüd neid ka nooresse Fr. R. Kreutzwaldisse istutada püüdsid, muidugi balti-saksa pastorite poolt vennastekoguduse vagatsejalikus kõverpeeglis moonutatuna. Fr. R. Kreutzwaldile kui tulevasele õpetajale võimaldati isegi selline toredus nagu eesti keele õppimine Keila praosti O. Holtzi juures (O. Holtz oli üks tuntumaid „kirikumõisa-ratsionaliste”, pseudovalgustajaid), milleks vanahärra kaks korda nädalas Keilast Tallinna sõitis. Huvitav on ära märkida, et hoolimata niisugusest kasvatusest kujunes Fr. R. Kreutzwaldist ometi välja pietistliku rahvauinutamise üks kõige ägedamaid vaenlasi.

Kavatsetud seminar jäi seekord küll avamata, kuid saadud haridusega teenis Fr. R. Kreutzwald siiski ligi 4 aasta jooksul (1821—1824) endale ülalpidamist — Tallinna 2. algkooli ja ühe tütarlastekooli õpetajana. Mõned tema soosijad ergutasid teda isegi oma erakooli avama. Kuid Fr. R. Kreutzwald unistas enamast — õpinguist ülikoolis. Et selleks raha varuda, loobus ta õpetaja kohast Tallinnas ja töötas umbes poolteist aastat ühe suurniku juures Peterburis tunduvalt paremini tasutud koduõpetajana.

Ka ülikooliõpingud ei võõruta Fr. R. Kreutzwaldi pedagoogilisest ideestikust. Tartu ülikooli arstiteaduskonnas valitses sel ajal „ohvrimeelse inimesearmastuse” ja „siira tõetunnemise” vaim, nagu sellest kõneleb Fr. R. Kreutzwaldi õpingutekaaslane Ph. Karell. Selle vaimu puhangutes küpses tulevane suur vene rahva kasvataja, Fr. R. Kreutzwaldi kaasaegne N. I. Pirogov. Nendest puhangutest sai oma osa ka noor Fr. R. Kreutzwald.¹ Tollal õitsele puhkenud loodusteaduslik tõearmastus muutus Fr. R. Kreutzwaldile läbi kogu elu kestvaks lipukirjaks ja tõrjus eemale igasugused katsed oma rahvust maha salata, end „võõraste sulgedega ehtida”.

Ka Võrus arstina töötades puutus Fr. R. Kreutzwald pedagoogilise tööalaga ja õpetajatega tihedasti kokku. Ta oli üle 30 aasta Võru silmapaistva erakeskkooli (H. Krümméri kasvatusasutuse) kooliarstiks ja suhtles lähedalt H. Krümméri enda ning paljude Võru õpetajatega (S. Simon, J. Caplick jt.). Üldse oli Võru linn tookord „koolilinnaks” ja linna haritlaskond koosnes põhiliselt õpetajatest (umb. $\frac{1}{10}$ linna kogu elanikkonnast moodustasid H. Krümméri kasvatusasutuse õpetajad ja õpilased). Ka Fr. R. Kreutzwaldi kaugemal asuvate tuttavate hulgas, kellega ta oli elavas kirjavahetuses, oli palju õpetajaid, nagu tema noorpõlve sõbrad D. Jürgenson, J. Nocks (teatud määral ka viimase sugulane V. T. Blagoveštšenski) ja hilisemad võitluskaaslased J. Adamson, C. R. Jakobson, M. Veske, noor J. Hurt, M. Wühner jt. On põhjust meenutada sedagi, et ka Fr. R. Kreutzwaldi tütar Adelheid oli neiu põlves koduõpetaja (Peterburis) ja ta väimees G. Blumberg oli õpetaja ning kooliraamatute autor.

Nende biograafiliste faktide valguses saab meile täiesti mõistetavaks Fr. R. Kreutzwaldi elav huvi mitte ainult üldise rahvavalgustuse küsimuste vastu, vaid ka kooli- ja kasvatusküsimuste vastu kitsamas mõttes. Nende faktidega on seletatav ka asjaolu, et tema rohked väljendused selle ala kohta pole mitte juhuslikud ega võhiklikud, vaid on kogu tema elutöö lahutamatuks osaks ja üllatavad meid oma asjatundlikkusega.

¹ Seni puuduvad kindlamad andmed otseste kokkupuudete kohta N. I. Pirogovi ja Fr. R. Kreutzwaldi vahel, kuid mõlemad tundsid hästi prof. Moierit (prof. Moier soovitas Fr. R. Kreutzwaldi arsti kohale Jõhvi) ja võib oletada, et nad ka isiklikult üksteisele võõrad polnud. Et Fr. R. Kreutzwald N. I. Pirogovi kõrgelt hindas, nähtub kas või sellest, et ta ette pani valida N. I. Pirogovi Õpetatud Eesti Seltsi auliikmeks. Igatahes seob neid mõlemaid oma rahva siira teenimise ja aitamise tahe.

Kõiki Fr. R. Kreutzwaldi kirjalikke eneseavaldusi, erakirjadest kuni rahvaeeposeni „Kalevipoeg”, läbib punase niidina nõue, et rahvale tuleb rohkem haridust anda. Et hariduse peamiseks allikateks on koolid, siis ei väsi Fr. R. Kreutzwald kunagi võitlemast koolide eest. Koolid — need on Fr. Kreutzwaldile „esimeseks, teiseks ja kolmandaks abimeheks... mis meil kibedasti puuduvad, millest kõik rahva sõbrad ühel meelel peaksid rääkima ja alati meelde tuletama, et edaspidine eluõnn nende küljes seisab”²

Koolid, koolid enne kõike, see „*ceterum censeo*” on Fr. R. Kreutzwaldil nõnda sagedane, et ta seda kordumist isegi vahel nagu püüab vabandada. „Vihastagu ikka viiskümmend ehk rohkem selle üle [et koolidest kirjutame]; mis sest viga, kui arvast mõni siin ja seal märkab, et tuline armastus meid nõnda kirjutama kihutab. Aeg ei jää viimaks ommetegi tulemata, kus külvatud seemnest mõned terad idanema lähevad.”³

Juba oma esimeses publitsistlikus sõnavõtus, milleks tõenäoliselt on kirjutus G. Merkeli ajakirjas „Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Estland” 1836. a. nr. 48, kaitseb Fr. R. Kreutzwald kihelkonnakoole parunite etteheidete vastu, et need võõrutavad talupoja tööst ära ja kasvatavad kadaklikke päevavargaid. Artiklis näidatakse, et see ei tarvitse sugugi nii olla ja et ka mõni mõis ise vajab parema haridusega töötajaid. Ajakirjas „Inland” 1838 nr. 13 jutustab Fr. R. Kreutzwald Põlva kihelkonnakoolist kui kiiduväärsest eeskujust ja näitab, et see kool sugugi ei võõruta oma õpilasi põllutööst.⁴

Ühenduses koolide visiteerimisega Liivi maapäeva esindaja poolt 1838. aastal arvustab Fr. R. Kreutzwald teravalt rahvakoolide olukorda ja nõuab selle parandamiseks õpetajate seminaride asutamist. „Väliste andmete järgi oleksime õigustatud meie rahva senistelt koolidelt ootama suuri asju, aga tegeliku elu ligem vaatlus ei lase säärast mõju kuski märgata. Hoolimata iga aastaga tõusvast lugeda oskajate arvust püsib kultuuritase ikka madalal ja vana mugav harjumus paneb oma iganenud nõuded veel igal pool maksuma. Kooliolude tõeline parandus eeldab seminaride asutamist, kus tulevased koolmeistrid nii kaugele võiksid saada välja arendatud, et nad oma õpilastele peale lugemise, kirjutamise ja rehkendamise ka mõtlema õpiksid sisse kasvatama ja et pimedate teejuhiamet lõpeks.”⁵

Seda laadi propagandat koolide kasuks jätkab Fr. R. Kreutzwald mitme aasta jooksul oma kaastöös. meie maa saksakeelsele

² Eesti-rahva Kasuline Kalender 1874, lk. 53; vrd. Fr. R. Kreutzwald. Jutud, 1953, lk. 562.

³ Eesti-rahva Kasuline Kalender 1869, lk. 51; vrd. Jutud, lk. 487.

⁴ Vrd. Fr. R. Kreutzwald, Maailm ja mõnda, 1953, lk. 159.

⁵ Inland 1838, nr. 43; vrd. Maailm ja mõnda, lk. 168—169.

ajakirjandusele. Kuid pole teateid, et see propaganda oleks andnud nimetamisväärsed tulemusi tolle aja „häraskihi” hulgas, kui mitte nimetada seda, et Võru maa-aadel tahtis teda ennast kui ässitajat Siberisse saata või vähemalt boikotiga välja näljutada, nagu ta ise kirjutab L. Koidulale 1. okt. 1869.

Et rahva haridusjärje tõstmisele tõhusamalt kaasa aidata, selleks kannab Fr. R. Kreutzwald oma koolide-propaganda üle eestikeelsetesse rahvaraamatutesse. Tema esimene pikem eestikeelne töö „Viina-katk” (1840) on terveni rahvakasvatustliku sisuga; ikka ja jälle rõhutatakse selles töös hariduse ja koolide tähtsust. Albumis „Sipelgas” I (1843) ilmus Fr. R. Kreutzwaldil iseseisev pedagoogiline artikkel „Laste õnn ja laste kasvatamine”⁶, kus astutakse teravalt välja senise hoolimatuse vastu kasvatuses. Vana tardumuse ja vaimutuimuse vastu, mis pidurdab hariduse tõusu, võitleb Fr. R. Kreutzwald peaaegu igas kalendrikirjutuses.

Terava kriitika meie haridusolude kohta annab Fr. R. Kreutzwald oma ajakirjatalolise teose „Maailm ja mõnda, mis seal sees leida on” (1848—49) eessõnas. Ta kurjustab, et „Kolmekümne aasta sees, kus kõigis paigus võõrail mail teadmise riik otsekuu auru- ja kiirusega igamehele omanduseks sai, meie maarahvas üksi teiste järele kaugele maha jäi”.⁷ Kuid see rahulolematuse kogu Venemaale saatustliku seisakuga Nikolai I kasarmurežiimi all kajastub Fr. R. Kreutzwaldi kirjutustes tsensori surve all ainult väga peidetult, peamiselt hurjutusena inimeste eneste rumaluse üle, kes pole paremat kirjandust lugenud ega oma lapsi paremini kasvatanud. Kõik vähegi teravamad mõtted on nagu juhuslikult poeiatud üksikuisse artiklisse sootu teistsuguse ja ilmsüütu pealkirja alla. Nii näiteks käsitletakse kasvatusküsimusi võrdlemisi pikalt sama väljaande artiklis „Kirja läbi sõnumi andmisest”.⁸ Selles toonitatakse eriti koduse lastekasvatuse vajadust ja seda määratud tähtsust, mis on lapse iseseisva tähelepanu ja mõtlemisvõime varajasel arendamisel, ilma milleta ka hilisem kooliõpetus on äärmiselt raske. „Aga kui laps ei oska tähele panna, seal läheb tema läbi kõige uhkema linna otsekuu siga kotis, tema ei näe ega kuule midagi.” Järk-järgult jälgib Fr. R. Kreutzwald säärase „metselaja kombel üleskasvanud” õnnetuima „inimeselooma” edaspidist venimist läbi tollaegse kooli ja näitab, kuidas ta jääb „eluotsani lapseks”. „Tema seisab ammuli suuga, aga tema vaimusilmad ja -kõrvad jäävad kinni.” See on masendav pilt mitte üksikisiku, vaid terve rahva vaimsest seisukorrast.

Hariduse ja jõukuse dialektiline suhe on Fr. R. Kreutzwaldile algusest peale selge. Maarahvale äärmiselt raskeil 1840-ndail aastail näeb ta, et rahva majanduslikud elutingimused on nii rasked, et need teevad võimatuks hariduse ja kooli arengu; nälgijale on

⁶ Vrd. Maailm ja mõnda, lk. 236—237.

⁷ Maailm ja mõnda, lk. 248.

⁸ Maailm ja mõnda, lk. 250 jj.

vaja kõigepealt leiba, siis alles saab ta minna kooli. Jõukus ja haridus on kaks lahutamatu asja. „Haridus — nagu iga suursugusem taim — ei või kosuda päris väljakurnatud maapinnal; kui aga maa saab enne natuke jõudu, siis võib ta uue taime läbi kõige kõrgema õilistuse astmeni saada tõstetud,” kirjutab ta ajakirjas „Inland” 1840, nr. 37.⁹ Teisel, näiteks albumi „Sipelgas” II eesõnas näitab ta üksikasjalikumalt, mis kasu on talumehel haridusest, kuidas see muudab tema töö viljakamaks ja majandusliku elujärje paremaks.

Teatavasti olid rahva majanduslikku ja hariduslikku arengut takistavad äraiganenud pärisorjuslikud tootmissuhted Baltimaadel visad püsima. Kui XIX sajandi keskel, peamiselt Venemaa 1861. a. talurahvareformide tagajärjel teoorjuse selgroog Baltikumis järkjärgult murtakse, näib Fr. R. Kreutzwaldile vahel, nagu oleks nüüd rahvale ta hariduse arenemiseks kõik vajalikud välised võimalused antud ja nagu sõltuks siitpeale kõik ainult rahva enda heast tahetest ja hoolsusest. Nagu paljud valgustajad, nii ei suutnud ka Fr. R. Kreutzwald oma kodanlikus piiratuses ette näha uutes kapitalistlikes tingimustes sündivaid vastuolusid ja laiade töötavate hulkade üha julmemaks muutuvat ekspuuteerimist.

Fr. R. Kreutzwaldi idealistliku lähtekoha tõttu omab kool tema silmis nüüd erakordset tähtsust ja ta asub oma elu lõpupoole veelgi suurema innuga kooli ja hariduse propageerimisele. Sellest annab tunnistust tema vanapõlve tähtsaim teos „Mihkel Põllupapp” (ilmus pealkirjata jutustusena „Maa-rahva Kasulises Kalendris” 1865—1874¹⁰), mis otse kubises koolimotiividest, olles omamoodi „pedagoogiliseks poemiks” — eriti selle jätk iseseisva jutustuse kujul „Uus koolmeister” (1874).

Kuid kõigest tulisest soovist ja propagandast hoolimata tuleb Fr. R. Kreutzwaldil siiski varsti kogeda, et ka uutes tingimustes ei arene hariduselu nii kiiresti, nagu ta peaks arenema ja võiks areneda. Ta väidab seda eriti kirjanduse leviku najal. „Kui ühelt poolt keegi salata ei tohi, et meie maarahva kidurad õpetuseallikad on viimasel ajal natuke paisunud, siis peavad teiselt poolt asjatundjad niisama tõeks tunnistama, et rahva janu selsamal moodsul ei ole kasvanud. Lugemisvara on mitmes paigas suurem, kui lugejate himu vaimuvarast osa võtta. Loomulikul viisil lugejate kasvamist, kus lugemise himu rahapunga paisumisega ühel sammul edeneks, ei nähta mitmes kihelkonnas sugugi, teistes harukorral.”¹¹

Oma idealistliku maailmavaate kohaselt peab Fr. R. Kreutzwald hariduse kõige suuremaks vaenlaseks hulkade eneste konservatiivsust ja tuimust. Kõige pahandavam on Fr. R. Kreutzwaldile see, et isegi jõukad talumehed, üha kasvav kulaklik element, koolist ja haridusest peaaegu midagi teada ei taha, vaid pigemini

⁹ Vrd. Maailm ja mõnda, lk. 198.

¹⁰ Alates aastast 1867 „Eesti-rahva Kasuline Kalender”.

¹¹ Eesti-rahva Kasuline Kalender 1874, lk. 53. Vrd. Jutud, lk. 562.

oma raha viinale ohverdavad. „Meie rikkad talupojad on kõige suuremad egoistid ja kurnavad kõik oma vaesemaid naabreid igal viisil, kuna nad neile vilja ja muud ette laenuks annavad, selle aga siis kõige häbematumana marodööri intressidega tagasi nõuavad... Koputage aga kord katseks säärase maajõmmi uksele ja küsige, mis ta kooli heaks tahab anda. Ma tahaks kümme ühe vastu kihla vedada: vaevalt poole sellest, mis ta iga aastal viina eest välja annab!”¹²

4.

Mitte vähem tähtsat kohta kui võitlus koolide olukorra parandamise eest omab Fr. R. Kreutzwaldi valgustuslikus tegevuses võitlus kiriku vaimupimestuspüüete ja papi-meelsuse igasuguste avalduste vastu. Need mõlemad võitlussuunad sulavad tema juures sageli ühte, sest ta ei kujutle tõelist rahvaharidust ilma võitluseta ebausku, usu ja kiriku võimupüüete vastu. Tsenasuurioludest tingituna ei saa ta aga seda võitlust arendada nii avalikult, trükisõna kaudu, nagu oma koolide propagandat, vaid peab selle sageli peitma kas ridade vahele või erakirjade intiimsematele lehekülgedele.

Fr. R. Kreutzwald näeb selgesti kiriku ja tema teenrite mitte ainult vaimselt pimestavat, vaid ka majanduslikult eksploateerivat iseloomu. Kirjas J. Kölerile ütleb ta: „Papi ja palvemaja sulased lähevad selle peale välja, et inimest tööloomaks teha, et eesti rahvas nagu nende poolt käima pandud masin ainult nende tuluks töötaks, neile rohkesti varasid valmistaks, mille eest siis suurmeelselt juhatusi igavese elu poole jagatakse, kus vaevatud veoloom oma maapealse kannatuse eest äraarvamata tasu pidavat saama.”¹³ Samal teemal kirjutab ta J. Hurdale, enne kui viimane ka enda lõplikult kirikusõime külge sidus:

„Aadli pilli järgi tantsiv vaimulikkond... kannab oma sildil suurte kuldsete tähtedega armastust rahva vastu, oma südames aga takseerib ta lüpsikarja ainult tema piimaanni järgi. Ajavaimu kõikvägevuse tõttu sunnituna teevad nad hädaga nii, nagu seisaks ka neil rahvaharidus südamel, faktid aga kõnelevad liiga valjusti ja avalikult, et neile palju enam meeldib rahva rumaldamine. Seda teevad nad poolharitud ja poolnarride eestlaste kaasabil, kes oma „kõige pühamaid” selles asjas nii kõvasti toetavad ja end oma suguvendade ohvrivestest nuumavad.”¹⁴

Fr. R. Kreutzwald on teadlik, et pimedusemeeste peamiseks jõuks on balti parunid ja nende truud käsilased — pastorid, kuid ta märkab kibedusega, et selle seisuse mürgine mõjuvõim on nii suur, et mitte ainult „poolnarrid” köstrid, vaid ka noored eesti soost teoloogid „kirikusaksaks” saades paratamatult oma vaateilt

¹² Fr. R. Kreutzwaldi kiri J. Hurdale 6. V 1863.

¹³ Fr. R. Kreutzwaldi kiri J. Kölerile 17. IV 1864.

¹⁴ Fr. R. Kreutzwaldi kiri J. Hurdale 5. II 1864.

nende „pimedusemeeste” leeri libisevad. Kirjas Y.-Koskinen'ile (23. VIII 1866) kurdab ta, et pastorite seas on küll mõned vähesed eestlased, aga need peavad end ülal nagu kõige puhtamati sorti „kirikusaksad” — nad on kogu kaastunde rahva ja tema huvide vastu matnud oma ametikuue voltidesse. Seepärast ei usalda Fr. R. Kreutzwald enam ühegi teoloogi üliõpilaspõlve vabameelsust või rahvuslust. Ainult noor J. Hurt oma filoloogiliste ja rahvalike harrastustega näib enam kui aastakümne jooksul moodustavat sellest reeglist erandi, kuid viimaks läheb ka tema sama teed, mida Fr. R. Kreutzwald ennustanud. Ja siis kirjutab tema kunagine isalik sõber ja nõuandja Fr. R. Kreutzwald kibedusega C. R. Jakobsonile:

„Aga seep see õnnetus on, et iga kantslisõime külge seotud mees lähema või kauema aja pärast inimliku enese küljest kui raudu vana naha maha poetab. Ma ep ole veel tänapäevani ühtainukest preestrikuube leidnud, kelle mantlivoltide vahel jesuiitlaste täisugu ei elanud.”¹⁵

Ohtlikuks asjaoluks peab Fr. R. Kreutzwald seda, et ka suur osa koolmeistrid ise veel tõelise hariduse vastasteks on, pidades peamiseks vaimuvalguseks piiblilugusid ja katekismust. Õpetajad peaksid just need olema, kes oskavad sammu teistest kaugemale astuda, „aga meie eesti koolmeistrid püüavad kõigest väest pimedust peale kasvatada”.¹⁶ Eriti pahandab Fr. R. Kreutzwald, et osa neist J. V. Jannseni ümber koondunuina oma reaktsioonilisi vaateid püüavad ka „Eesti Postimehe” kaudu propageerida. Kirjas L. Koidulale küsib ta sapiselt: „Kes on see sarviline, kes ennast viimases „Postimehe” numbris julgeb „koolmeistriks” nimetada? Häda meie vaesele rahvale, kui palju säherdusi härgi koolmeistri nime kannavad! Mina ei kuule tema jutust muud kui: üks kiriku sõnn ammub küla vainul, mis ta iga pühapäeval kantslu pealt oma peajust tühjendatud pähe tallele on pannud. Kas ei peaks ka meie maal aeg olema tulnud, et niisuguste sõnnide tallermaaks „Postimehe” tasku enam ei kõlbaks!? Ma arvan: misjonilehtedes, kuhu midagi mõistlikku ei passi, oleks säherdustele ammumistele küllalt ruumi. Postitasku peaks õigustmööda ei mitte pimedust hauduma, nõnda kui koolid ja koolmeistrid rahvast õpetama, aga mitte heinatuaustikuid inimeste silmade ette siduma.”¹⁷

Sellelaadilisi sapised nooli suunab ta „mustakuueliste päeva-varaste” ja nende sabarakkude pihta alatasa, erakirjades julgemalt ja teravamalt, trükisõnas tsensuuri tõttu veidi varjatumalt ja mõnikord ridade vahele poetatult. Kreutzwaldile on täiesti selge, et niikaua kui koolid pastorite võimu alla jäävad, ei ole meil haridust loota. Ei ole midagi kahjulikumalt kui pimestatud rahvas pappide käes. Kõrvuti ametliku kiriku ja pastorkonnaga ründab

¹⁵ Fr. R. Kreutzwaldi kiri C. R. Jakobsonile 13. V 1878.

¹⁶ Maa-rahva Kasuline Kalender 1866, lk. 36; vrd. Jutud, lk. 411.

¹⁷ Fr. R. Kreutzwaldi kiri L. Koidulale 27. IX 1868.

Fr. R. Kreutzwald ka vennastekogudust, kelle hulka tol ajal Fr. R. Kreutzwaldi arvates kuulus küla kulaklik element (jõukamad talunikud, möldrid, kõrtsmikud, mõisavalitsejad jne.). Selle sekti vagatsev, pietistlik vaim takistas eriti ilmliku sisuga kirjan-duse ja koolivälise rahvaõrduarenemist.

„Palju teie koguduse liikmetest leitakse nii lühikese aru ja kitsa südamega, et nemad seda patuks peavad, kui midagi õpetuse-raamatut kätte võtavad . . . Meie rahva vaim oleks neljakümneviie-aastasest priiusepõlves mitmes tükis juba kaugemale jõudnud, kui teie „pisukese koguduse“ kitsad paelad ühe suure osa lindude tiivad ei oleks kinni sidunud, et nemad paigast ei pääsenud,“ ütleb Fr. R. Kreutzwald „Mihkel Põllupapi“ jutus sulase Hansu suu läbi.¹⁸ Fr. R. Kreutzwaldi lõppotsus kiriku suhtes on täiesti selge ja resoluutne: „Minema kõik papid ja kus kurat kõik pime-dusemehed, siis alles võime vaimsetest võitudest sõna kaasa rääkida! Nii kaua kui need päevavargad rahva suursuguste elumahlade kallal imevad, suudab tegudeta kristlus järgmise 1000 aasta jooksul vaevalt rohkem korda saata, kui ta seda on teinud 2000 aastase mineviku jooksul.“¹⁹

Kuidas saavutada kooli ja rahva vabanemist kiriku ja selle sabarakkude uimastava mõju alt? Sellele küsimusele vastamisel ei ole Fr. R. Kreutzwald kodanliku valgustajana oma piiratud tõttu enam nii resoluutne ja radikaalne. Ta ei näe mingit revolutsiooni-lise pöörde võimalust ega oma usku sellesse. Ses suhtes jääb ta kaugemale maha vene eesrindlikest valgustajaist — revolutsioonilis-test demokraatidest. Ta manitseb tormakaid noori (näit. A. Rein-valdi ja J. Weitzenbergi) isegi avalikus kriitikas olema ettevaatli-kud, kartes, et muidu võiks see tuua ennem kahju kui kasu; ta toob seejuures näiteks C. R. Jakobsoni lugemikkudele tee sulgemise Tartu koolidesse. „Hakke tuleb torkida varjatult . . .“ manitseb ta. Nii jääb siis üle ainult pikk ja visa „positsioonisõda“, järkjärguline kiriku- ja usuvastane selgitustöö tegemine kirjanduse, ajalehtede, kirjavahetuse ja isiklike kokkupuudete kaudu. Seda visa, järele-jätmatut, põhiliselt optimistlikku väiketööd teebki Fr. R. Kreutz-wald kõikjal, kus see tal vähegi on võimalik. Kirjas J. Kõlerile ütleb ta ise selle kohta:

„Minu kirjavahetuses saksa või eesti keelt kõnelevate eestlas-tega on mul ikka ainult üks siht silmade ees, niipalju kui minu jõud kannab: magama suigutamise voolu vastu võidelda. Sajast väljakülvatud seemnest võib õnnelikul juhtumil üks idanema hakata; ja ka see oleks juba võit.“²⁰

Eitades kiriku võimu koolide üle, nagu see kehtis Venemaal, eriti Baltimail XIX sajandi viimase veerandini, ei looda Fr. R. Kreutzwald erilist paremust ka sellest, „kui õpetuse juhatus

¹⁸ Maa-rahva Kasuline Kalender 1865, lk. 49; vrd. Jutud, lk. 399.

¹⁹ Fr. R. Kreutzwaldi kiri L. Koidulale 16. II 1871.

²⁰ Fr. R. Kreutzwaldi kiri J. Kõlerile 17. III 1864.

vene haridusministri kätte antakse, sest et mõlemad ülemused ainult oma eri sihte taga ajavad, ilma rahva heakäekäigust hoolimata”²¹. Kreutzwald on umbusklik tsaarivalitsuse võimumeeste suhtes, kelle venestuspoliitikat ta kartis, tuues hoiatuseks Poola saatust tsaarirežiimi surve all. See umbusk tsaarivõimu vägivallavalitsuse suhtes ei tumestanud kunagi Fr. R. Kreutzwaldi sõprust ja poolehoidu vene rahva eesrindliku kultuuri suhtes.

Selleks, et kooli pastorite ja mõisnike lõa otsast vabastada, on tarvis, et rahvas ise asuks koolide majanduslikule kindlustamisele. Fr. R. Kreutzwaldi arvates saab kool iseseisvaks alles siis, kui rahvas ta ülalpidamise enda kätte võtab. Nõuda riigivalitsemise ümberkorraldamist nõnda, et riiklik kool oleks ühtlasi rahvalik, demokraatlik — selleni Fr. R. Kreutzwaldi ambitsioonid veel ei ulatunud. Ta näeb ainukest väljapääsu rahva oma-abi organiseerimises koolile. Ta pidas seda tol ajal kehtinud seaduste raamides täiesti võimalikuks ja rahva enda ohvrimeelsusest sõltuvaks. Paljudes kirjutustes hurjutab ta rahva egoismi, kitsast omakasupüüdlikkust, mis inimesed „jääpurikaks jahutab”, kutsudes rahvast üles ohvrimeelsele vennaarmastusele ja haridusasja ühisele toetamisele.

Isegi kooliaja pikendamist ja õpetuse taseme tõstmist peab ta sel ajal kehtinud seaduste raamides rahva enda tahtest sõltuvaks. „Kui meil jõud ja aeg kannab lastele osavamat koolmeisterit palgata, kooliaega paar kuud pikendada ja lastele täielikumat õpetust anda, siis ei tule meid keegi selle juures keelama,” kirjutab ta.²² Fr. R. Kreutzwaldi päevil kestis õppeaeg maakoolides 10. novembrist 10. märtsini, kusjuures veel välja langes pikk talvine õppetöö vaheaeg. Fr. R. Kreutzwaldi arvates peaks õppetöö vähemalt 6 või koguni 9 kuud kestma, sest ainult siis suudab kool vähegi rahuldavalt oma ülesannet täita. Olevat kuritegu laste kogu tulevikku ära rikkuda paljalt karjaskäimise vajaduse pärast.

Ka õpetajate palgaolude parandamist nõuab Fr. R. Kreutzwald rahva enda abiga. Kooliõpetajal olgu niisugused palgatingimused, et ta kogu oma tööjõu võiks koolile pühendada. Tuleb arvesse võtta, et isegi veel 1871. a. koolimääruse järgi sai õpetaja tasuks koolimaa 7—10 taalri väärtuses, mida ta ise pidi harima ja millest saadav tulu — 100—150 rubla — oli tema ainukeseks elatusallikaks. Mihkel Põllupapi jutus tuuaksegi elav eeskuju sellest, kuidas talumehed omal algatusel panevad raha kokku ja palkavad noore energilise kooliõpetaja, kelle töö kirjeldamisest lähemalt selguvad ka Fr. R. Kreutzwaldi enese pedagoogilised vaated.

Fr. R. Kreutzwald astub sammu veelgi edasi ja propageerib „lastehoidmise majade” asutamist rahva omaabi korras. See idee oli tol ajal isegi arenenumates kapitalistlikes maades alles uudne. Ajakirjas „Maailm ja mõnda, mis seal sees leida on” kirjutab ta: „Kus muidu vanarauk ühe pere lapsi kaitseb, võiks ta nüüd mitme

²¹ Fr. R. Kreutzwaldi kiri L. Koidulale 1. X 1869.

²² Eesti-rahva Kasuline Kalender 1867, lk. 53; vrd. Jutud, lk. 443.

pere pisukesed oma hoole alla võtta... Oskaks lapsekarjane kirja lugeda või hädapärast mõne kirjapookstavi kirjutada, siis oleks kasu veel suurem; sest seal võiks karjane laste tulevale koolipõlvele teed rajada, ja lapsed õpiksid pool-mängides lugemise ja kirjutamise hakatust... Suuremad poisikesed võivad vahepeal muud tululikku näputööd ette võtta, kas sulgi noppida, paela punuda, korvikesi teha, võrku kududa, tütarlapsed jälle sukavardad näpu vahele võtta. Nõnda peab last maast-madalast mängimise juures õpetama, siis kasvab lapses viisakas inimene.”²³ Isegi laste toitmist soovitab Kreutzwald teha ühiselt kogukonna poolt, kuid lisab siis isegi: „Aga saab küll veel mitukümmend lumehange enne veeks sulama, kuni meie maarahvas seda tulu tundma hakkab, mis ühemeelikust asja-ravitsemisest tõuseb.”²⁴

Nagu kõik valgustajad-idealistsid, nii eksis ka Fr. R. Kreutzwald lootuses, et ainult propaganda ja selgituse teel on võimalik niisugust üksmeelt saavutada. Ta ei mõistnud, et kapitalistlikud tootmissuhted lõhuvad rahva mitte ainult vaenulikeks klassideks, vaid killustavad ta „hundimoraali” seaduste kohaselt üksteisega elu ja surma peale võitlevateks üksikindiviidideks, mis igasuguse ühistunde tekkimise ja kollektiivsete ürituste õnnestumise selles ühiskonnas printsiipiaalselt võimatuks teevad, sulagu lumehangesid veeks kuipalju tahes.

5.

Haridus, mida Fr. R. Kreutzwald eesti rahvale nõuab, peab olema rahvuslik ja rahvalähedane. Niisugune haridus saab tema arvates areneda ainult lahutamatus seoses eesrindliku vene kultuuriga.

Võideldes eesti rahva eneseteadvuse eest oli Fr. R. Kreutzwaldi taotluseks samal ajal kasvatada eestlastest ustavaid Vene riigi kodanikke, Venemaad kui oma kodumaad armastavaid patrioote. Korduvalt rõhutas ta seda kasu, mis eesti rahvale tähendas kuulumine Vene riigi koosseisu (näit. „Kalevipojas”, tervituses „Tartu Alma Materile”, artiklis „Keiser Peeter I mälestuseks” jne.). Vastavalt sellele õhutab ta ka Vene riigi ühist kaitsemistahet ja ülistab eesti sõdurite vaprust Krimmi sõjas (poeem „Sõda”, artikkel „Ligemalt ja kaugelt”). Kirjas C. R. Jakobsonile kirjutab ta: „Mida enam nüüd, mis Teie niisama hästi teate kui mina, meie sugurahva tõsine armastus Venemaa poole avaldatud saab, seda lähem võivad postisarved ja nende puhujad meile kahju teha.”²⁵

Samas mõttes kirjutab ta 1878. aastal Viru Kalevipoja Seltsile: „Minu suguvennad Virumaal olid ajamärkidest tähele pannud, et teejuht, kes meid paremale ajale talutas, idast fõosis ja Venemaa poole kui sõrmega näitas: „Sealt tuleb õnnelikum põli”.”²⁶

²³ Maailm ja mõnda, lk. 268.

²⁴ Sealsamas lk. 268—269.

²⁵ Fr. R. Kreutzwaldi kiri C. R. Jakobsonile 28. III 1878.

²⁶ Fr. R. Kreutzwaldi kiri Viru Kalevipoja Seltsile 20. X 1878.

Vastavalt sellele orientatsioonile ei väsi Fr. R. Kreutzwald nõudmast ja soovitamast, et eesti rahvakoolides ka vene keele õpetamisele ruumi antaks, mis seal kaua aega puudus. Eesti rahvakooli vabastamine saksa keele ainuvalitsemisest ja vene keele toomine õppeainena valla- ja kihelkonnakoolidesse — see on üks Fr. R. Kreutzwaldi haridusalaseid põhinõudmisi. Ta näeb, et vene keele abil eesti noorsugu pääseb eesrindliku vene kultuuri allikate juurde, mis on parimaks vastumõjaks balti-saksa kopitanud „kultuurile”. „Vene keel on meie lastele nii tarvilik kui igapäevane leivapaluke,” kirjutab ta eespool mainitud kirjas Viru Kalevipoja Seltsile. Kui Eesti Aleksandri kooli mõtte algatajatele saksasõbralike ringkondade poolt ette heideti, et nad oma kooli õppeplaanis ka vene keele ette nägid, siis võttis Fr. R. Kreutzwald nad kohe oma kaitse alla ja püüdis tõendada, kui tarvilik on eestlastele vene keele oskus. „Nõudmine vene keele asjus on niisama mõistlik kui ka õige: mind rõõmustab see koht seda enam, kuna ma ise nädal tagasi ühes tulevase (1866) aasta kalendrilisa kirjutuses näitasin paratamatusele, et meie rahvakoolis emakeele kõrval ka vene keelt peaks õpetatama. Ma teadsin hästi, et just see koht meie müstamantlimeestel palju paksu verd tekitab, aga need ega teised kitsarinnalised inimesed ei kohuta mind eemale oma arvamuselisest väljütlemisest,”²⁷ kirjutab ta J. Kölerile.

Ses suhtes on Fr. R. Kreutzwald eelkäijaks ja õpetajaks kogu järgnevale sugupõlvele (J. Köler, C. R. Jakobson, L. Koidula, M. Veske, J. Kunder, J. Tamm jt.). Nende tegevuse kaudu avanes eesti rahval üha rohkem võimalusi tutvumiseks vene eesrindliku kirjanduse ja kultuuriga. Mitte asjata ei pea Fr. R. Kreutzwald ise oma võitlust koolide eest ja vene keele õpetamise eest nendes koolides üheks oma kõige suuremaks teeneks. „Kõigist neist suleseptsustest... on vastuvaidlematult kõige suuremat praktilist kasu toonud... näpunäited koolide kohta, kus iseäranis rõhutati vene keele õppimise pakilist tarvilikkust,” kirjutab ta A. Schiefnerile.²⁸

Juba noorusest peale oli Fr. R. Kreutzwaldi üheks juhtivaks ideeks oma rahva rahvusliku au- ja uhkustunde äratamine ning ühes sellega võitlus oma rahva reeturite, nn. „kadakasakslaste” vastu. Tema valgustustöö eesmärgiks polnud eestlasest orja oma orjusega lepitada, eestlast oma rahvusliku kuuluvuse kaudu selles orjuses kinni hoida, vaid püüda, et eestlane, kes on omandanud kõrgema hariduse, jääks endiselt eestlaseks ja töötaks oma rahva kasuks. Seda seisukohta kartsid XIX sajandi alguse pseudovalgustajad ja nende järelkäijad sajandi keskel, kes hurjutasid eestlaste tõelist haridusejanu, kuna see võõrutavat neid oma seisusest ja talupojatööst. Fr. R. Kreutzwald seevastu ei kardanud talurahvast, ka mitte kõrgema haridusega eestlast, nähes hariduses peamist tegurit rahva vabanemise protsessis.

²⁷ Fr. R. Kreutzwaldi kiri J. Kölerile 13. VII 1865.

²⁸ Fr. R. Kreutzwaldi kiri A. Schiefnerile 15. III 1878.

Juba Fr. R. Kreutzwaldi varasemaid kirjanduslikke katseid, ta rahvalaulude korjamist koolipõlves, ta arenemist esimeste eestimeelsete üliõpilaste ringikeses Tartus iseloomustab tõeline rahva aitamine, eestlaste kultuurrahvuseks tõstmise püüe. Et kasvatada rahvas usku oma jõusse ja äratada temas lootust paremasse tulevikku, selleks asub ta pärast Fr. R. Faehlmanni surma „Kalevi-poja” koostamisele ja rahvamuinasjuttude kogumisele ning väljaandmisele. Meile kõigile on teada, millist võitlust tal seejuures tuli pidada oma vastastega, kes olid ühtlasi ka eesti rahva vastasteks.

Palju vaeva kulub Fr. R. Kreutzwaldil selleks, et oma vastastele tõestada, et ka eesti rahvas võib saada kultuurrahvaks ja eesti keel — kultuurkeeleks, kui selle eest vaid hoolt kantakse, seda haritakse. Sel ajal oli veel küllalt neid, eriti balti sakslaste leeris, kes väitsid, et veoloomaks alandatud eesti rahval puuduvad üldse eeldused kultuurrahvaks kujuneda ja et parim saatus, mis teda oodata võib, on see, et ta vähehaaval ära sulab saksa rahvuse hulka, s. t. saksastub. Fr. R. Kreutzwald oli üks neist, kes asus sellist rassistlikku vääртеooriat kõigest jõust ründama. Ta toonitas, et iga rahvas on arenemisvõimeline, nii ka eesti rahvas. Kui ta seda seni pole veel suutnud küllalt näidata ja oma jõust veel pole saanud teadlikuks, siis on see ainult teda pimeduses hoidnud sakslaste süü.

Uutes kapitalistlikes tingimustes tekkinud külakodanluse elemendid (suurtalunikud, kõrtsmikud, jõukamad käsitöölised, mõisavalitsejad jne.) nägid hariduses kõigepealt saksa keele omandamist ja püüdsid seepärast oma lapsi panna mitte eesti, vaid saksa koolidesse. Sellele teele sattunud noorte enamiku peamine püüe oli aga võimalikult kiirelt saada saksaks nii keelelt kui ka meelsuselt, ja nii muutusidki säärased isikud enamasti oma rahva kõige õelamaiks kurnajaiks, nagu konstateerib Fr. R. Kreutzwald mitmel puhul.

Paljud Fr. R. Kreutzwaldi sõnavõttud on suunatud oma rahvuse salgajate — nn. kadakasakslaste vastu. „Ehk mis aitaks saksa-meistri juures ametitöö õppimine ja isanda nimi, kui niisugune isand maailma-hulguse kombel kõrtsist kõrtsi venib, kuni viimane tööga teenitud rahakopikas kõrisõlmest alla läks.”²⁹ Fr. R. Kreutzwald jätkab, et ta olevat haritud rahvast palju sagedamini musta maamehe kuue alt leidnud kui hilpharakate isandate seltsist. „Niisuguste isandate kõige suurem õnnetus oli, et nad pisut saksa keelt oskasid tõnkida, mis kui kelk konariku peal edasi jõudis, siiski mehikese nina nii kõrgele tõstis, et see enam maakeeli raamatusse ei mahtunud.”³⁰ Enda kohta ütleb Fr. R. Kreutzwald, et

²⁹ Maailm ja mõnda, mis seal sees leida on II (1849); vrd. Maailm ja mõnda (1953), lk. 257.

³⁰ Sealsamas.

tema lipukirjaks oli alati tõde taotleda ja mitte kunagi salata, kes ta on või kust soost ta on võrsunud.

Ta ei väsi noori eesti haritlasi isiklikult julgustamast oma rahvusele ustavaks jääda. J. Hurt ja M. Veske, C. R. Jakobson ja L. Koidula, A. Weizenberg ja J. Weizenberg ning A. Reinvald — kõik nad on Fr. R. Kreutzwaldi leidnud kõige heatahtlikuma nõuandja ning abistaja. Rahvalikkus, talupoeglik päritolu ja rahvuslik meelsus — need on Fr. R. Kreutzwaldile iga noormehe puhul peamiseks soovitusel, mille põhjal ta teda kohe valmis on vennaks tunnustama. Noorele J. Hurdale kirjutab ta:

„Kese kehvuse põlvest iseenese jõu ja tahtmise läbi nii kaugele on saanud kui Teie, seda tunnistan rõõmuga omaks vennaks, kes ma ise noorel põlvel kõik ohakad ja kibuvitsa põõsad vaevaga läbi olen käinud... Mina tunnen väga selgesti kõik kõied ja kammitsad, mis eesti poja jalga kinnitavad, enne kui ta küla vainult targema rahva seltsi jõuab saada... Need vaesed mehikesed, kes sakslaste kuuega kohe oma kätki paika unustavad ja igaühe vastu ennast saksaks püüavad tunnistada, on meie sugule sõimuks, olgu neil papimantel või muu auameti riie seljas.”³¹

J. Kõlerile kirjutab Fr. R. Kreutzwald M. Veske kohta:

„Veske teenib selle poolest täit usaldust, et ta 20-aastase eani adra taga on käinud, siis Paistu kihelkonnakoolis, Tartu kreiskoolis ja gümnaasiumis... raudse hoolsusega silma on paistnud.”

Fr. R. Kreutzwald nõuab rahva hulgast esilekerkinud üksikute haritlaste liitumist ja ühist tööd, et kogu rahvast kasvatada oma rahvuse austamise vaimus. „Kõige esiteks peaks tungiva nõudena üles seadma, et uue ja parema eest võitlejad tihedalt üksteise kõrva liituksid ja selle juures ühtlasi püüaksid rahva iseteadvust äratada ja senist oma rahvusest taandumise väärted võimalust mööda kinni taguda... Ainus pääsetee sellest... on rohkem mõjutada eesti rahvakooli; see on põld, kus seeme kindlasti idanema läheb.”³²

Üheks tähtsamaks rahvaliku kasvatuse vahendiks on Fr. R. Kreutzwaldi arvates just rahva enda pärimused, jutud ja laulud, eriti „Kalevipoeg”. Need aitavad nüüdispõlve ühendada oma vanemate ja esivanemate elutarkusega. Neilt võib noorem põlv ammutada seda „karastavat rahva soola”, mis teda aitab kerge ja värske hoida kaasaja võitlustes. Teatavasti käis C. R. Jakobson esimesena ses suhtes Fr. R. Kreutzwaldi poolt juhutatud teed, andes oma lugemikkudes juba algusest peale rohkesti ruumi eesti rahvaluulele ja „Kalevipoja” lugudele.

Võitluse emakeele õiguste ja emakeelse hariduse eest ning rahvapärimestele koolis tähtsa koha andmine lähendavad Fr. R. Kreutzwaldi oma suurele kaasægsele K. D. Ušinskile, kelle pedagoogilises süsteemis need olid samuti tähtsal kohal. Nagu K. D. Ušins-

³¹ Fr. R. Kreutzwaldi kiri J. Hurdale 23. IV 1862.

³² Fr. R. Kreutzwaldi kiri J. Hurdale 17. I 1865.

kile, nii oli ka Fr. R. Kreutzwaldile selge seegi asjaolu, et rahvakooli olukorra parandamine eeldab õpetajate ettevalmistamise parandamist. Eesti rahvakoolidele on tarvis tublisid eesti õpetajaid, ka eesti keele õpetajaid, ja neid ei saa iialgi anda võõrkeelsete õpetajate ettevalmistamise asutused. Eesti õpetajate seminari jaoks oli Fr. R. Kreutzwald ise end ette valmistanud; seminare eesti õpetajate ettevalmistamiseks nõudis ta oma esimestes saksa-keelsetes kirjutustes, seminare nõudis ta ka 60-ndatel aastatel, kui eesti rahvakool oli teinud juba mõningaid edusamme, kuid ikka veel kannatas õpetajate puuduse all.

Seetõttu on loomulik, et ta oli kohe innukalt nõus, kui 1860-ndail aastail Viljandimaa koolmeistrite, eriti Jaan Adamsoni algatusel hakatakse ajama Eesti Aleksandri kooli, teiste sõnadega eestikeelse keskkooli asutamise, eesti rahvakooli õpetajate ettevalmistamise asja. Ta paneb käiku kõik oma tutvused Peterburis, et selleks luba ja toetust saada. Aga kui asja algatajad seda hakkavad ajama kohalike koolivalitsuste kaudu ja abi otsivad isegi pastoritelt (Maurach, Marburg), hakkab „Võru Voltaire” juba varakult haistma „surnu lõhna”. Ta kardab, et sellestki saab ainult „papiilaps”.

Fr. R. Kreutzwaldi võitlus eesti rahvaliku kooli eest oli algataja ning teerajaja võitlus. Nagu ta kogu oma muus tegevuses oli kõigepealt eesti talurahva huvide väljendaja, nii väljendas ta peaaegu esimesena selle rahva soove ka emakeelse kooli suhtes. Oluline on, et need soovid ja vajadused kord sõnastati — nii muutusid nad juba ise ühiskonda organiseerivaks jõuks. Kogu hilisem võitlus eesti rahvakooli eest on, nagu selle võitluse peategelased ise on tunnistanud, lähtunud Fr. R. Kreutzwaldi külvatud seemnest.

6.

Fr. R. Kreutzwaldi sõnavõttud erakirjavahetuses, kalendrijuttudes ja mujal ei piirdu ainult hariduse- ja koolipoliitiliste põhiküsimustega, vaid meie suureks üllatuseks avaldab ta imestamisväärset asjatundlikkust ka praktilise koolitöö küsimustes, millega harilikult tegelevad ainult kutselised õpetajad ja koolitegelased. Rõõmustaval kombel on ka nende küsimuste valdkonnas Fr. R. Kreutzwaldi seisukohad progressiivsed, kooskõlas oma aja eesrindlikumate pedagoogiliste ideedega.

Võtame kas või niisuguse küsimuse, nagu on koolide õppeplaan orientatsiooni küsimus. Fr. R. Kreutzwald oli juba siis, kui Lääne-Euroopas alles valitses uushumanismi laine ja liialdamine klassikaliste keelte õpetamisega, veendunud, et õige õpetus peab põhjenema loodusteadusel. Juba maast madalast on vaja lapsi õpetada „loodud asju tähele panema ja neid muutmata seadusi tundma õppima, mis igal silmanähtaval ajal põhjuseks seisavad”,

kirjutab ta.³³ Ta näeb, nagu suured vene, filosoofid-materialistidki, et loodusteadused oma materialistliku metodoloogiaga moodustavad tõhusa vastukaalu usulis-idealisticule orientatsioonile koolis. „Meie viletsad külakoolid kasvavad pikkamööda katekismusest ja vana testamendi muinasjuttudest välja ja viskavad neile liiga kitsaks jäänud lapsekingad prügihunnikule. Loodusteaduste hele valgus leiab oma kiirtele ka meie juurde sissepääsu,“ kirjutab ta L. Koidulale.

Kui Tartu ülikoolis alustab õppetegevust tuntud evolutsionistlik loodusteadlane prof. M. J. Schleiden, siis tervitab Fr. R. Kreutzwald seda nähtust kui tunnust, et ka „ses pimedas urkas hakkab koitma“. Tõsi küll, ülikooli arvates liiga radikaalne Schleiden sunniti varsti Tartust lahkuma ja isegi „Perno Postimees“ aitas kaasa tema mõnitamiseks, kuid Fr. R. Kreutzwald ei jäta oma avalikus vastuses veel 14 aastat hiljemgi J. V. Jannsenile selle eest etteheidet tegemata.³⁴

On huvitav ära märkida, et Fr. R. Kreutzwald, kelle juures mitmes muus küsimuses on tunda hingesugulust J. H. Pestalozziga (kuivõrd siin on tegemist otseste mõjustustega, vajab veel selgitamist), selles küsimuses ületab viimase oma progressiivsusest ja läheneb klassikalise vene pedagoogika seisukohtadele, mis olid tolle aja kohta kõige eesrindlikumad maailmas.

On loomulik, et loodusteadusliku orientatsiooniga koolis tähtis koht on ka maateadusel. Selle õpetamisel soovib Fr. R. Kreutzwald lähtuda just lapse kodu ja kooli ümbruse tundmaõppimisest ja siis jälgida igasse suunda tõmmatud koordinaate järjest ikka kaugemale. Ühtlasi kriipsutab ta alla eesti koduloo ja kodumaa tundmise õpiku koostamise vajadust.³⁵ Praegu, kus kodulooline printsiip nõukogude koolis on täit tunnustust leidnud, on Fr. R. Kreutzwaldi eespool toodud mõtted meile täiesti lähedased ja omased.

Ajaloo õpetamisel nõuab Fr. R. Kreutzwald „veriste sündmuste“, s. o. sõdade kirjeldamise asemel suurema tähelepanu omistamist inimsoo sotsiaalsele arengule, näit. pärisorjuse kaotamisele jne. Ajaloo õpetamise eesmärgiks olgu humaansuse ja kodumaa-armastuse kasvatamine. Algekoolis soovib ta piirduda ainult kodumaa ja Venemaa ajaloo käsitlemisega.³⁶

Progressiivseks jooneks Fr. R. Kreutzwaldi pedagoogilistes vaadetes on ka see, et ta nõuab õpetamise sidumist tööga, kandkugi see töö mõnikord pooliti mängu iseloomu. Ta nõuab õpilaste rakendamist tööle koolimaal ja kooliaias, et nad õpiksid tundma paremaid põlluharimisvõtteid. Kirjutuses „Lapsehoidmise majadest“ (Maailm ja mõnda, 1848) soovib Kreutzwald ühendada mängu töö ja õppimisega: lastagu lastel liivaga täidetud künas

³³ Eesti-rahva Kasuline Kalender 1867, lk. 55; vrd. Jutud, lk. 444.

³⁴ Sakala 1878, nr. 37.

³⁵ Eesti-rahva Kasuline Kalender 1870, lk. 52 j.j.; vrd. Jutud, lk. 509.

³⁶ Eesti-rahva Kasuline Kalender 1870, lk. 55.

tähti joonistada, enne näpuga, siis pulgaga; niisamuti soovitab ta lastele õpetada kergemaid käsitöid, nagu paela- või korvipunumist, suka- või võrgukudumist jne.³⁷ Veerandsada aastat hiljem avaldatud „Uues koolmeisteris” laseb Kreutzwald oma eeskuju-õpetajal Ivanovil õpilastele korvipunumist, hiirelõksude jms. asjade valmistamist õpetada õpetliku vestluse saatel.

Kreutzwald nõuab kooliharidust ka tütarlastele, olles teadlik, et just neile, „kes tuleval ajal peavad emade seisusesse astuma ja siis esimesed laste koolitajad olema”, vaimuharidust enne kõike tarvis läheb. Ka see arusaamine seob Fr. R. Kreutzwaldi oma aja kõige eesrindlikumate vene pedagoogidega, nagu K. D. Ušinski, N. I. Pirogov jt. naishariduse eest võitlejad.

Fr. R. Kreutzwald väljendab korduvalt oma seisukohta, et õppe- ja kasvatustöö aluseks koolis peab olema usk lapse võimetesse ja et neid võimeid tuleb lapse vaimse aktiivsuse teel äratada ning arendada. Inimvaim on võimeline ise, ilma igasuguse ilmutuseta tõe tunnetama ja oma elu õigesti seadma. „Meil seisvad abimehed pe a s ja p õ u e s, neid peame tarvitama elu õues,” ütleb ta oma seisukoha kinnituseks „Lembitu” algupärasest stroofis. Seejuures on ta veendunud, et iga normaalne laps on võimeline vaimselt arenema. „Sündinud lapse sees magavad kõik vaimsed anded,” mida kasvataja peab arendama ja kujundama. Kuigi Kreutzwald ei eita, et eelkalduvused, anded võivad lastel olla mitmesugused, omistab ta peatähtsuse siiski mitte nendele, vaid kasvataja tööle. „Kõigil inimestel on meelemõistust, mis sedamööda kasvab, kuidas teda noores põlves hakati harima.” Ka väheste annetega lapsest võib õige õpetamise teel paremat saada, kui „teisest rohkem [vaimu]annetega õnnistatud [inim]loomast”.³⁸ Teisel väljendab Kreutzwald sama seisukohta veelgi selgemalt ja kindlamalt: „Ehk küll anded igas kohas ühesugused ei ole, siiski leiame, et mõistlik kosutamine mitu korda pisukesest kidurast ivast kena võsukese kasvatab, kuna teises kohas kõige paremast seemnest midagi ei saa.”³⁹ Kreutzwald võrdleb kasvataja tööd aedniku omaga, kes armastusega oma rohuaeda harib. Nagu näeme, on pedagoogiline fatalism, mis Kreutzwaldi päevil Lääne-Euroopas lakkama hakkas, temale niisama võõras kui kristlik õpetus „pärispatust”, mis juba Adamast peale inimeses istuvat.

Selleks, et last algusest peale kasvatada iseseisvale mõtlemisele ja tõdede avastamisele, ei tule talle anda üleskerkinud küsimuste peale valmis vastuseid, vaid peab teda ennast suunama tähelepanekute ja mõtlemise teel õigetele järeldustele jõudma.

Sellega on seoses ka näitliku õpetamise nõue koos õpitava praktilise rakendamisega, mille Fr. R. Kreutzwald üles tõstis. Eesti rahvakoolile oli siis veel üsna uudne Fr. R. Kreutzwaldi

³⁷ Vrd. Maailm ja mõnda, lk. 268.

³⁸ Eesti-rahva Kasuline Kalender 1868, lk. 55; vrd. Jutud, lk. 468.

³⁹ Maailm ja mõnda, mis seal sees leida on II, 1849, lk. 62; vrd. Maailm ja mõnda, lk. 250.

soovitus, et looduse tundmaõppimiseks lastega ette võetaks ekskursioone loodusesse ja et eriti tundma õpitaks inimesele kahjulikke umbrohte ja nende tõrjet, mürgiseid taimi ja seeni jne. Vene keele õpetamist soovitab ta siduda otsekohe kõnelemispraktikaga.

Otse „timurlikult“ kõlab Fr. R. Kreutzwaldi soovitus rakendada õpilasi üheskoos oma ümbruskonnas abivajavate inimeste abistamisele. Tema eeskuju-koolis teevad õpilased ära näit. kellegi vaese ja haige soldati-isa töö.⁴⁰

Õpetajalt nõuab Fr. R. Kreutzwald head meetodilist ettevalmistust ja loomupärast kalduvust pedagoogiliseks tööks — ilma nendeta kasvatustöö õpetaja käes ei edene, sest ta jääb kogu eluajaks „palgaliseks“. Kreutzwald kurdab oma aja õpetajate kohta, et neil on veel liiga vähe meetodilist ettevalmistust. Kalendrijutus „Uus koolmeister“ toob Kreutzwald siiski eeskujuks endise sõduri Ivanovi, näidates tema najal, kuidas loomupärane pedagoogiline andekus ja elukogemused mõnikord ka meetodiliste teadmiste puudumise kinni katta võivad. Ivanov on oma õpilastele tõeline isa, kes nendega ühes elab ja kõigile nende vajadustele ning tegudele aktiivselt reageerib. Tal on eriline anne ühe hetkega taibata, millal peab andma „armu“, millal „hirmu“. Olles nõudlik, kuid õiglane, saavutab ta alati sõnakuulmise ilma rangeid karistusi kasutamata. Karistuste, eriti kehalise karistuse kohta ütleb Kreutzwald õigesti, et see võrutab lapse kasvatajast ja teeb ta tuimaks ning tagedaks. Endise õpetaja peamise kasvatusvahendi — „peksukepi“ — põletavad Ivanovi õpilased pidulikult ära.

Jesuiitide koolides laialt rakendatud võte, mille kohaselt lapsed seati üksteise järele valvama ja juhtunud eksimustest õpetajale salaja teatama, mõistab Fr. R. Kreutzwald kindlalt hukka.

Fr. R. Kreutzwaldi pedagoogilise mõtte selguse ja põhjalikkuse tunnuseks võime pidada ka seda, et ta koduses kasvatuses nägi kõige muu kasvatusel alust. Kõikjal tema sõnavõttudes on näha, kui tähtsaks peab ta just võimalikult varajast, koolieelset kasvatust, mille tähtsust paljud kodanlikud pedagoogid veel praegugi küllaldaselt ei mõista. „Lastekasvatamine peaks kätkist algama, kui emasid ja lapsehoidjaid oleks, kes seda toimetada oskaksid.“ Kui õpetajad õpetaksid emadele lastekasvatamist, siis saaksid nad sel teel endile tõhusaid abilisi, arvab Fr. R. Kreutzwald.⁴¹

Ka kodus, nagu kooliski, soovitab Fr. R. Kreutzwald hoiduda liigsest valjusest, eriti „vitsahirmuga“ kasvatamisest, mis tema ajal veel nii laialt levinud oli. Ta näitab, et kus „vanemad iga tühja asja vitsaga õiendavad, seal ka lapsed enamasti isekeski

⁴⁰ „Uus koolmeister“. Eesti-rahva Kasuline Kalender 1874. Vrd. Jutud, lk. 566.

⁴¹ Olgu tähendatud, et Fr. R. Kreutzwald ka arstlikust seisukohast väikelapse kehalise kasvatusel vastu suurt huvi tundis ja sellekohastest eesti rahvakommetest dr. Pokrovski palvel pikema ülevaate Moskva arstiteadusliku näituse jaoks saatis („Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft“ 1879, lk. 146 jj.).

ühtepuhku riidlevad, mässavad ja karvupidi kisuvad, ja seda noorel põlvel õpitud ametit mehe-eal kõrtsides edasi ajavad. Ikka langeb siis süü teie peale tagasi; vanemad, sest et teie hooletuse läbi laste südamed harimata jäid!"⁴² Vitsa asemel soovitab Fr. R. Kreutzwald last juhutada „mõnusa sõnaga" ja iseenese eeskujuga.

Samal ajal hoiatab Fr. R. Kreutzwald aga lastevanemaid, et nad ei langeks oma laste liigsesse hellitamisesse ja imetlemisesse: ta näeb õigesti, et nooremate laste suhtes vanemad sageli enam kurja teevad oma liigse armastusega kui valjusega, ja just nii viisi muutuvad lapsed õnnetuteks ja virisevateks „printsideks" või „printsessideks". Fr. R. Kreutzwaldi enese isiklik karm kohustuseeetika ja enesedistsipliini-idee juhib siin ka tema pedagoogilisi seisukohavõtte.

Kuigi Fr. R. Kreutzwald asetab esikohale mõistuse kasvata-mise, ei eita ta ometi ka tundeelu tähtsust. „Mõistus elu küünlaks saagu, süda armu allikaks" — see on tema harmoonilise isiksuse ideaal. Laste tundeelu ja mõttekujutuse arendamist peab ta eriti koduse kasvatuses ülesandeks. Ta soovitab sel eesmärgil tutvustada lapsi rahva enda luuletegevuse saadustega — muinasjuttudega, mida seni on kui ebausku ja „tühja lori" taga kiusatud. Ta näitab õigesti, et lapsed, kes vanemate suu läbi on niisuguste rahvapärimumustega tutvunud, ka koolis paremini edasi jõuavad, sest „nende vaim on unest ärrganud". „Missugune lasteõpetaja ei peaks tundma, mis vahe on ühe aegsasti äratatud lapse ja teise temavanuse vahel, kes kodus kui kotis üles kasvas? — Laps, kes maast-madalast vanu jutte kuulis ja neid teistele lastele oskas rääkida, on oma vaimuandeid ergutanud, tema oskab koolmeistri suust õpetust vastu võtta ja nii pikalt tallele panna, kui tema mõistuse pii-riid ulatavad."⁴³

Fr. R. Kreutzwald eitab pansionipedagoogikat, mille rakenda-mist ta nägi omaaegsetes Võru saksakeelsetes erakoolides. Tema arvates kisub see lapsed kodust välja ja võõrutab nad tavalisest elumiljööst. Ka parim pansion ei võivat meid rahuldada, halvemad aga valmistavad inimpraaki, mis ei kõlba koju ega kutsetööle. Küll nõuab Kreutzwald aga, et kodu ja kooli vahel valitseks tihe side. Selleks otstarbeks soovitab ta koolidel m. s. korraldada avalikke eksameid, nagu ta neid nägi rakendatavat Võrus H. Krümmeri kasvatusasutuses. Ta kirjeldab ja kiidab niisuguseid avalikke eksameid oma saksakeelses kaastöös ajakirjale „Inland"⁴⁴, samuti hiljem „Mihkel Pöllupapi" jutus⁴⁵ ning „Uues koolmeistris"⁴⁶.

⁴² Sipelgas I, 1843; vrd. Maailm ja mõnda, lk. 237.

⁴³ Fr. R. Kreutzwald, Eessõna. Eesti rahva ennemuistsed jutud. 1953, lk. 7.

⁴⁴ Inland 1841, nr. 46.

⁴⁵ Eesti-rahva Kasuline Kalender 1870, lk. 50; vrd. Jutud, lk. 507.

⁴⁶ Eesti-rahva Kasuline Kalender 1874, lk. 51; vrd. Jutud, lk. 561.

Kas olid kõik need Fr. R. Kreutzwaldi rahvalaugustuslikud ja -kasvatustlikud nõudmised ainult teooria, ainult soovid tuleviku jaoks või nägi ta neid kuskil mõnevõrra ka teostumas?

Tal oli küllalt põhjust väljendada oma rahulolematust rahva-hariduse edenemise küsimustes, sest „pimeduse lõa otsas tammuvate koolmeistrite” arv oli tema elupäevil veel silmatorkavalt suur. Ometi leidis üksikuid, kelle tegevusele ta annab tunnustava hinnangu. Nii kõneleb ta tunnustavalt C. R. Jakobsoni „Kooli lugemise raamatust” kui esimesest tõelisest kooli-, mitte „koliraamatust”. Samuti tõstab ta esile C. R. Jakobsoni teeneid põllumajanduslike teadmiste levitajana teosega „Teadus ja seadus põllul”. Sooja tunnustusega suhtub ta Holstre Pulleritsu vanasse koolmeistrisse Jaan Adamsonisse, kes oma pedagoogilise tegevusega kui ka laiade rahvahulkade kasvatajana omas suurt populaarsust. Sügav rahva- ja haridusearmastus, mis ergutas tegevusele Adamsoni, tegid ta lähedaseks ka Võru nõudlikule valgustajale.

Kirjavahetusest J. Adamsoniga ilmneb, et Fr. R. Kreutzwald, hoolimata oma paljudest pettumustest, oli valmis tunnustama ka väikesi edusamme eesti rahva hariduse teel. „Mida vanemaks lähen, seda nooremaks läheb mu lootus, et eesti päikese tõusmine enam kaugel ei või olla,” kirjutab ta J. Adamsonile.⁴⁷ Kui Fr. R. Kreutzwald kuuleb, et Viljandimaa rahvas juba oma pastoritest „juhtoinaste” vastu tõrkuma hakkab, siis kirjutab ta J. Adamsonile suure heameelega: „Teie poolt nurgast kuulsin hilja aja eest, kuidas mõned karjased juba selle üle kaebavad, et lambakari vastu tõrklik olevat juhtoina järele jooksmal! Niisugused ajamärgid võiksid tunnistada, et eesti öö lõpetus ikka ligemale jõuab ja lähema või kaugema aja pärast meie põrmuküngaste üle päevalgus saab tõusma! Ses lootuses puhkama minna troostib lahkujat ja teeb puhkajale hauamulla kergeks, kui ta magama heites tohib ütelda: ehk on minu kantud liivast ka mõned sõmerad parema aja templi ehitamise tarvis kõlvulikuks leitud... Edasi, Edasi! Olgu tulev kiri iga eesti lipu peal, kelle kandjatel asjade vahe selgeks saanud.”⁴⁸

See ilusasõnaline enesehinnang kõlbab otsekui epitaafiks Fr. R. Kreutzwaldi kogu elule ja võitlusele. Tõsi küll, Fr. R. Kreutzwaldile endalegi ei olnud selge, kuhu see „edasi, edasi” välja viima peaks ja mida „eesti päikese tõus” reaalselt tähendab. Ta oli ju ikkagi vaid kodanlik valgustaja, kelle võitluse teravik oli suunatud feodaalkorra säilmete vastu meie elus. Tema elu ja tegevus langes ajastusse, millal feodaalsed tootmissuhted meie maal visas võitluses kapitalistlikega üha rohkem taganema sunniti ja viimaks lõplikult purustati. Fr. R. Kreutzwaldi teeneks on, et

⁴⁷ Fr. R. Kreutzwaldi kiri J. Adamsonile 18. IX 1866.

⁴⁸ Fr. R. Kreutzwaldi kiri J. Adamsonile 19. VII 1870.

ta äraiganenud pärisorjuslike suhete, eriti nende vaimse pealischituse purustamisele omalt poolt täie jõuga kaasa aitas. Kasvatuse alal lähendas see võitlus teda teistele suurtele kodanlikele pedagoogidele, nagu J. H. Pestalozzi ja K. D. Ušinski, kes samuti võitluses feodalismi iganditega rajasid uut, tookord progressiivset kodanlikku pedagoogikat. Kui meie viimase aja publitsistikas mõnelt poolt on püütud Fr. R. Kreutzwaldis näha ka kapitalistlike tootmissuhete ründajat ja materialistliku ning ateistliku maailma-vaate apologeti, siis on see siiski liialdus. Kui me tema kirjavahetuses ja publitsistikas leiamegi mõningaid torkeid kujuneva külakodanluse aadressil (näit. kirjas J. Hurdale 6. mail 1863), siis on need ikkagi vaid vihjed kapitalistliku korra „iludusvigadele”, mitte aga rünnak kapitalistlikele tootmissuhetele üldse.

Ei ole kahtlust, et Fr. R. Kreutzwald jääb meile ka ilustamata ja idealiseerimata lähedaseks kui 19. sajandi suurim valgustaja meie maal, kes oma mitmekülgse võitlusega mineviku igandite vastu kiirendas meie rahva seaduspärast arenemist sotsialismi suunas.

ВЗГЛЯДЫ ФР. Р. КРЕЙЦВАЛЬДА ПО ВОПРОСАМ НАРОДНОГО ОБРАЗОВАНИЯ И ШКОЛЬНОГО ДЕЛА

Доц. канд. пед. наук А. Эланго
Кафедра педагогики и методики

Резюме

Фр. Р. Крейцвальд как истинный просветитель эстонского народа посвятил все свои силы созданию эстонской национальной литературы и поднятию своего народа на борьбу против нищеты, бесправия и культурной отсталости. Вопросы народного образования были ему особенно близки и потому, что он сам в молодости работал 4 года учителем в таллинских начальных школах (1821—1824), а после окончания университета работал в г. Выру около 30 лет по совместительству школьным врачом частного учебного заведения Х. Крюммера. Большинство его друзей, с которыми он вел переписку, были учителями.

В своих сочинениях, статьях и письмах он резко обличает отсталость школьного дела среди эстонского народа, обвиняя в этом помещиков и попов, намеренно препятствовавших распространению истинных знаний среди народа. Он подчеркивает отсутствие культурных интересов и у нарождавшегося в то время эстонского кулачества. Улучшение школьного дела, по мнению Фр. Р. Крейцвальда, возможно лишь тогда, когда народ сам возьмет руководство им в свои руки. В своих беллетристических произведениях он пропагирует удлинение учебного года, лучшую подготовку учителей и улучшение оплаты их труда.

С особой яростью Фр. Р. Крейцвальд выступает против мракобесия духовенства. «Долой попов и к чертям всех мракобесов, только тогда мы сможем говорить о духовном прогрессе», — пишет он.

Фр. Р. Крейцвальд настаивает на том, чтобы обучение в школах было народным и велось на родном языке; при этом он многократно подчеркивает необходимость обучения русскому языку в эстонских школах (вместо господствовавшего в то время немецкого языка). Он резко выступает против онемечения эстонской интеллигенции. Большое внимание он уделяет также изучению народного творчества в школе.

Из предметов обучения он выдвигает на видное место естествознание, географию и историю, давая при этом ценные указания для успешного преподавания этих предметов. При выборе учебного материала краеведческий принцип является у него одним из исходных. Обучение должно быть наглядным и опираться на самостоятельность учащихся. Он требует трудового воспитания в школах, организации пришкольных участков и школьных мастерских. Подобно Ушинскому, Пирогову и др., он требует школ для девушек как будущих матерей. Успех в усвоении образования зависит по его мнению не от природных дарований, а от правильно поставленного обучения. Воспитание должно начинаться с первых дней жизни; для этого родителям необходима педагогическая подготовка; в помощь матерям он считал необходимым организовать дошкольные учреждения (детские площадки и детские сады). Он отрицает суровость в воспитании, в частности телесные наказания.

В педагогических взглядах Фр. Р. Крейцвальда очень много сходного с мыслями передовых педагогов его времени, как Ушинский, Пирогов, Песталоцци. Это сходство автор статьи объясняет не прямым заимствованием у названных мыслителей, а сходством классово-исторических обстоятельств, которые обуславливают эти взгляды.

ARHAILISED JOONED EESTI RAHVALAULUDE KEELES

Dots., filoloogiateaduste kandidaat Ed. Laugaste

Eesti kirjanduse ja rahvaluule kateeder

Eesti rahvalaulude keelt analüüsisides märkame kergesti olulist vahet regivärsiliste (vanemate) ja riimiliste (uemate) rahvalaulude vahel, näeme, et regivärsilised rahvalaulud on oma keele poolest hoopis erinevas olukorras. Erinevused regivärsiliste rahvalaulude keeles võrreldes rahvuskeelega on kahesugused: murdelisused ja arhaismid. Seejuures võivad murdeiseärasused esineda kord järjekindlamate, kord juhuslikumate elementidena. Samal ajal võivad ka arhaismid ühes ja samas rahvalaulus mõnedes värsides esineda, teistes puududa. Päris absoluutset piiri murdelisuste ja arhaismide vahele on raske tõmmata, sest mis ühel momendil on veel murdelisus, võib juba mõni aeg hiljem keele arenemise käigus saada arhaismiks.

Arhaismides on suuri regionaalseid erinevusi, millede vaatlus pole aga selle artikli ülesandeks.

Eesti regivärsiline rahvalaul erineb selles leiduvate rohkete arhaismide tõttu mitmeti ka vastava maakoha keelemurdest. On iseloomulik, et arhaisme oma lauludes kasutavad kõik laulikud, kes regivärsilisi rahvalaule laulavad, koguni neil puhkudel, kui nad improviseerivad, s. o. loovad uut. Arhaismide visa püsimine on seletatav rahvalaulu meetrikaga, osalt aga ka stereotüüpilisusega, nagu stereotüüpiline karakteristika, stereotüüpilised olukordade kujutused jne., mis vanadest ainetest uue loomise korral muutumatult üle võeti ning mis nõudsid, et ka loodav uus oleks sellega kooskõlas. Lühenemata sõnavormid, mille esimesel silbil on pearõhk, kolmandal kaasarõhk, sobivad hästi trohheilisse rütm. Üldkasutatav trohheiline värss aitab säilitada iganenud, kõnekeelest kadunud vorme. Nende kahe komponendi koostoime moodustabki aluse, millel on säilinud arhaismid, vananenud keelevormid, mis lauludesse on püsima jäänud, hoolimata ulatuslikust arengust kõnekeelesajandite jooksul, ega ole kõnekeele arenemisega kaasa läinud.

Eesti regivärsiline rahvalaul pärineb kaugest minevikust. Mõned laulutüübid ja versioonid on kandunud edasi põlvest põlve

kuni tänapäevani juba varase feodalismi ajastust, mõni neist võib pärineda juba 11. ja 12. sajandist (mõned lüro-epilised rahvalaulud). Tänapäevani säilinud tekstide hulgas on kõige rohkem rahvalaule hilisemaist feodalismisajandeist. Selle pika ajavahe- miku, peagu tuhande aasta jooksul on kõnekeeles tekkinud rida olulisi muutusi. Näiteks on käändsõna nimetava käände lõpult teatavail tingimustel kadunud vokaal. Varem esinesid sõnad *v e n d, a h i, o r i* ainsuse nimetavas käändes *v e n d a, a h j u, o r j a* kujul. Vokaali kadumine sõna lõpult on toimunud eri paika- des eri aegadel, oluliselt on see teostunud aga juba XVI sajan- diks. Aga ka sõna tüves, tunnustes ja lõppudes on tekkinud muu- tusi: rahvalaulus esineb vorm *a k k e n a s t a*, praeguses keeles aga kujul *a k n a s t*. Seega on kadunud sõna seest *e* ja lõpust *a*. Rahvalaul on varasemad keelelised vormid oluliselt säilitanud oma konserveeriva värsivormi tõttu. Rahvalaulul on kindel värsi- ehitus, ja laulikud, kes kandsid edasi oma laule, ei saanud nii ulatuslikult värssides muutusi teostada ilma olulisema ümber- sõnastamiseta. Seepärast jäigi rahvalauludes püsima rohkesti arhailisi keelendeid, millest mõned pärinevad õige kaugetest sajan- ditest. Muidugi teostus aja jooksul rahvalauludes muutusi ja tek- kis uusi vorme, õieti vanu vorme asendus uutega. Seda tõestab näiteks asjaolu, et vahel esinevad kõrvu samas laulus vanemad ja uuemad keelendid.

Rahvalauludes kasutatakse tihti laulu tegelaste ja kindlate olukordade iseloomustamiseks püsivaid värssse või parallelismile ehitatud värsirühmi, mida nimetamegi stereotüüpilisteks värssideks või värsirühmadeks. Sellised teatavaid olukordi iseloomustavad värsirühmad, mis mõnikord võivad olla üsna pikad (3—5 värssi), võivad kanduda sobivalt mitmesse laulutüüpi ja kohaneda. Need omakorda on aidanud säilitada keeles arhailisi vorme. Niisugused stereotüüpilised värsirühmad on näiteks:

Kui mina hakkam laulemaie,
laulemaie, luulemaie.

(Laulu algus.)

Meil oli üks, maksis kaks,
seisis seitse eessa,
kannab kümne mehe kübara.

(Venna, õe, mehe kiitus.)

Kubjad panin kurgedekse,
kiltred kõrva kiiludekse,
saksad panin sahkadekse.

(Kättemaksulauludes sakstele.)

Või imeta, või imeta,
mis mina nägin imeta.

(Imedelaulu algus, esineb ka lauluepisoodides,
mis väljendab imestamist.)

Kahe- ja neljasilbilised sõnad kaasrõhuga kolmandal silbil moodustavad kergesti trohheilise rütmi. Lõppkao tõttu ühe- ja kolmesilbiliseks lühenenud sõnade massi oleks raske sobitada trohheilise värsimõoduga. Niisama ootuspäraselt nõuab kaheosalise rütmiga värsimõõt sisekaota sõnakuju, milles rõhulised silbid

ei satu kunagi kõrvuti, kaasrõhk asetseb kolmandal silbil (kündemäie, laülemäie), ja rütmi segamata ei saakski sobitada värssi kõrvuti asetsevaid rõhulisi silpe (laülmä, laülmine).

Riimiline rahvalaul, mis oma peamise arenemishoo sai alles 19. sajandil, on keeleliselt erinev regivärsilisest rahvalaulust. Riimiline rahvalaul loodi 19. sajandi murrete baasil. Nende keeleline vorm sõltub sellest, millise murde alal üks või teine laulutüüp tekis. Nõnda sisaldab laultsükkel „Eesti mehe kaebus” lõuna-eestilisi jooni nii morfoloogias kui ka sõnavaras, laul Saaremaa ülestõusust sisaldab mõningaid saaremaalisi jooni jne. Riimilise rahvalaulu sõnavara aga muutub eriti kiiresti, nagu vaheldusid kiiresti sündmusedki, mida see peegeldab. Üldiselt on riimiline rahvalaul ligemal kirjakeelele kui murretele.

Riimilise rahvalaulu keel on liginenud aegade jooksul üha rohkem rahvuskeelele. Selles puuduvad õieti arhaismid, on aga murdelisused. Liginemist on aidanud soodustada hariduse levimine, ilukirjandus, koolid ja ajalehed. Ka laulukooride tegevus tugevdas kirjaoskust. Kõik need komponendid kokku aitasid vähendada ka rahvalaulu osatähtsust 19. sajandi teisest poolest alates.

Nii on ainult regivärsilises rahvalaulus jäänud püsima omataoline, rohkesti arhaisme sisaldav rahvalaulukeel, mida kasutasid rahvalaulikud regivärsiliste rahvalaulude esitamise puhul veel 19. ja 20. sajandil, kuigi igapäevases kõnes kasutasid nad sellest oluliselt erinevat rahvuskeelt või eri teid arenenud murret.

19. sajandi eesti regivärsilises rahvalaulus leiame aga ka juba mõningaid väärvorme, ebaõigeid analoogiatuletusi, kontaminatsioonid jne. See omakorda näitab, et arhaistlike keelendite tarvitamisel keeletunne oli mõnevõrra nõrinenud, arhailiste vormide sisu mitmeti tuhmunud, kogu vanas vormistikuski, nagu ka sisus algas vana rahvalaulu allakäik, selle taandumine uue, riimilise rahvalaulu ees. Vormide sisu tuhmumise tõttu kasutati neid mõnikord ebaõiges kohas, paigutati lõppe tüvede või vormide otsa, kuhu nad ajalooliselt ei kuulunud. Arhaismide väär kasutamist esineb seega siis ka vahel rahvalaulikute juures, kui vormid, millel puudus kontakt elava keelega, olid juba muidu unustatud. Vahel on neid ajaloolisi muutelõppe kuuldelses esituses käsitatud eri sõnadena.

Nii näiteks esineb ühes Kolga-Jaani rahvalaulus ma-tegevus-nime seesütlevas kontaminatsioon sisseütlev + seesütlev sõnas k a s v a m a i e/s:

Ollin Hiidessä elämäs,
Kaze linnas kasvamaie/s.
(Vana Kannel II, 183 A.)

Sisseütleva ja seesütleva kontaminatsioon esineb ka ühes Helme laulus:

Sis om tuli jo tubaje/n (Helme).

Eri sõnaks on käsitatud sisseütleva lõppu -je, see omakorda esineb ebaõigesti partitiivi -da asemel.

Kui põle peerguje [p. o. peerguda] peressa. (H III 3, 388. — Hageri.)

Arhailiste vormide kao puhul on kasutatud vahel asendusena mitmesuguseid täitesilpe:

Kui mina hakkau laulema ja (s. o. laulemaie asemel. — Tõstamaa).

Siin ei tohi muidugi nähtust ära segada täitesõnade, täitesilpide või koguni sõnakorduse kasutamisega üldse, mille eesmärgiks on värsirütmi mitmekesistamine, kusjuures värsistruktuur paratamatult ei nõua sellist täiendust ega kordust:

Kivi-aga-murdu kisub kingad,

või:

Tule, tule, (tule, tule,) tuulekene,

või:

Lina-aga-lakka, lehte lauki (Muhu),

või:

Valdaga [valda aga] viisi vaatamaie (Saaremaa).

Viimane lisandus (s. o. „aga”) on eriti iseloomulik meeste laulumeerile.

Arhaismide küsimus eesti regivärsilises rahvalaulus on üks rahvaluule spetsiifika küsimusi. J. V. Stalin õpetab suhtuma teaduse spetsiifika küsimustesse järgmiselt: „Ühiskondlikel nähtustel, peale selle ühise, on oma spetsiifilised iseärasused, mis neid üksteisest eraldavad ja mis on teadusele kõige tähtsamad.”¹ Edasi märgib J. V. Stalin, et keele spetsiifilised iseärasused, mis eraldavad teda teistest ühiskondlikest nähtustest, on see, et keel teenindab ühiskonda inimeste suhtlemise vahendina, võimaldab korraldada ühist tööd kõigis inimese tegevuse sfäärides. Need iseärasused on omased ainult keelele. Nende iseärasusteta kaotaks keeleteadus õiguse iseseisvale olemasolule.²

Loomulikult on rahvaluulelgi oma spetsiifilised iseärasused, mille uurimine viib tema olemuse mõistmisele.

¹ J. Stalin, Marksism ja keeleteaduse küsimused, Tallinn, 1953, lk. 68.

² Sealsamas, lk. 68—69.

Rahvaluuleteadus, taotledes avastada rahvaloomingu arenemise seadusi, peab uurima neid spetsiifilisi iseärasusi, mis on omased rahva suulisele kunstilisele loominguale.

Veel rohkem: rahvalaulude keelega tutvumine aitab mõista paremini ka rahvaluulet ennast. Arhaismid keeles (ka rahvapoeesias) on minevikuline nähtus, nad pole tänapäeval enam vajalikud suhtlemise vahendina, aga neil on oma poeetiline funktsioon. Engels ütleb, et „„oma emakeele aine ja vorm” on arusaadavad ainult siis, kui jälgitakse tema tekkimist ja järkjärgulist arenemist, kuid see on võimatu, kui ei peeta silmas esiteks tema enda surnud vorme ja teiseks sugulaslikke elavaid ja surnud keeli”³. See Engelsi seisukoht õigustab uurima arhailisi vorme keele ajaloo seisukohalt, aga neid tuleb tunda ka laulude poeetika mõistmiseks.

Eesti rahvalaulu keele küsimuste käsitlemine algab XVIII sajandil, uurimisest võime kõnelda aga alles ühenduses Mihkel Veske tegevusega.

Esmakordselt puudutab eesti rahvalaulude keele alaseid küsimusi A. W. Hupel oma grammatikas „Ehstnische Sprachlehre” 1780, 1818 (2. tr.).

Hupel aga ei oska seletada seda imelikku vastuolu tavalise kõnekeele⁴ ja rahvalaulukeele vahel ning ta peab rahvalaulukeeles esinevaid arhaisme ja mõningaid poeetilisi nähtusi (lõppkao puudumist, sisekao ja kontraktsiooni puudumist, inversiooni) arusaamatuks, lauliku meelevaldseks toiminguks.

Hupel väidab, et rahvalaulikud ei arvesta keelereegleid, nad asetavad sageli sõnu lauses ebaõigesse kohta ning teevad mitmesuguseid omavolilisi muutusi. Sageli põrkavad nad lauludes silpide arvu vastu. Nad lühendavad sõnu kuulmatul viisil, samuti pikendavad neid osalt venitades, kuna teevad ühest silbist kaks või lisandavad silpe. Enamasti lisavad laulikud juurde a (näit. suusta, suust asemel), muudavad lõppsilpe (kõndimaie, kõndima asemel) jne.

Siitki selgub, et lõppkao puudumise tõlgitseb Hupel lauliku meelevaldseks keeletarvituseks. Eesti keele ajaloo ja murrete puuduliku tundmise tõttu ei suutnudki Hupel mõista, et eesti rahvalauludes on konserveerunud eesti keele varasemad vormid, mis kõnekeelest olid juba kadunud.

Ilmsesti Hupeli mõjul kirjutab J. Chr. Petri, et eesti rahvalauludes esineb moonutatud sõnavorme, seepärast ei saavat sakslane neist ka aru.⁵

Oma kirjavahetuses Rosenplänteriga väljendab O. W. Masing oma absoluutselt eitavat suhtumist eesti vanadesse rahvalaulu-

³ Fr. Engels, Anti-Dühring, Tallinn, 1951, lk. 283.

⁴ Sel ajal esinesid vaid eri murded, puudus veel väljakujunenud eesti rahvuskeel, raamatuid ilmus nii põhja- kui lõuna-eesti murdes.

⁵ J. Chr. Petri, Ehstland und die Ehsten oder historisch-geographisch-statistisches Gemälde von Ehstland. Ein Seitenstück zu Merkel über die Letten II (1802), lk. 72.

desse ja püüab mõjutada Rosenplänterit mitte avaldama neid oma „Beiträges”.⁶

A. F. J. Knüpf f e r oli hoolas rahvakeele ainete koguja, mitte aga uurija ega avastaja. Rahvasuust hulgaliselt kogutud sõnade ja kõnekäändudega oskas ta vähe peale hakata. Ka hulgaliselt üleskirjutatud rahvalaulude keele kohta ei suutnud ta teadusliku meetodiga avastatud tõde välja tuua. Tema töö rahvaluule keele alal piirdus peale materjali kogumise mõningate üldiste nähtuste konstateerimisega, eriti aga Rosenplänteri ajakirjas „Beiträge”. Kõige rohkem on ta andnud mitmesuguseid sõnaseletusi.

Ed. A h r e n s oli juba hoopis suurema üldistusvõimega keelemees. Aga ka tema ei suutnud kõiki rahvalaulude esinevaid nähtusi keeleajalooliselt seletada. Rahvaluulekeeles, mida ta käsitleb oma grammatika vormiõpetuse II trükis 1853. a., leidis ta ainult õigeid ja ebaõigeid vorme. Nende vormide õigsuse või ebaõigsuse seletamisel oli tal kriteeriumiks soome keel. Mis ei lasknud end kergesti soome keelele tagasi viia, seda pidas ta väärvormiks. Selliseid väärforme loetleb ta rohkesti, püüab näidata, et eesti rahvaluule keel on vigane nii morfoloogia kui süntaksi poolest, ja lõpetab: „An die Stelle des Sprechgewissens ist kindliche Willkühr getreten.”⁷ Mis Ahrensi tööst jääb märgitavaks, on see, et ta kõneleb rohkete arhaismide olemasolust rahvalaulukeeles.

Kr. J. P e t e r s o n i pärandi hulgas leidub üle kahekümne hea rahvalaulu üleskirjutuse, mis on jäänud käsikirja, ainult 6 on trükitud Rosenplänteri „Beiträge” XVIII vihus. Kahjuks pole need aga tema isiklikud üleskirjutused. Peterson lisab oma lauludele juurde sõnade tähendusi ja vormide seletusi. Peterson on aga lasknud end mõjutada rahvalauludest luule väljendusviisi ja vormi kujundamisel, mis loetagu tema teeneks eesti luule ajaloo.

Olukord muutub järsult eesti folkloristika rajajate Fr. R. Faehlmanni ja Fr. R. Kreutzwaldi tegevusest alates. Nad ei suuda küll veel palju teha rahvalaulude keele uurimise alal, aga nende kõrge hinnang rahvaluulele ja nende rahhuviline tegevus üldse on andnud tugevaid tõukeid järelpõlvedele rahvaluule igakülgeks vaatlemiseks, seejuures ka rahvalaulude keele uurimiseks.

1833. aastal on kirjutanud F a e h l m a n n Kreutzwaldile, et ta olevat alustanud rahvalaulude keele kohta ühe artikli kirjutamist.⁸ Sellist artiklit Faehlmannilt ilmunud ei ole, pole säilinud ka käsikirjas. Seega me ei tea, kas ta kavatsusest kaugemale jõudiski. Faehlmann alustas kogu eesti keele grammatika väljakujundamise tööd, aga kõrvalharrastusena keeleteadusliku uurimistööga tegeldes ei suutnud ta rahvaluulekeele uurimisele asuda. Tema peamine tegevus kuulub ikkagi kirjakeele kujundamise alale.

⁶ O. W. Masingi kirjad Rosenplänterile 1818.

⁷ Ahrensile vaidleb vastu Wiedemann oma grammatikas 1875, lk. 65, nimetades Ahrensi väiteid vähe-põhjendatuiks.

⁸ Fr. R. Kreutzwald, Fählmanns Leben, lk. 32.

Ka Kreutzwald pole rahvalaulude keele uurimisega tegelenud, tema „Kalevipojas” leidub mitmeid väärkeelendeid. Aga ta mõistab rahvalaulude keele tähtsust, kui ta ütleb:

„Kes eesti keele grammatikat tahab kirjutada, see ei tohi laulude keelt [mõeldud on kindlasti rahvalaulude keelt] tähele panemata jätta.”⁹

Mõne vihjega kõneleb Kreutzwald ka vokaalharmoniast eesti rahvalauludes.¹⁰

A. H. Neus oma antoloogia (Ehstnische Volkslieder) eesõnas 1850 vaatleb küll lühidalt, aga ometi küsimuse olule ligineda tahtvalt eesti rahvalaulude keelt. Keelelisi küsimusi käsitletakse ka Neusi ja Kreutzwaldi kirjavahetuses, milles on säilinud Neusi kirjad Kreutzwaldile. Siin on Neus küsijaks, Kreutzwald vastajaks ja seletajaks. Mõlemate kirjades leidub õige ulatuslikult mitmesuguseid eesti rahvalaulude keele alale kuuluvaid mõtteavaldusi ja nad on eesti rahvalaulukeele uurimise ajaloo käsitlejale materjaliks *conditio sine qua non*. Neus on aga esimene, kes saab aru, et rahvalauludes esinevad eesti keele vanemad vormid.

Väga vähe selgitab rahvalaulude keele olemust oma arvukais keeleteaduslikes töodes ka F. J. Wiedemann, kes soome-ugri, sealhulgas ka eesti keeleteadust on silmapaistvalt edasi arendanud. Oma grammatikas „Grammatik der Ehstnischen Sprache” (1875) vaatleb ta lühidalt rahvalaulukeele omapära ja selle esindusi rahvalaulikuil, kuid kasutab kahjuks allikana Kreutzwaldi „Kalevipoega”, mis sisaldab rohkesti Kreutzwaldi enda moodustusi. Kahtlemata käsitleb Wiedemann rahvalaulukeelt keeleajaloolisest perspektiivist üldiselt õigesti. Mõningaid vihjeid rahvalauludes esinevaile arhaisemidele teeb Wiedemann ka artiklis „Ehstnische Dialekte und ehstnische Schriftsprache”.¹¹

Jakob Hurt puudutab eesti rahvalaulude keele alaseid probleeme oma keeleteaduslikes uurimustes. Nõnda oma väitekirjas „Die estnischen Nomina auf -ne purum” (1886). Iga peatüki lõpul toob ta vastavaid näiteid eesti rahvalauludest. Artiklis „Ueber die estnischen Partikeln *ehk* und *või*” (1880) kasutab ta samuti näiteid ka rahvalauludest ja vanasõnadest. „Kooliõpetajatele ja kirjameestele” mõeldud artiklis „Eesti sõnadest -line lõpuga” (1903) seletab ta line-lõpuliste sõnade moodustamist rahvalauludes. Samas artiklis tunnustab Hurt, et eesti rahvalaulude keel on „selge eesti keel, nende sõnad õiged eesti vaimu lapsed”. Oma analüüsiga ei suuda ta aga sukelduda siiski nii sügavale eesti rahvalaulukeele olemusse kui Mihkel Veske. Hurt kasutab rahvaluulematerjali ikkagi peamiselt illustratiivse materjalina.

Esimene keeleteadlane, kes sügavamalt hakkab käsitlema eesti rahvalaulude keele küsimusi võrdleva keeleteaduse meetoditega, on

⁹ Kreutzwaldi kiri Sachssendahlile 23. II 1853.

¹⁰ Kreutzwaldi kiri Sjögrenile 2. III 1852.

¹¹ Verhandlungen d. GEG VII, 1 (1871), lk. 74.

Mihkel Veske. Keele- ja rahvaluule uurijana, käies pidevalt mitmes paigas rahva hulgas materjali kogumas, puutus ta igakülgset kokku elava rahvalaulukeelega. Ta hakkas selgitama rahvalaulu esinevate muutevormide kujunemise ajalugu seoses puhtrahvaluuleliste küsimustega. Vaevalt saabki rahvalaulude keelt põhjalikult tundmata mõista eesti rahvalaulude paljusid olulisi küsimusi (parallelism, alliteratsioon, värsistruktuur, rahvalaulude dateerimisküsimused jm.). Lugu on aga ka vastupidi. Seda mõistes hakkas Mihkel Veske juba 1870-ndais aastais esinema uurimuslike ettekannetega sellelt alalt Eesti Kirjameeste Seltsis ja Opetatud Eesti Seltsis. Neist ettekannetest on osa täielikult või kokkuvõtlikult trükitud ilmunud mainitud asutuste väljaandeis. Samuti on ta neid küsimusi käsitlenud ka oma ülikooliloenguis. 1876. aastal esines ta pikema ettekandega Eesti Kirjameeste Seltsis eesti rahvalaulude keelest. 1881. a. avaldas ta rahvalaule nurganaiseid keeleliste seletustega; 1883 esitas ta uurimuse eesti keele nimisõna muute lõppudest, 1884. a. Lüganuse murdest, kus ta mõlemas käsitles muuseas ka olukorda eesti rahvalauludes. Kõiki neid küsimusi valgustas Veske võrdlevalt teiste soome-ugri rahvaste rahvaluulega. Rahvalauludes esinevaid arhaisme kasutas ta eesti ja soome keele võrdlevaks vaatlemiseks, et nende abil selgitada soome keele vorme ja hõlbustada soome keele õppimist.¹² Mihkel Veske kritiseeris oma kirjutustes arhaismide väära kasutamist kirjanikkude poolt, kes oma loomingus imiteerisid regivärsilise rahvalaulu vormi.¹³

Mihkel Veske surmaga 1890. a. jäi pikemaks ajaks soiku ka eesti rahvaluulekeele uurimine.

Rahvaluule keele küsimust (eriti arhaisme) on käsitlenud eri peatükina oma eesti keele õpikus soomlastele ka J[ulius] Krohn.¹⁴ Kahjuks on autor allikana kasutanud ainult Neusi rahvaluulekogu „Ehstnische Volkslieder“ I—III (1850—1852) ja Neus-Kreutzwaldi „Mythische und Magische Lieder der Ehsten“ (1854), kus, eriti viimases, leidub ebarahvapäraseid vigaseid keelendeid.

Mõningaid morfoloogilisi, aga ulatuslikult leksikaalseid küsimusi rahvalaulude arhailise keele alalt annab O. A. F. Mustonen oma eesti rahvalaulude kogu kommentaarides iga üksiku laulu juurde.¹⁵ Laulud on teose autor ise üles kirjutanud oma uurimisreisil 1877. aastal Saare-, Hiiu- ja Muhumaale.

Kahest suuremast asundusest — Kraasna ja Lutsi omast — kõneleb oma keeleteaduslikus ja folkloristlikus ülevaates O. Kal-

¹² M. Veske, Soome keele õpetus I (1881), eessõna ning lk-d 14, 36, 38 ja 42.

¹³ Vt. Sitzungsberichte d. GEG 1882, lk. 44.

¹⁴ Viron kielioppi suomalaisille, koelmoinut J. Krohn. Helsingissä, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kirjapainossa, 1872, lk. 215—225.

¹⁵ O. A. F. Mustonen, Virolaisia kansanrunoja. Vihukene eesti rahvalaulusid. Helsingissä 1893.

las,¹⁶ andes küll õige väikese sissevaate vastava asunduse keelesse, käsitlemata aga arhaisme ühenduses rahvalauludega.

Kodanlikus Eestis käsitleti eesti rahvalaulude keele küsimusi peamiselt kommentaari korras lauluväljaannetele (antoloogiatele). Iseseisvate lähemate uurimustega esines ainult V. Ridala, viimane tema sellealastest uurimustest ilmus 1931. aastal. Kontraktsiooni puudumist märgib oma eesti deklinatsiooniõpetuses ka K. Leetberg.

Ka L. Kettunen pole oma eesti keele häälikute ajaloos (1929, 2. tr.) kuigivõrd arvestanud eesti rahvalaulude keelt.

Nõukogude Eestis on alustatud intensiivset rahvalaulude uurimist, nende sisu lahtimõtestamist, nende kunstivahendite analüüsimist, seejuures ka keele detailsemat vaatlust.¹⁷ Süvendatud monograafiline uurimine peab viima eesti rahvalaulu täielikule mõistmisele ja hindamisele.

Käesoleva vaatluse materjaliks on olnud trükitud rahvalaulumaterjal, Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi käsikirjalised kogud ja seni avaldatud uurimused.

Käsikirjalised tekstid sunnivad tihtigi ettevaatusele, sest üleskirjutused on tehtud vahel asjatundmatult. Vanemais tekstides, kus arhaisme ootuspäraselt esineb rohkem, on rohkem ka tekstiväärendusi. Näit. Knüpfferi tekstis 1843 (EKÜ F 232^a) on kirjutatud värss:

Lende lälse loke lälse,

mis peab olema:

Lendelekse, loogelekse.

Arhailisi muutelõppe on ära jäetud ka neis üleskirjutustes (eriti viimase värsijala lõpul), mis on kirja pandud dikteerimise, mitte laulmise järgi. Dikteerimise puhul ligindab laulik laulu keelt kõnekeelele:

Mets kisub palju riideid,

peab olema:

Mets kisub palju riide'eida (Kadrina)

Samuti ei tule unustada, et paljud rahvalaulude kirjanijad olid vähese ettevalmistusega inimesed, seega võib paratamatult nende üleskirjutusis leiduda vigu ja nende tööd tuleb kasutada teadliku kriitikaga.

See sunnib eriti ettevaatusele vastava nähtuse piirialadel.

Alljärgnevas on jäetud analüüsimate nähtuste geograafia kindlamad piirid, mis on eri uurimuste ülesandeks. Vaatluse eesmärgiks on esitada arhaismidest ülevaade peamiselt tekstide lugemise hõlbustamiseks.¹⁸

¹⁶ O. Kallas, Lutsi maarahvas (1894); Kraasna maarahvas (1903).

¹⁷ Eesti rahvalaulude morfoloogia kohta kaitsti hiljuti väitekirj J. Peegli poolt.

¹⁸ Üldtuttavaid nähtusi pole varustatud allikaviidetega. Lähemad allikaviited on antud neil kordadel, kus on tegemist vähemtuntud nähtustega.

A. FONEETILISI KUSIMUSI

I. Sisekao puudumine

1. Eesti regivärsilistes rahvalauludes on veel täiesti üldiselt püsinud olukord, kus kolme- ja enamasilbilistes sõnades teise algupäraselt lahtise silbi vokaal pole kadunud (kündemaie, akkenad, kamberisse, andijad):

Kinnivõtjad tulevad (= kinnivõtjad). — Põrgu akkenad põlevad. — Kui läed sõtta sõitamaie (Harju-Jaani). — Oo aga utte niitemasta (Jaani). — Ise ma kakkude kandija (Saaremaa). — Säask läks kätte andemaie (= andma). — Kaikaga viib kamberisse (Hiiumaa). — Kui lätsi naista võttamaie (Tarvastu). — Is olõ andijad (Hargla). — Ilma eide teademata (= teadmata). — Rehavarred vaidelevad.

Juhul aga, kui teises lahtises silbis on olnud algupärane diftong, on rahvalauludes sagedasti kadunud ainult järelkomponent, rahvakeeles on aga vahel kadunud juba kogu diftong, näit. rahvalaulus (rautaista >) raudasta, rahvuskeeles rauast; (kultainen >) kuldane > kuldne:

Sajaks raudasta raheta (Rakvere). — Kuldane Tähe kädeje.

Areng võis toimuda ka teisiti — ai > i:

Kuldine koja põranda (Kagu-Saaremaa). — Rahvas raudise südame (Muhu).

Algupärane i on säilinud vokaali ees paaris-kolmes sõnas (mõisia, vainiulla, mõrsijat):

Et on mõisia külassa (Jõhvi) (vrd. soome *moisio*).

Vorm esineb Kirde-Eesti, Lõuna-Eesti ja Pärnumaa lauludes.

Mõro võtku mõisijat (Vastseliina). — Mõlõmba' mõisiahe (Vilo).

Viru- ja Järvamaa lauluteisendeis esineb vorm vainiulta (vrd. soome *vainio* 'nurm'):

Vana linna vainiulta (Haljala). — Tuli meie vainiulle (Järva-Madise). — Leidis kana vainiulta.

Mujal on esindus veelgi vahelduvam:

Siis vii vaka vainuelle (Jüri). — Lendab meie vainijale (Äksi). — Minke vaha-vaanijale (Meeksi-Setu). — Mõrmar mõrsimed järele (Lüganuse). — Ao poja mõrsijat (Räpina).

Mõnikord esineb rahvalaulus vokaali kadu seal, kus see kirja-keeles on püsinud:

Ise mina istsin hiire selga. — Kulda käänsid adrakured.

Eesti keeles on sisekadu tekkinud 13.—16. sajandi vahemail, ühes murdes varem, teises hiljem, rahvalauludes on aga sisevokaal püsinud peagu tänapäevani, niivõrd kui regivärsiline rahvalaulgi.

II. Lõppkao puudumine

2. Üheks põhiliseks regivärsilise rahvalaulu keeliseks iseärasuseks on sõna lõppvokaali püsimine üle-eestiliselt nii ainsuse nimetava kui ka mitme teise käände lõpul.

Lõppkadu eesti keeles tekkis tingimusel, kui kahesilbiliste sõnade esimene silp oli pikk, teine lahtine. Lahtise silbi vokaal (sõna lõpul) on siis kadunud. Mitmesilbilistes sõnades on algupärase lahtise silbi lõppvokaal kadunud hoolimata sellest, kas esimene silp oli lühike või pikk. Rahvalauludes aga, kus see värsilistel põhjustel oli tarvilik, säilis vokaal kõigis asendeis. Lõppvokaali kao juhtumeid on märgitud juba 13. sajandist, millest peale dateeritakse ka selle nähtuse tekkimise algust. Rahvalauludes on aga see lõppvokaal üsna üldiselt veel püsinud, nii nimetavas, osatavas, seesütlevas, seestütlevas, alalütlevas, alaltütlevas ja saavas käändes. Kirde-Eesti murdealal mõningais kohtades ja murdekeeleski on lõppvokaali esinenud veel möödunud sajandi lõpul osatavas, seesütlevas, seestütlevas ja alalütlevas. See toetas vokaali püsimist ka rahvalaulukeeles.

3. N i m e t a v (nominatiiv):

Võtke nõmmest nõrka vitsa (= nõrk vits). — Hobu allakuu see ahju (= ahi). — Toomas tore, mees madala. — Sülda seitsegi sügava. — Tuli vasta tamme noori (Jõhvi).

Liitsõnas ka täiendsõna lõpul:

Käskujalga, kääna saani (= käskjalg). — Karjub teie-raudakambris (Saaremaa).

eda-adjektiivides δ -spirandi asemel esineb kirdemurdes j, lõuna-eestis v või h:

Öö tuleb pitkä pimejä (Haljala). — Kilterel kibeve surma (Helme). — Varra innõ valgõhõta (paljudes lauludes end. Võru- ja Setumaal stereotüüpilise värsina). Ka kontraheerumata vormina: Lepad sirge'ed sinavad, kased valge'ed kajavad.

4. Osastav (partitiiv):

Kudus kullast kindakesta (=kindakest). — Metsän mõnda murdijada (=murdijat). — Kolm oli kätte (=kätt) kätکیدessa (Vaivara). — Otsi Märdil orstikesta (Helme).

Pika pearõhulise silbi järel esineb **-da** (maada, teeda).

Kaheasilbilistes tüvedes on Ida-Eesti rahvalauludes (sporaadiliselt ka mujal) osastava lõpul **-da**, mis lõpuvokaali kadumisega on üldiselt ka murretest kadunud:

Tuba luudada küsikse /=luuda/. — Kesse liputab sabada /=saba/. — Tule ja tunne omada /=oma/. — Mul pole oma isada, / Mul pole oma emada. — Härge orjalta küsiksi, / Kas on pikkida pühida (Kirde-Eestis). — Tinasta tieradada (Hageri). — Siis akkas poegida jagama (Kuusalu). — Rattad sul joosid rahada (Saaremaa). — Sõsarel sada rahada (Setu). — Pilve pikkäda igäda (Karksi).

Partitiivi da-lõpu kadumisega kõnekeeles hakkas see ühtlasi kaduma aegamööda rahvalauludes, kusjuures värsiliselt puudulikuks jäävat silpi hakati asendama uue lõpuga või mingi ühesilbilise sõnaga:

Siis ta vihmala [vihmada asemel] vihistab, ... siis ta põuala põristab (Muhu).

Või:

Siis ta vihma ju yilistab, ... / siis ta põuda ju põristab (Muhu).

Muistne da-lõpuline osastav on esinenud veel hiljuti Alutaguse ja põhjapoolse Tartumaa kõnekeeles.

Lõppkao puudumine esineb ka mitmuse partitiivis:

Vihm teil viigu sõnumida (=sõnumeid). — Peale pilvist paelasida (=paelasid). — Kae meie vellesiida (=vellesid).

Vahel lisatakse -da mitmuse partitiivi i-mitmuslikule tüvele:

Meil pole sarvida piassa (Jõelähtme).

Ka oleviku partitsiibi partitiivis on -da püsinud:

Mere ääres kündevada (Rapla). — Jõulu siia jõudevada (Paistu).

Põhja-Eesti (kirdemurdes) esineb lõputa osastavat:

Etsis kandela ajaja [ta~a] (Haljala).

Selle vormi tähendusliku tuhmumise ja segimineku tõttu nominatiivi ja genitiiviga on ta tõenäoliselt asendatud ma-tegevusnimega, näit.:

Ei saand pillida **ajama** [= pillile ajaja?] (Lüganuse).

5. **Seesütleva** (inessiiv) lõpp on harilikult **-ssa**, mis esineb ka tegevusnimede (infinitiivide) vastavais vormides.

Käisin pulmassa mõnessa.

Lõuna-Eestis **-na** ~ **-ne**:

Meie kurdame kuruna (Karksi). — Tõine latern laudaneги (Karksi).

ma-tegevusnime seesütlev:

Kes on poissi saatemassa (= saatmas).

da-tegevusnime seesütlev:

Läksid mäele mängidessa (= mängides). — Rikas nutab sursessagi (= surseski).

6. **Seestütlev** (elatiiv):

Terasesta teibapaarid. — Salme hüüdis saanistagi. — Võta ni võtme vajasta (Helme).

ma-tegevusnime seestütlev:

Suure oole oidemesta (Helme).

7. **Alalütlev** (adessiiv):

Kuld oli katus koja pealla. — Talled tantsvad tallermaalla.

Vahel esineb alalütlev tähenduses „kellegi poolt”. Seejuures mõnikord võib **-lla** kõrval esineda ka **-le**:

Uuele o uisele aetu, / pale pappermardikilla (Tarvastu).

8. **Alaltütlev** (ablatiiv):

Härga orjalta küsiksi. — Tüdrukud küla kaevulta.

Kõrvuti võivad esineda arhailised ja uued vormid:

Vieretin vitsaleikajalta, / karjakaitsejalt kajasin (Kuusalu).

9. **Saav** (translatiiv):

Translatiivi lõppvokaaliks on **i**, **e** või **a**. (Vt. ka § 29.)

Kõige sagedamini esineb vorm **-ksi**:

Kihusaba kilteriksi. — Tegin tanu tahmaseksi. — Isa mind hüüdis hiljatseksi (Kuusalu). — Ärgem võtkem vihaksi. — Meresse mere kivikse.

Virumaa (vähemal määral mujalgi) rahvalauludes (peamiselt Haljala, Kadrina) esineb veel -ksa: isaksa, orjaksa, kalaksa, siideksa, sulaseksa. Vorm esineb ka Kreutzwaldi „Kalevipojas”.

a-list translatiivi peab prof. P. Ariste kõige vanemaks.

Teine maale kanguriksa (Haljala). — Sai siis kandle valmieksa (Haljala). — Kubjad adrakurgedeks, / aida-med tagaajajaksa (Haljala). — Sugu mind soovis sol-datiksa (Jõelähtme).

10. Lõppkao toimumise puhul asendatakse vahel värsis kadunud vokaal mingi ühesilbilise ase- või sidesõnaga:

Tuleb töölt ta tüdinud, / tuleb väljast ta väsinud (Märjamaa).

Ootaks:

Tuleb töölt tüdinud, / tuleb väljalta väsinud.

Samuti:

Pani aga sõle sõudema ja (ootaks: sõudemaie). — Soeb aga pead ja nilpab keelt ja, / vaatab meie peiu peale. — Tooge tänd välja tantsima ja, tantsima ja valtsima ja (Tõstamaa).

See nähtus esineb mitmes Lääne-Eesti kihelkonnas, mis osutab koguni selle nähtuse lokaalsusele.

III. Kontraktsiooni puudumine

11. Kontraktsiooniks nimetatakse kahe naabruses asetsevasse järgsilpi kuuluva vokaali (eri või sama vokaali) kokkutõmbumist üheks (lühikeseks) vokaaliks või diftongiks pärast klusiilide nõrkade vastete või h kadumist. Keele teataval arenemisastmel pole vahekonsonandi kao tõttu kõrvuti sattunud vokaalid veel moodustanud diftongi, vaid on püsinud eri silpi hääldatavate vokaalidena. Seda märgitakse rahvalaulukogudes sageli apostroofiga kadunud konsonandi kohal (kauni'ella, kinda'aida).¹⁹ Hilisdiftong täna-

¹⁹ Esmakordselt märgib hilisdiftongi eel- ja järelkomponendi lugemist eri silpi (vastavalt värsirütmile) G. H. Schüdlöffel möödunud sajandi esimesel poolel. See viitab asjaolule, et laulude üleskirjutaja on neid kuulnud meloodilises esituses, sest värsse dikteerides oleks vastavaid silpe hääldatud diftongiliselt. Üleskirjutamine on seega toimunud vähemalt laulmist *a r v e s t a d e s*. Märgimise tehnika on tal aga praegusest erinev, see toimub öieti kahel viisil — diakriitiliste märkidega silpi moodustavale vokaalile või sidekriipsuga silpi lõpetava ja uut silpi algava vokaali vahel:

Vahi uhke valjaäda.

Kisub keä kaelasida

Sitkeest' mina sötks'in sauel

Se-alt seitse pörsokesta.

(EKÜ 232 m^a, nr-d 8^b, 9, 11, 35 < Jõelähtme.)

päeva keeles mitmuse osastavas on aga püsinud sel korral, kui mitmuse *i* on sattunud tüvekonsonandi kao tõttu tüvesse kuuluva vokaali kõrvale (laineid). Rahvalaulukeeles hääldatakse ka selline vokaalühend kahte silpi, mitte diftongiliselt (laine'ida, ratta'ida, teiba'ida). Muud mitmuse vormid rahvalaulukeeles ja üldse vane-mas keeles on tuletatud mitmuse omastavast (mitte nn. *i*-mitmuse tüvest), näit.:

Teomees tehtud teivastesta.

Kontraktsioon on eesti keeles juba ammune nähtus, aga rahvalaulukeeles on see jäänud toimumata.

Nii tuleb eesti keeles oletada järgmist muutust:

kündadessa > kända'essa > kändes.

Rahvalaulus esineb aga:

Küla alla kündadessa.

Näeme ka, et konsonant *h* on vahel analoogia teel endise kadunud klusiilainese asemele asunud (valgehetta).

Mõnes vormis leidub ka klusiili:

Lumivalgedad käiksed.

Või:

Pesi tema pea puhta'eksi, / vaalis laka valgedeksi (Muhu).

Siin on säilinud endiste eda-adjektiivide algupärased vormid klusiilainese püsimisega.

Konsonandi kao järel pole sageli vokaalid veel kokku tõmbunud (kontraheerunud), vaid esinevad eraldi, olles küll enamasti assimileerunud:

Tõmmake saapa'ad jalasta (Kolga-Jaani). — Puges kiige keske'elta (Jaani). — Kiisk on teinud kinda'aida. — Armud haua kalda'aje. — Alles kiigub kätki'issa (Kolga-Jaani). — Ounapuusta oige'esta, / sarapuusta sirge'esta (Haljala). — Mõnda nannu tulle'enna (Helme).

Esineb aga ka assimileerumata vokaale:

Sõgel lõõris lõuna'esse, / agu aiateiba'esse, / päe Pärnu lätte'esse (Helme). — Oma aga kuotud kinda'eista (Jaani, Põide).

Esineb juhtumeid, kus samas laulus sama vokaal on kord assimileerunud, teinekord on assimileerumata:

Tere so kinda'ad käesta, / tere kirjad kinda'esta (Saaremaa).

Võiks arvata, et kaasrõhulises silbis (kindaesta) pole assimilatsioon toimunud või toimub seal üldse aeglasemalt.

Seesugust esindust võib konstateerida mujaltki.

Tervel eesti keele alal esineb kolmanda silbi assimileerumata vokaale, mis esindavad üldiselt vanemaid vorme (louna'ella, valmi'eksi), need on: a'e, i'e. Esimesest on kõnekeeles arenenud -a, teisest -i:

Sai see Salmi valmi'eksi, / valmi'eksi, valge'eksi (Muhu). — Kolmas kiikus kätki'essä (Kuusalu). — Kuku kuuks taeva'esse (S.-Jaani). — Kasupõlvel kauri'ella (Põlva). — Seadige meil samba'eida (Vändra).

Rahvalauludes võib esineda ka kõnekeelest erinevat assimilat-siooni:

Tõise luigas taeva'esse (Paistu).

Teise ja kolmanda silbi vokaalide vahel esineb eriti Setumaal ja naabrusaladel h, mille lähtekonsonandiks oli z:

Sõsarani armõhõni (Treeski küla). — Sada hobõst saibahast (Vastseliina).

Harju- ja Virumaal, vahel mujalgi (Saaremaal), esineb h asemel j (ogajad = okkad) (Kuusalu).

Vandus mõttejad mõlemad (Vändra). — Ernejed vao vahele (Põide).

Mineviku umbisikulise tegumoe lõpul, kus samuti on toimunud kontraktsioon, on püsinud vokaal ka veel pärast vahekonsonandi kadumist. Seda nähtust esineb üsna laial alal:

Leem mul leede lükati'e (< lükatihen), / ualeem mul hukuti'e, / tanguleem mul tallati'e, / kulpi tuhka topiti'e, / ise peale pekseti'e, / sandikesta sapsiti'e (Vändra). — Peetrit toas söodeti'e. — Keik need neiu jagati'e (Muhu).

Klusiili algupärase nõrga vaste (δ) asemele on võinud Põhja-Eestis areneda j, nii on saadud eja ~ ejä (jämējäd).

Lepad sirgejad sinavad, / kased valgejad valuvad (Tori). — Saare neidised salejad (Kuusalu).

j asemel esineb vahel ka v:

Lepa sirgeva süleje.

Kirde-Eestis ja Setumaal ning selle naabruses mõningais sõnades, mille esimene silp on ülipikk, on säilinud d:

Lumivalgedad käiksed (Vaivara). — Ruugedad hiuksed (Lüganuse).

Rahvalauludes esineb vorme, milles dentaalklusiili nõrga vaste asemel on d või t:

Kolm oli kätte kätkidessa (Vaivara).

Pea mussa muda sidessa (Kodavere).

Adjektiivides:

põlvekõrguvane — $\delta > v$:

Kauu ei mina kallivune, / lange ei minu laijevune
(Kuusalu).

Kirde-Eestis esineb peale konsonantainese kadumist vokaalide vahelt vokaalide mitte veel kokku tõmbunud olles järgmisi vorme:

Liiva selge'e siseje.

IV. Vokaalharmonia

12. Vokaalharmonia on vokaalide assimilatsioon, mille puhul järgsilpide vokaalid oma liigilt sõltuvad esimese silbi vokaalist. Kui esimese silbi vokaal on eesvokaal, siis tingib see ka järgsilpide eesvokaalsuse; esimese silbi tagavokaalsus tingib järgsilbi tagavokaalsuse.

Ütle: tütär tüö tegijä (Kolga-Jaani). — Alle-ep lehib seegi leppä (Paistu). — Voia kätte voidaleibä (Kuusalu). — Ikku täll süvvä, / ikku täll juvva (Põlva).

Osalist vokaalharmoniat (ä-harmonia) esineb oluliselt tartu ja mulgi murdes, samuti idapoolseis põhja-eessti murdes, sporaadiliselt ka lääne pool.

Võru murdes, samuti selle rahvalauludes esineb ü-harmoniatki.

Miä olet tennü, naine nuori (Põlva). — Kodo kop-peli' nähüze (Põlva).

Varem on vokaalharmonia olnud üldine kogu eesti keele alale, kuid on hakanud juba enne 19. sajandit kaduma. Vokaalharmonia püsimumist rahvalauludes toetas murdeline taust.

Kaduva nähtusena esineb vokaalharmonia ebajärjekindlalt vahel ka samas sõnas — ühes silbis vokaalharmonia, teises mitte.

Mis seäl kodos tehtänessa (Kolga-Jaani).

Vokaalharmoniat tuleb pidada nii arhailiseks kui ka murdeliseks nähtuseks. Esineb varasemais kohanimedes, näit. Kiaeppae-kylae (= Kåbikylä) (Liber Censu Daniae).

V. Häälikulisi iseärasusi sõnatüves

13. -ts- ja -ks- pro s esineb näit. sõnades: suurutse, vareksed, katuksed jt.:

Tapin ma vana varekse. — Jälgeväd jäneksekuerad (Kuusalu). — Kisu kiilud künnüksestä (Kuusalu). — Läbi leinatse südame (Ambla).

Kolmesilbilistes esma- ja teisevärteliste ne-sõnade genitiivis ja genitiivist moodustatud käändeis esineb järjekindlalt -tse. Lõuna-Eestis esineb peaaegu kõigist ne-sõnadest genitiivis -tse.

Künnemargatse kübärä, / saamargatse saduli. — Urmatsed udukäiksed (Kadrina). — Tahmatsed taguja lapsed. — Mereme'le pööratselle (Kadrina). — Küsisid külatsed naised (Kolga-Jaani).

Muidugi esineb selliseid vorme ka murretes. Üldiselt esineb **-kse** ainsuse omastavas ja ainsuse omastavast tuletatud käändeis.

Kauple kannuksed jalasta,

aga paralleelvärsis:

kauple kirjad kannustesta.

Aga vahel esineb järgmisi vorme:

Vedab vetta veikstel juva (Kodavere).

14. Konsonantühendeist **-bj-** on kirde-eesi ja setu lauludes ja setu-võru murdeski üksikuis sõnus saadud **-bi-**:

kubiad (Jõhvi); kubijakene (Lüganuse).

Koo on need kubiad kurjad. — Ega tennü kurja kubijale (Räpina). — Kurja kubija ihena (Helme).

b ~ v vaheldus Lääne-Eestis:

Kuu o kaksite kabala (Hanila). — Kuu oli kaksite kavala (Karuse).

15. Murretes esinev **tk**-ühend esineb ka rahvalauludes:

Aga laul on pitkaks läinud (Audru). — Läksin kodu itkedenna, / itkedenna, nuttadenna (Kodavere). — Tere, so pitka peeni särki (Saaremaa).

16. **h** sõna algul. Eesti keeles on **h** üldiselt sõna algult kadunud juba enne 16. sajandit, on säilinud ainult kagu murdes ja kitsalt kirde-eesi murdealal ning Pühalepas. Nii oleks õige kirjutada rahvaluuletekstides sõnad ainult nendelt murdealadelt **h-ga**, muidu aga ilma. Paljudel puhkudel ongi nii tehtud, s. t. kirjutatud sõnad foneetiliselt.

Tuodi sie aleda augi (Jõhvi). — Öösi oian isa oost (Audru).

Sageli on aga tehtud ortograafiareeglite kohaselt ja kirjutatud **h** sõna algul igale poole, kus see esineb kirjakeeles.

Haugutavad hallid kuued (Pilistvere). — Alendab haavik ilusa (Kolga-Jaani).

17. **h** sõna sees. Sõna sees on **h** vahel muutunud (võru-setu murdealal) **j**-ks:

Vaijehelta viinavaadi (Setu).

18. Järgsilbi o. Rahvalauludes esineb üsna üldiselt ka algupärasest järgsilbi o-d. Murretes oli järgsilbi o elav veel 19. sajandil, osalt on veel ka praegu, kuigi selle kadumine on käesoleval sajandil toimunud kiiresti. Rahvalauludest võib esitada järgmisi näiteid:

Vennäle sõjahobosta (Kolga-Jaani). — Kolmanda tie kure-marjost (Põlva). — Mõisavanem, vaimokene (Karksi). — Vasto tuli vaigoaiso (Karksi). — Olli iks ma ilo alostaja (Setu).

19. Ühes Saaremaa laulus esineb vaskesed (vaskised asemel):

Vaskesed väi väravad (Jaani).

Selles on vaskne eeskujul e viidud i asemele sõnatüvesse ja saadud vaskesed.

VI. Lühennemised

20. Vahel esineb rahvalauludes ka kiirkõne mõjul tekkinud sõnalühennemisi, mis pole õieti arhaistlik nähtus, aga esineb koos arhaismide ja murdelisustega:

Aidamed [= aidamehed] tagaajajaksa (Haljala). — Mina mees mereme poega, / kaunis mees kalamehe poega (Haljala). — Koduras [= kodurahvas] kosju tulõvat (Hargla).

Siin esinevad jälle kõrvu pikemad (normaalsed) ja lühemad (kokkutõmbunud) sõnavormid ühes ja samas paralleelsmirühmas.

Edasi esinevad veel paljud mitmesugused lühendid sõnast „mees”: sulasme, pereme, talume jt.

B. MORFOLOOGILISI ISEÄRASUSI

I. Käändsõnad

Käänete alal tuleb märkida järgmisi vananenud vorme keeles. Mõnikord on küll vananenud vormide kõrval tegemist vähe esinevate murdejoontega, mis omakorda on arhaismideks kujunemas.

21. Omastav (genitiiv) on ainsuses lõputa ja moodustab sõnatüve; nõnda ka rahvalauludes. Esineb siiski mõningaid prae-guses kõnekeeles kui ka murdeis puudevaid nähtusi, eriti mitmuse genitiivis.

Asesõna omastava vormi **selle** asemel tarvitatakse rahvalauludes tihti nominatiivi **see ~ se**:

Rihe pessä, **see** unede (Karksi). — Ot'sis **see** pesa aseta
(Kuusalu).
Ette **se** ehhitud laua, / tahha **se** tahhutud seinä (Muhu).

Võiks oletada koguni haruldast genitiivi **n** püsi järgmises näites:

Anna kätte kehva kullad, / kätte vaesene hõbedad!
(Kadrina?)

Mitmuse tunnuse murdepärane arenemine on andnud mitmesuguseid genitiivi vorme (**-de** asemel **-je**: sõrmije — viru murdes).

Ühesilbilistest pikavokaalsetest sõnadest moodustatakse ka lühemaid, nn. e-mitmuse omastava vorme:

Ära nuta **muie** nähes (= muude). (Vt. e-mitmus p. 35).

Mitmuses esineb, vastupidi, ka pikemaid vorme lühikeste vormide kõrval:

Kirvevar**side** varalla (Lüganuse).

Viimases näites **-de** on liitunud i-mitmuse tüvele, nagu ka:

Teeme silda soie pääle, / madalide maie pääle (Kolga-Jaani).

22. O s a s t a v a s on **-da** säilinud: sõnuda, isada, sildada. (Vt. nr. 4.) Õieti esinevad siin kahekordse tunnusega partitiivid: isa|tä (soome) > isa|da (eesti); kana|tä > kana.²⁰

Osastavas käändes on **da**-lõpu kõrval vahel ka **-ja**, mis Kirde-Eestis (aga mujalgi) on küllalt produktiivne:

Ma söön putkeja pajusta [= putke(sid)]. — kaelasooni-
janj [= minu kaelasooni]. — Keskele kena nisuja
(Kuusalu). — Kas sa töid põllalt puneja? (Saaremaa).

Viimases näites on küll võimalik, et on tegemist ka puhta tüvega sõnast **punejas**.

da-partitiiviga vaheldub kohati ka **-je**:

Tee sa Riiani rügije. — Koldas kuivije kaluje (Karksi).
— Ette Riia ernetiida, / keset Riiga kesvijaani (Helme).

Asesõnad **minuda**, **sinuda** esinevad mõnikord ka lühemas vormis — **minu**, **sinu**; (vrd. soome *minua*, *sinua*, karjala *minut*, *sinut*):

Kuda ma **sinu** avitan (Kirde-Eesti).

²⁰ Vt. ka P. Ariste, Vadja keele grammatika (1948), lk. 25.

Partitiiv esineb vahel nominatiivi tähenduses (näit. linapäada):
Küssis mult vanna issada [= isa] (Saaremaa).

23. Sisseütleva (illatiiv) lõpp on -sse kõrval kas -je või -ie (-je rõhuta kahesilbilise tüve järel ja -ie (liitub kolmesilbilisele tüvele) kaasrõhulise silbi järel).

Hari kukkus tal meresse (Viljandi). — Kuldane tähe kädeje (lähtevorm: kädehen, h > j). — Andke mu oma kädeje (Kuusalu). — Kes toob muldaje õluta. — Läksin Saare ma paguje (Kuusalu). — Haudaje haneosada. — Lähäb teiseje taluje. — Lätsi õhtu ma kodoje (Karksi). — Tulli kui tuli tareje (Helme).

-je on liitunud vahel ka latiivsele vormile kodok > koju > koo:
Mind tuldi kooje kutsumaie (Kuusalu).

Kohati tuleb ette latiivi ja sisseütleva lõpu -se liitmist:

Tuli siis ükskord kojuse (Muhu, Jaani, Põide). — Kuld jääb kojuse pidada (Muhu).

Sisseütlev on vahel -ssa, s. o. inessiivi-kujuline: (arossa, nōm-messa, Viiburissa, laane'essa):

* Kolmanda tähes taevuessa, / Neljanda kuus taevuessa [= taevasse] (H IV 5, 119) (Hanila).

Kõrvuti samas laulus võivad vahel esineda -sse ja -ssa:

Kui viitsid Virusse minna, / üle palgi Paide'essa (Jüri).

Sisseütleva vorm võib esineda mõnikord seesütleva funktsioonis:

Kani mul mängis männikusse [= männikussa] (Tori).

Põhja-Eestis esineb vahel kohati ka -ja:

Läksin lakkaja magama. — Minna agga sõitsin koddoja (Vändra).

Näiteid -ie lõpu kohta:

Pereje kolmandeie. — Vitsal viia voode'eie (Viru-Nigula). — Mehe noore voode'eie (Haljala). — Kargas Jürje kaarikuie (Rakvere). — Veere, vilu, varrukaie. — Kopsi minna kamberie (Hageri). — Mõõka puutus põlvideie.

Kahesilbilistele kolmandavärtelistele kontraheerumata tüvedele liitub samuti -ie: rikka'aie.

Ka määrsõnades (vahel kahekordne illat.: mahaje) -je:

Eemaleje heinamaale. — Soole sammalte segaje (Jaani). — Koksas kolmandal mahaje (Jaani).

Algupärane **h** on säilinud Lõuna-Eesti murdeis (raamatuhe, lepikohe), samuti siis lauludes:

Laulemahe, laskemahe. — Kohe viiäs esäkene (Helme).
— Teie tule toomistuhe (Põlva).

Vahel esinevad kõrvu vormid **-je** ja **-sse**:

Anna mul käsi kädeje, / pista mul põial piusse (Vändra). — Läksin uksesta ubaje, / astsin aidast erne'esse (Pilistvere). — Igi pannakse padaje, / käte vaeva vuagenasse (Muhu).

Kahesilbilistele tüvedele liitub vahel ka **-ja** (tubaja, kodoja):

Tuoga mu oma tubaja (< tubahan).

-ie esineb veel **ma**-tegevusnime sisseütlevas:

Kui mina hakkam laulumai. — Läämi obest otsimaie (Karula). — Märt pand põlve piesimaie (Helme).

Esineb vahel ka kujul **-ia**:

Hakkasin hurta hüidamaia, / karjakoeri karjomaia (Häädemeeste).

Harglas esineb tähelepandav moodustus: **-ie** asemele on toodud murdeline illatiivi lõpp **-de**:

Kui lät süngü säademä(de), / linapad'ja pessemä.

Nagu mujalgi, esineb ka siin **ma**-tegevusnimi sageli üldse ilma arhailise sisseütleva lõputa.

Harglast on noteeritud **de**-illatiiv ka alaleütleva tähenduses:

Lindäs liina uulitsede. — Säält timä lindäs katussede.

On tähelepandav, et **ma**-tegevusnime sisseütleva lõpp **-ie** kipub kergemini ära jääma pikemais sõnades, kus juba ilma selletagi on värsimõõduks vajalikud neli silpi:

Pand partsi hällütema, / suvilinnu liigutama (Karula).

Murdeti (Lääne-Eesti saartel) on ka **-sse** > **-se**:

Tegi tule tuulikuse, / pärna mäele männikuse, / Tagavere tammikuse (Põide).

Enamasti esineb rõhutu silbi järel **-se**, rõhulise järel **-sse**:

Obu uppunud ojase, / päitsed pääva all'ikasse, / suit-sed sulase vedeje (Muhu).

Muhus esineb veel lühenenud tüvega vorme:

Lase mind korra koose minna.

Tugevaastmelise sisseütlevaga koos on mitmes sõnas säilinud käändelõpp **-je** (või **-ja**):

Hellad ühteje elama (Põhja-Eesti). — Ma panen lina rüppeje (Põltsamaa). — Läksin lakkaja magama (Põhja-Eesti).

Vahel on je-sisseütlev seesütleva funktsioonis:

Kui sina koduje [p. o. kodussa] kasvid (Saaremaa).

Lõuna-Eestis esineb ka murdeline **-de**-sisseütlev:

Tarõ(ma) tennü taivade (Hargla).

24. **Seesütlev** (inessiiv). Morfoloogilisi muutusi kohtame seesütlevas rikkalikult.

Inessiivivormide arengut võime kujutada järgmiselt.

Põhja-Eestis algne vorm sõnast ilmas oli **ilmasna**, mis arenes **n** assimilatsiooni järel **ilmassa**, pärast lõppkadu saadi **ilmas** (**ilmasna** > **ilmassa** > **ilmas**).

Lõuna-Eestis on areng käinud arvatavasti teisiti. Siin oli oletatavaks illatiivi vormiks **ilmahna**, lõppkao järel andis see vormi **ilmahn**, mis omakorda lühenes ja saadi **ilmah**. See esinemus on endisel Võru- ja Setumaal. Endisel Tartu- ja Lõuna-Viljandimaal kulges areng teisiti:

-hna > **-nna** > **-na** > **-ne** > **-n** (**ilmahna** >> **ilman**).

ilmahna > **ilmahn** → **ilman** (Lõuna-Eesti keskosa)
→ **ilmah** (Kagu-Eesti)

Põhja-Eestis: **ilmasna** > **ilmassa**.

Murdeti (Lääne-Eesti saartel) on lühenenud **ss** > **s**:

Vene kübar tal peasa, / vene saapad tal jalasa (Jaani, Põide). — Sõjamõõkade seasa (Saaremaa).

Kesk- ja Põhja-Eestist on märgitud inessiivi lõpuga **-sse** (illa-tiivi-kujuline):

Nõrgub nõrgasse viosse (Kolga-Jaani). — Üks siin ohhib oddradesse (Kadrina). — Poisid löid kurni kop-pelisse.

Kagu-Eestis esines seesütlevas **-hna** või **-h** (ka infinitiivides): **suuhna** (suus), **peohna** (peos), **ilmahna** (ilmas), **tullehna** (tulles):

Imä mull kuoli väikohna, / kandja katte kanaseh. — Imäl ol' rüpehn rükä põmahn (Lutsi).

Näeme siingi, et esimese näite teise värsi seesütleva lõpp on värsi lõpul lühenenud. Veel näiteid Põlvast:

Tuo iks istus ilo tareh, / laul tal rõõmu lavva takah, /
ilo täll iks üles tullehna, / ilo magama minnehnä, / ilo
pikeri peohna, / ilo kanni kangelahna.

Lutsi: Rannah(n) razu' kotti (~ko'eti); Nurme otsahn.

Selle nähtuse rudimente kuulukse vahel ka kõnekeeles: Tartohn [= Tartus].

Kõnekeeles (vahel rahvalauluski) esinevad ka lühikesed määrsonalised inessiivid **kohn** (kus) ja **tahn** (seal). Mõnikord lisatakse -hn- vahele švaa-vokaal ja saadakse: **kohon**, **tahan**.

Ida- ja Lõuna-Eesti kaasarõhulise silbi järel esineb -nna (**kammerinna**), nõrgarõhulise silbi järel -na:

Sunni es sulaste näten, / pessa es pere seana, / pess
mud pimme kammerenna (Karksi). — Istume ilu tarena (Helme). — Mis eite koduna söötis [= kodus]. — Kui see kuu taeva'enna (Tarvastu). — Oma kiri kinnastenna (Kodavere).

Helme ja naaberkihelkonna lauludes a > e:

Valge om merene vattu (Halliste).

Samuti on lugu da-infinitiivi seesütlevaga:

Läksin kodu ikkedenna, / ikkedenna, nuttadenna (Palamuse). — Süles oli süüe'enna, kaalan karja saate'enna, / rüpin rügä' löigatenna, / puhun putru keete'enna (Tarvastu). — Pia sina piitsa pistisenna, / roosa rooviku vahele (Helme).

Seesütleva vorm võib esineda vahel sisseütleva funktsioonis:

Pange ratsud rakke'essa (Kose).

M ä ä r s õ n a d e s:

Siss mia maga teie manna (Paistu).

Arhailiste morfeemide tähenduse tuhmumist näitab küll üsna juhuslikuna esinev sisseütleva ja seesütleva kontamineerumine:

Sis om tuli jo tubajen [= tubaje + n].

25. Seesütlev (elatiiv) lõpeb tavaliselt vokaaliga, vahel esineb ka vokaali kadu. Kodavere murde lauludes esineb murdepärane st > ss:

Ma tegin heenussa [= heinusta] hobose (Torma).

Tähenduse poolest on seestütlev vahel alalütleva funktsioonis:

Mis one värvusta väsida, / munakuoresta kuluda (Kodavere).

Samuti võib esineda tegijat väljendav seestütlev (või see esineb konstruktsiooni asemel — omastav + poolt):

Kunni poisist puttumata [= poisi poolt] (Setu). — Juo tuli kiri keiserista (Kuusalu).

Võib märkida ka kindlasse eluperioodi kuulumist:

Võta sa naane näädsikust [näitsikute hulgast, neiupeelvest] (Setu).

26. Ekstsessiiv pole eesti rahvaluule keeles üldine. Nii geograafiliselt kui ka sõnavaraliselt esineb seda piiratult. Sagedasem on selle esinemine Põhja-Eesti murdealal sõnast kodu: kodunt(a):

Minnessa isa kodunta (Haljala). — Kui mina kodunt välja tullin (Hiiumaa).

Sama vorm on ka adverb tagant, mis esineb keeles üldiselt.

Ekstsessiivi esineb ka teistes läänemere keeltes (näit. vadjas — traktoristind — traktoristi kohalt).²¹

27. Alaleütlev (allatiiv) ei erine üldiselt oma vormi poolest kirjakeelest, ainult kaasrõhulise silbi järel esineb -lle (nagu kohati murdeiski):

Meheleni riide'eida. — Linnu oma liivakulle. — Küla tõuseb künniselle (Viljandi). — Vennad vasevaagijalle, / õed hõbeloodijalle (Haljala). — Nooremalle tütarille (Rapla).

Alaleütleva lõpul on tihti e asemel a, mistõttu läheb segi alalütlevaga: põrmandalla, tülila.

Esineb ka lõppvokaalita alaleütlevaid: isal'.

Ma läksin põllal' kündemaie (Mihkli).

Alaleütleva on rahvalaulukeeles tähenduslikke funktsioone, mida ei ole praeguses rahvakeeles:

Andke viina veeringile [= veeringite eest]. — Vili vihmale idaneb (Kose).

Siin on tegemist instrumentaalse alalütlevaga alaleütleva vormis.

²¹ Vt. P. Ariste, Vadja keele grammatika (1948), lk. 38.

Alaleütleväl on veel teine, praegu harva esinev tähendus: kellegi juurde minema:

Sõit, sõit sõtsele [= sõtse juurde]. — Tütärdel kävvä emäle, [= ema juures] / emäl kävvä tüterille [= tütarde juures] (Karksi).

Vahel tähendab see ka: millegi jaoks, mingi otstarbe täitjaks:

Kas om tukõv toorjale, / vai paras pangõlõ [= toobri, pange kandmiseks] (Hargla). — Tillu om tellile terane [= telgedel töötamiseks], / ullu okile usine [= vokil töötamiseks] (Helme).

Alaleütlevat esineb rahvalaulukeeles ka ma-tegevusnimest:

Tulli kuu kosjovalle, / ago viina andemalle (Põlva).

Vormi leidub end. Võrumaa lauludes.

Vahel kasutatakse Lõuna-Eesti lauludes alaleütlevat sisseütleva funktsioonis (nagu murdeiski):

Tütär tõisele talule [= teise talusse] (Paistu).

28. Alaleütlevas (adessiiv) esineb samuti kaasrõhulise silbi järel -lla:

Istub säälmuremäella. — Suure soo keske'ella.

Mõnikord võib esineda -lla ka rõhutu silbi järel:

Muud mehed käivad merella (Järva-Jaani).

Vahel esineb sõna lõpul -lle: otsadelle.

Käändel oli, nagu oli alaleütlevaigi, varem ka tähenduslikke lisafunktsioone, mis rahvuskeeles praegu puuduvad. Esineb näiteks instrumentaalses funktsioonis:

Neidu kullal [= kullaga] kaalutakse, / hõbedal [= hõdaga] lunastatakse (Pilistvere). — Võõras mind vitsal võõrutanud [= vitsaga]. — Osta võida veeringilla [= veeringite eest]. — Reet o rikas riide'ella [= riiete poolest]. — Ma viin pillil [= pilliga] su magama (Helme). — Piitsul viiasse magama, / kantsikulla kamberie (Viru-Nigula). — Pisarsilmilla pajatas [= viisiütleva tähenduses]. — Rapsi raudasormidella [= raudsete sõrmedega] (Haljala). — Siis ta vihmala vihistab, / siis ta põuala põristab (Muhu). — Näiu saiul saadanessa, / näiu viinul viidanessa (Puhja). — Kand-sin koju põllelagi (Suure-Jaani). — Ahju ette halvameel (kuidas? Suure-Jaani).

Adessiivi tarvitamine rahvalaulus komitatiivi funktsioonis on peaaegu üle-eestiline nähtus.

29. S a a v (translatiiv). Põhja-Eestis on saava käände lõpp -ks(i ~ a):

Ärgem pangem nüüd pahaksi (Jaani). — Tehkem uisku uiemaksi (Muhu). — Väljavahid väätideksa (Haljala). — Mis oli minul mureksa (Muhu). — Soeb mu selja siniseksa, / väsind liha veriseksa (Järvamaa).

Lääne- ja Lõuna-Eestis kse ~ ksi > sse:

Ema käsu käija'esse [=käijaks]. — Nadudele nähtavasse (Saaremaa). — Veli mu kutsus kuljusesse, / muu rahvas muna sorasse, / pere piima päälitsesse (Tartu). — Üks sai põllu kivisse, / teine taeva tähesse, / kolmas kuninga kukesse (Tõstamaa). — Laulas ma mere maasse (Helme). — Pikke penk läks poolesse (Varbola). — Pane ei paunakandejasse (Vändra).

Areng on läinud veel edasigi: -sse > s:

Ää tee põlle põrmutses, / tanututti tahmatses, / mütsilinti liivatses (Martna). — Ühe pani kuus kumama (Karuse ja Lihula). — Üte ülgejas meresse, / tõise lüigas taev'esse (Paistu).

Vahel ühes ja samas laulus esinevad kõrvu vormid -sse ja -ks(i):

Kas ma sünnin sigurisse, / või mina kolvan karjatsesse, / vana veiste vaatajaks, / lammaste tagaajajaks (Vigala).

Arvatavasti arhailise keeletraditsiooni ja murdevormide kontamineerumine on andnud translatiivi lõpu -ssi:

Mind on loodu kündijassi, / kündijassi, külvijassi, / härjaadra kandijassi, / musta mulla põõrijassi (Rõngu).

Ida-Eestis on ka murdes translatiivi lõpul -ks asemel -st:

Kes tahab orjasta ujuda, / sulasesta menna suuri (Haljala). — Siiski ei hüüeta hüvasta, / hüvä naise tüttarista (Lüganuse). — Tundidest on tuule armud (Viru-Jaagupi). — Siis laulan mere murusta, / mere kaldad kalusta, / merepõhja põllumuasta (Kodavere).

Ka Lutsis: Kazu lat's kar'usest. — Pikä vitsä pidäjästä.

Õigupoolest vorm **-sta** laulutekstides tuleb ette veel läänepoolsemailgi aladel kui murdeis:

Pesen puised puhta'asta, / luised lumevalge'esta (Kolga-Jaani).

Või veel: Ühe viskas kadakast mäele, / teise kivist põllu peale, / kolmanda tähes taevuessa, / neljanda kuus taevuessa, / viienda päeva paistemassa (Hanila).

d esindajana esineb tüves labiaalvokaali u järel Ida- ja Lõuna-Eestis v:

Sai ma muile saanuvesse [= saanuks] (Helme).

Areng on toimunud siin järgmiselt: **sānuðeksa** >> **sānuesse** > **sānuvesse** > [saanusse]. Seega on **v** sõna sekundaarne, tingitud labiaalvokaali u naabrusest.

Kohati esinebki d püsi:

Saan ma sulle saanudessa, / jälle sulle jäänudessa (Kolga-Jaani).

30. **R a j a v** (terminatiiv) on rahvalauludeski üldiselt sama-sugune kui kirja- ja kõnekeeles. Tavaline lõpp on **-ni** (~ **-nni** Lõuna-Eestis):

Meie põllud mereni pikad (Ambla). — Mie' rahvas rannani (Põlva). — Neio vanne valge'enni (Põlva).

Lääne- ja Lõuna-Eestis esineb vahel **-ne**:

Täüs olem suine, täüs olem päine (Karksi).

Rajav on vahel lühenenud (võib-olla on tegemist sisseütlevaga):

Tuba oli põlvi põhku täis, / sääreluini sasi täis (Viljandimaa).

31. **K a a s a ü t l e v a s** (komitatiiv) esineb praeguse lõpu **-ga** asemel omastav+kaasa. Kaasaütlev kääne on tekkinud alles võrdlemisi hilja. Põhja-Eesti rahvalauludes esineb piiratud (viies-kuues laulutüübis) ulatuses veel vanemat olukorda:

Ilu tõin enese kaasa, / nalja noore neiu kaasa (= enesega, neiuga). — Öhtu tuleb õnne kaasa, / videvikku velle kaasa (Vändra). — Ma lään metsä mieste kaasa, / puid vedämä poiste kaasa (Kuusalu).

Samuti õige piiratud ulatuses (kirde murdes) esineb soome komitatiiv (**-ne-**):

Üks oli kuu sulasenessa, / tõine päivä poiginessa (Kuusalu). — Üks oli päivä poiginesa, / tõine kuu sulasinesa (Kuusalu).

32. **Ilma ütle v** (abessiiv) ei erine oluliselt praegusest kõnekeelest, ainult paljudel juhtudel adjektiivatribuut ühildatakse oma peasõnaga:

Lahe laiata rahata (Põltsamaa). — Ilma noorita mehita.

33. **Viisi ütle vat** (instruktiivi) esineb rahvalauludes võrdlemisi laialdaselt:

Lätsi sis jalu mineme. — Lähme rinna Riia poole (Viljandi). — Tukuksin **tulitse silmi**, / magaksin **mesitse meele** (Harju-Jaani). — Saksad **servi** seisemaie.

Ainsuse instruktiiviks tuleb oletatavasti pidada järgmist näidet Helmest:

Suure oole oidemesta [= suure hoolega hoidmise eest], / **kale oole** kaitsemesta.

34. **Deminutiiv**. Peale käänete esineb rahvalauludes vorme, mis annavad sõnale hellitava, meelitava tähenduse:

Mära toob mulle täkutvarsa (Torma).

Deminutiiv on olnud produktiivne veel 18. sajandil, nagu selgub Vestringi sõnaraamatu käsikirjast.

Vormiliselt on siin tegemist arhailise deminutiivvormiga **täku**ti (**täkkuiti**) — 'täkukene'. Seda vormi esineb ka veel muudes sõnades mõningais murrakuis (neitsit, kätkit, õlut — neitsikene, kätikene, õllekene):

Õlut teeb minule sooja (Põhja-Eesti).

Sagedane on rahvalauludes kahekordne deminutiiv (deminutiivsufiks **u** < oi + **kene**):

Pitke-putked põrsukesed (Keila). — Kiltru kirju koerukene (Kuusalu). — Õde või madalukene (Saaremaa).

Vist on deminutiiv ka

Pruudi vend punasikene.

$e > i$ on tingitud eeskujudest neis sõnades, kus **i** on ootuspärane. Seega on neis sõnades kahekordne deminutiiv: **-i-** ja **-kene**.

Deminutiiv on ka Lõuna-Viljandimaal sagedasti esinev **kanane** (ne-deminutiiv). Juhuslikumalt näib seda esinevat mujalgi:

Koera reiel kui **kanane** (Kose). — Naerab neidune külasse (Virumaa).

35. **Mitmus**.

Mitmuse märkimisel esineb mitmesuguseid eri jooni, nii murdelisi kui arhailisi.

Nii puudub Lõuna-Eesti murdealal nimetavas käändes mitmuse tunnus **-d**, mis puudub ka Lõuna-Eesti rahvalauludes:

Nõnda lauli meie **velle** [= velled]. — Joba sis lauli looja **kuke** [= kuked]. — Ai **kana'** kanepist (Lutsi).

Lõuna-Eestis esineb mitmuse tunnuse **-d** asendamist mitmuse tunnusega **-de**, **-se**, samuti figureerib **ne-sõnade** analoogial mitmuse nimetavas (vaene, ains. omast. vaese, mitm. nimet. **vaese**):

Kateksi emä kanase [= kanad]. — Kaaguti mere kanade [= kanad] (Paistu).

Vrd. ka deminutiiv kanane (= kanakene).

Samuti tuntakse seda Helmes, Tarvastus, Hallistes jm.

Selline tunnus on toodud neisse sõnatüüpidesse, kus ainsuse nimetav, omastav ja mitmuse nimetav langevad kokku (vana, pere jt.).

Sõnatüübis **pime** on Põhja- ja Keski-Eesti rahvalauludes mitmuse nimetavas **pimed**, **heled** jt. (**pimedad**, **heledad** kõrval).

i - mitmust esineb kõigil murdealadel palju laialdasemalt kui kirjakeeles:

Valla vanu naiti [= naiste] läbi (Hargla). — Mindä piitsul pekseti (Viljandi). — Eit läks itkedes vesile. — Ilma noorita mehita (Äksi). — Oleks sie mure muie tiedä (Kuusalu). — Hobu jäi ohjust võttamata (Jämaja).

e - mitmust leiame peagu üle-eestiliselt näit. järgmistes värssides:

Vii naine puie vilule (Põhja-Eesti). — Sõlerinde sõimupaika (Haljala). — Siegi puiesta [seestütlev] punutud (Jõhvi). — Teeme silda soie pääle, / madaleide maie pääle (Karksi). — Õbe jäänu jälge pääle (Tarvastu).

Võib esineda ka kahekordset mitmuse tunnust:

Puna põllepaeludesta (Karuse). — Ei ta hirnu heinuisida / ega karju kaerusida (Vagala). — Karjub kangid valjuuida.

36. Possessiivsufiks. Nimisõna lõpul on omanikku tähistav liide, nn. possessiivsufiks, algselt igas pöördes oma sufiks. Praegu leidub possessiivsufikseid peamiselt Põhja-Eesti rahvalaulutekstides, mõnel määral esineb seda siiski ka Lõuna-Eesti lauludes.

Rahvalauludes kohtame järgmisi possessiivsufikseid:

1. **-ni, -nni** — võib esineda ainsuse kõigi kolme isiku tähenduses, ka mitmuse 1. isiku tähenduses.
2. **-na, -nna** — võib esineda kõigi kolme isiku tähenduses (aidastana, märsissanna).
3. **-ne, -nne** — esimese, teise ja kolmanda isiku tähenduses.
4. **-si** — ainsuse esimese, teise ja kolmanda isiku tähenduses (tullessasi).
5. **-sa ~ -sä** — kolmanda isiku tähenduses (karjadasa, rinnulesä).

Ena armas haudujani (= minu hauduja). — Oh minu juusta kullastani (= minu kullast juust). — Meheleni riide'eida (= minu mehele). — Mina lähä tähelani (Kanepi). — Omani hani sulista (Lüganuse). — Ena polgis polvestani (= oma põlvelt) (Vaivara). — Tere teelta tullessani (Saaremaa). — Kamalan tuo kaarujani (Helme). — Tere teelta tullessasi. — Ise ütleb lapsilasi (Lüganuse). — Sie vihagu viljadasa (= oma vilja) / kahetsegu karjadasa (= oma karja). — Aset poigi auduksesa (= oma haududa) (Kuusalu). — Jäine piird oli põvillana (= oma põvil). — Eite hüüdis nurgastana (= oma nurgast). — Odrakook on kotissana, / kaeramämm on märsissana (Haljala). — Näio iks lausi meelestäne (= oma meelest) (Setu).

Possessiivsufiks **-sa** on arenenud pikemast vormist **-nsa**:

Tõi tämä tusad tullessasa [**<** tullessansa], ääd ristid rinnulesä (või rinnulasa) [**<** rinnullansa], / puremised puusilasa [**<** puusillansa], valud suured vatsalasa [**<** vatsallansa]. — Tere teelda tuldudasa (= tuldud olles), / arulda aetudasa (= aetud olles). — Härja sõin mina söödüdäsä (= söödud olles). — Ole terve tehtudasa, / vaene vaeva nähtudasa, / kena vöö kootutasa (Haljala).

Alaltütlev kääne koos possessiivsufiksiga tähendab ka millegi poolest: **kasvuldasa** **<** kasvultansa (= oma kasvu poolest), **keelel-dasa** (= oma keele poolest).

Possessiivsufiks on hiljem arvatavasti asendunud liitega **-gi**: tullessagi, sängissagi.

Nagu muid arhailisi vorme võib ka possessiivsufiksit esineda ebajärjekindlalt koguni ühel ja samal laulikul, koguni ühes ja samas laulus:

Salme hüüdis aidastana, / kõneles kivikojasta (Virumaa).

37. Võrdlemine (komparatsioon). Komparatiivi (omadusõna keskvärde) lõpp esineb **-mbi** kujul:

Kirev**mbi** kui see rähna. — Meelus**mbi** metsalindu.

Lõuna-Eesti komparatiivis lõpp on **-mp** või **-p**:

Kumba poole puht**empe** (= puhtamad).

Vahel esineb **-mba**: raipe**emba**, haige**emba**.

38. **tu-karitiivi** esinemispiirkond on avaram kui rahvuskeeles:

Nõndap istub see **isatu** (= ilma isata). — Suka tal **kirjetu** jalanna (= kirjadeta). — Sis jäi **helmitu** elämä (= helmedeta).

Millal ehib see **isati**, / millal ehib see **emati** (Muhu).

Esineb ka **tu-karitiivi** endist tüve **-ma**:

Siis on vaesed vaarumassa, / ematumad heljumassa.

II. Tegusõna

39. Tegeviku kindla kõneviisi oleviku esimese pöörde lõpp on **-n**; lõuna-estis murdes (kohati veidi laiemaltki) on see kadunud. Samuti mineviku ja muis 1. isiku vormides: **tule** = tulen, **tulli**, **lätsi** = tulin, läksin. Nii ka rahvalauludes.

Käed ma **raiu** randmest maha, / enne kui **müi** isa oost (Audru). Siis **tahun** süüa, siis **tahun** juua, / siis **tahun** (soome — tahtoin) uhkesti elädä (Kuusalu).

Oleviku eitav:

Ei **tahu** süüa, / ei **tahu** juua! (Kuusalu).

40. **kse-olevik** esineb laialdasemalt kui kirjakeeles, kus lubatakse ainult kolmest sõnast **kse**-lise kindla kõneviisi oleviku 3. pöörde kasutamist (kuulukse, näikse, tunnukse). **ks-ühend** esineb aga ainult põhja-estis murdealal, lõuna-estis murdealal on **ks > ss**, samuti võib esineda assimilatsiooni ka Põhja-Eestis.

Intransitiivsete tegusõnade olevikus esineb **-u- ~ -ü-**: **kuulukse** (= on kuulda), **näikse**, **nähikse** (< nähükse). Lõuna-Eestis on **ks > s**, nõnda: **näis** (näikse), **kuulus** (kuulukse), **juhus**, **johus** (juhtukse).

Lõuna-Eestis esineb oleviku 3. pööre näit.: **saas** = saab; **saa** = saab

Kui kana **munekse** (= muneb). — Kuhu see mees lähekse (= läheb). — Luogelekse, lendelekse (= lookleb, lendleb) (Haljala). — Kelle see oma olekse (= on). — Tunnukse poega isata (= tundub, on tunda). — Tuba luudada küsikse (end. Virumaa).

Vahel ka **-ksi**: istuksi.

Kui poissi ära sureksi. — Uhe kerra uppuksi uduje, /
teine kerd sattuksi saduje (Kuusalu). — Härga orjalta
küisiksi, / luusarve luba paluksi (Ida-Virumaa). —
Tütar vastu kosteleksi (Saaremaa).

Vahel on **ks** assimileerunud, andnud **ss**:

Sie minu oma ölesse (Jõhvi). — Kuri kuulusse tulevad
(Äksi).

Lõuna-Eestis **-ksi** >> **-ssi, -sse, -ssa, -si, -se**:

Mis mul vastu või tulessi (Tarvastu). — Mis mul
süvva antanessi (Paistu). — Mis säält kõrgelta näusse
(Karksi). — Kus see kuri minesse (Karksi). — Kes
säält kuusen kukkunessa (Rõuge). — Kiä kirstule
minesi? / Näio kirstule minesi (Põlva). — Kelles ni
kodo nähüse (Põlva).

41. Oleviku mitmuse tunnus **d** Lõuna-Eestis puudub samuti:
Nõnda laulva meie velle (= laulavad).

Oleviku mitmuse 3. pööre on kohati tugevas astmes: **tegevad, tahtvad**. Lääne-Eestis teise silbi vokaali väljalangemisega: **istvad, astvad** jne.

42. Minevik.

Üldiselt esineb **i**-minevikku koos isikutunnusega, kohati aga ilma:
Ise ma istsin hiire selga. — Mustad muisudin murule,
/ kirjud kieridin kesale (Kuusalu). — Eite kasvatis
minuda (Kuusalu).

1. isik: Mina aga mõistsi, kohe kostsi (Audru). — Kohe saisti
[= seisatasin], saina likõ (Hargla). — Säält ma murri
mustikõid (Hargla). — Mina tapi naize noore (Põlva).
2. isik: Mis sa minnu maha jäti, / ilma süidä ära põli (Hargla).
3. isik: Läksi [= läks] karja saatemaie. — Üle lendsi linnu-
kene (Jõhvi). — Kuus ta korra koputasi (Muhu). —
Paju puhhi [= puhusid] pazunid (Lutsi).

Nii näeme, et esineb üsna laialdaselt tendentsi isikutunnuste
kadumiseks. Samasugune lugu on ka mitmuse tunnusega, mis eriti
Lõuna-Eestis kipub kaduma: tulliva = tulid; haari = haarasid:

Nõnda lauli [= laulsid] meie velle.

Mineviku tunnus on üldiselt **i**. See mineviku tunnus on võinud
Ida- ja Lõuna-Eestis mõningail juhtudel kaduda ja säilida palata-
lisatsioonis: **lät's, ol'l, las'k, kõn'ned** = kõndisid:

Veli **võt'** vihase naese (Kodavere). — Maha **jät't** ta
marja suuru (Tarvastu). — **Las'k** ta lapiti õlale... —

Öegas' ta ärä üte kõrra... — **Utel'**, maga, naine noori (Tarvastu). — Veli **tek'k** lina liiva pääle (Hargla). — Kah' **tul'** kahitsen perän (Lutsi).

Mineviku tunnus võib ka muutuda e-ks (e-minevik): **löuse** = leidis.

Sääl ma (ks) **seie** sitikaid (Hargla). — Vikat katski leie (Hargla). — Veie meie ville neiu (Sangaste). — Kut'se minu ämmäke (Lutsi).

Samuti võib hoopis kaduda: **viperdu** = viperdus.

Lõuna-Eesti murdeis hakkavad isikutunnused juba kaduma, kõigepealt ühtlustuma ainsuse 1. ja 3. isiku vormid (jäie), sellele lisanduvad hiljem ka mitmuse vormid. Ainsus või mitmus selgub kontekstist:

Mis tie' iket [= sina, teie], ehtekeze' (Põlva).

43. Sagedaseks nähtuseks eesti rahvalauludes on i-minevik:

Orud künnin, odrad kasvid. — Vikad niidi, mees vilisti, / riha riisi, naine naari. — Kõrbi tagant kosteli (Paistu). — (Vt. ka frekventatiiv, nr. 56).

Vahel esineb kõrvuti kahekordne mineviku tunnus (palatalisatsioon + si):

Võt's kudad kinde'eida.

Rahvalauludes esinevad mitmel puhul ühel ja samal laulikul või koguni ühes ja samas laulus kõrvuti pikemad ja lühemad vormid, olenevalt värsirütmist nõudeist:

Kus oli vetta, seal virutin, / kus oli loiku, loputasin.

44. Umbisikuline tegumood.

Minevik.

Nii Lõuna-Eestis kui ka Virumaal:

Tondil õigust annetiie, / teomie'el vitsu pakutiie.

Umbisikulise tegumoe tunnuse arenemine on toimunud järgmiselt: -tizen > -tihen > -tiie > -tie > -ti (näit.: tultizen > tultihen > tultie ~ tultije).

Mulle halgu annetiie, / luogapuida luobitiie, / kirvevarta kingitiie, / südämikku süstetiie (Kuusalu). — Kui meil tõlda tõrvatie, / rasvaratast raisatie (Haljala). — Külla minust küsitiie, / palju minust pakutiie (Kodavere). — Taga laanes raiutiie (Vigala).

Lõuna-Eesti mineviku vorm **-ihen** on andnud **-ihe** või **i'e ~ i'a**:

Regi kivi kinnätühe (Vastseliina). — Neljäs iks ohjo hoiteli'e (Põlva). — Kes säält kotost kulleli'e (Sangaste). — Peeter vastu vaideli'a, / Paavel vastu palleli'a (Karksi).

Selles vormis on i mineviku tunnus.

Murretes see vorm ei ole tuntud, esineb ainult rahvalaulukeeles peagu üle-eestiliselt.

45. Oleviku umbisikuline tegumood.

Olevikus langevad need vormid vahel ühte isikulise tegumoe infinitiivi vormidega. Seda nähtust esineb Põhja-Eesti idaosa murdealadel.

Kus teda ilulla **juua** [= juuakse], / **tuua** rõemulla tubaje, / **panna** laulul laua peale. — Siis sind **hüüeta** hüvaksi. — Kui orja ära surekse, / kuhu ta maha **maeta** (Haljala). — Käetäisi käänatakse, veikeste veri **valata** [= valatakse] (Haljala). — Siis sind **hüüta** ellikusta (Viru-Jaagupi). — Vitsal **viia** voode'eie (Viru-Nigula).

Ka Knüpper seletab: süa = süakse (Beitr. XVIII).

Värsivormilistel põhjustel võib esineda kõrvuti pikemaid ja lühemaid vorme:

Piitsul **viiasse** magama, / kantsikulla kamberie, / vitsal **viia** voode'eie (Viru-Nigula).

Lõuna-Eestis on umbisikulise tegumoe vormide lõpud lühemad: **viiäs** = viiakse; **tuvvas** = tuuakse; **kutsutas** = kutsutakse; **utetes** e. **utetase** = uhutakse; **aetes** e. **aetasse** = aetakse.

Lõuna-Eesti umbisikulise tegumoe vorme vahel ka pööratakse ja need saavad isikute lõpud: **hukatat** = sind hukatakse.

46. K ä s k i v k ö n e v i i s .

Mitmuse 1. isiku pikem lõpp **-me**:

Leikageme, hõigakeme, / tõmmake, õed, tõeste.

Kirde- ja Lääne-Eestis, aga kohati mujalgi, on 2. isiku lõpp **-ka** ja **-ga**.

Olga terve, memmekene (Kolga-Jaani).

Käskiva kõneviisi eitava 2. pööre on Lõuna-Eestis **k-lõpuline**:

Ära sa minnäk Riia tee.

47. T i n g i v k ö n e v i i s .

Põhja-Eestis ei erine see kirjakeelsest tingivast kõneviisist:

Küll mina teaksin, mis mina teeksin.

Lõuna-Eestis on **ks** asemel **s**: jääs = jääks.

48. **Potentsiaal** (oletatavat, kaheldavat väljendav kõneviis). Praeguses kirjakeeles potentsiaali enam ei esine, küll aga kohati murdeis.

Kuoje mind uodetanne [= vist oodatakse], / majasse mind mainitanne, / verävällä vaadetanne (= vist vaadatakse) (Kuusalu). — Toob kalu vai ei toone (Eesti rahvalaulud I 24). — Süda teaneb [= oletatavasti teab] süüda palju. — Kesse meist magada tahaneb [= vist tahab]? (Virumaa, Kuusalu). — Küll ma teanen, mis sa nutad (Viru-Jaagupi). — Ei mina päiväle menne... Küll mina tähele menne (Kuusalu).

ne-potentsiaali vormis esineb vahel assimilatsiooni In = ll:

Kas sie õlleb [= õlneb] pulma juotu (Paistu). — Sie olleb (~ õlleb) obissa olnud (Haljala). — Parrekene paugatelle (Lüganuse).

b on jäetud kohati (Lüganuse, Viru-Nigula jm.) potentsiaali kolmanda pöörde lõpul ära (paugatelle).

Hornungi grammatikas (1693) on antud ne-potentsiaali pööramine (olness, olne jne.), mis näitab, et potentsiaali tarvitamine oli 17. sajandi kõnekeeles veel olemas.

Sagedasti esineb potentsiaal koos **kse**-olevikuga:

Näginekse, kuulunekse (= vist näib, vist kuulub). — Kus see kurn siis kukkuneksi (Jaani, Pöide).

Potentsiaali umbisikulise tegumoe vormistik on kirju seoses oleviku tunnuse varieerumisega. Võtkem mõned näited:

Mis sealt kasest tehtanekse (Kadrina). — Kuda orjaks oldanekse, / käskujalaks käidanekse (Haljala). — Sinu siita leitaneksi [= vist leitakse]. — Mis seal sõas tehtaneksi (Jaani, Pöide).

Oleviku tunnuse **kse** kõrval leidub Virumaal **-si** või **-sse**.

Mida merest toodanesi. — Mida neista tehtanesi (Lüganuse). — Kuda orjan oldanesse, / käskujalan käidanesse (Lüganuse).

Lõuna-Eestis ks > ss:

Mis sääl teol tettänesse [tehtanekse], / aiateivast antanesse (Paistu). — Emä auda lastanessä, / armu alla karganessä (Tarvastu).

-ksa:

Mis sest kassist tehtaneksa? (Jaani, Pöide).

-neie:

Kuda orjast oldaneie, / käskujalast käidaneie, peremees pelataneie. — Kuhu siis kiike viedaneie (Haljala).

Vormilist analüüsi tehes näeme, et **-da-**, **-ta-** on umbisikulise tegumoe tunnused (nagu näit. sõnades **oldama**, **võetama**), **-ne-** aga potentsiaali tunnus. **-kse**, **-ksi**, **-ksa** või selle assimilatsioon **-sse**, **-ie** on oleviku tunnus.

Ka soome rahvalauludes esineb sama vorm: **oltanehe**, **käytänehe** või **oltanehen**, **käytänehen**, soome kirjakeeles vastavalt **oltaneen**, **käytäneen**.

Mitä tuohon **tuotanehen**. — Ja kuta **kutsuttanehen**.
(Lönnrot, Suomen kansan muinaisia loitsurunoja.
H-ki 1880, nr. 91-a)

Vanema (vormi **-he(n)**) (nagu soome rahvalauludes) asemel esineb Virumaa rahvalauludes **-ie** või **-je**, Võrumaa rahvalauludes aga **-he**.

Vadjalastel on seesama vorm vastavalt **joo-ta-ne-s**, kusjuures s on oleviku tunnus, vrd. soome **juotanehe(n)**.

Nii on käinud areng **he** > **-ie**, > **-je**: (**kannetahen** > **kannetahe** > **kannetaie**).

Kaerad ette **kannetie** (Virumaa).

Soome keeles on käinud areng järgmiselt: **kannetahen** > **kannetahan** > **kannetaan**.

49. Eituse väljendamisi saadakse mitmesuguste eitavate partiklite abil (ep, ei jt.), sageli liidetud eitussilbi kujul sõna külge:

Ei mina kuule'p lähe... — **Ma'p** taha süüa, **ma'p** taha juua (Muhu). — **Ma'p** anna hobusel juua (= ma ep). — **Miks ep** norkus noored mehed. — **Juvva-i** kutsu kurgukene (juvva ei). — **Luetaja-i** laua eessa (Haljala).

Lühenenud ep ~ b on liitunud vahel eelneva sõna külge:

Egab vaeva perevanamid (Saaremaa).

Oma põhisõna järel asetsev eitussõna on liitunud vahel sõna külge, assimileerudes vastava sõna viimase vokaaliga, nagu ilmneb Põlva lauludest „Vanas kandles”:

Jõvva-a [= jõvva ei] sõkku sõa leibä, / **jõvva-a** kasta vainu kakku, / **jõvva-a** kanda karbatsit, / **jõvva-a** pühkü püsikest, **jõvva-a** mõõta mõõgaga.

Või „Setukeste lauludes”:

Sõnno läbi **sõimata-ai'**, / laulu läbi **laideta-ai'**. — **Mingui'** luuda loodzikil.

On säilinud jälgi eitussõna pööramise kohta:

En tuld söömata kodunta (Viru-Nigula). — Mis sa laulad, kui **et** [= sina ei] mõista (Kodavere). — **Evad** tule mulle neiid (vrd. soome eivät = nemad ei). — **En** lää.

Pöörd sõna käändelised muuted

50. **nud-kesksõna** on kohati lühenenud:

Ei tema **armastan** sinipõesast (Tõstamaa).

Mõnikord on vahelt vokaal kadunud: teind; viitsnud.

nud-kesksõna täiendina võib ühilduda oma peasõnaga käändes:

Kulunulla kopikalla (Järvamaa).

51. **nud-kesksõna** saavkääne:

Sai ma muile saanu(v)esse (= saanuks). — Ütel mo pallo söönuvesse. — Sain mina sinna saanudeksi, / sinna tupp tulnudeksi (Äksi).

52. **da-tegevusnime** saav (koos possessiivsufiksiga):

Ei saaks neidu nähjaksesa (= tema näha), / neiu nime teadaksesa; nähjaksena = minu näha (Kuusalu, Simi-titsa).

da-tegevusnime vormi lühenemine:

Võts ta **kudad** kinde'eida.

Rahvalauludes tuleb ette ka da-tegevusnime instruktiivi:

Mina jõusi **jõude kasva**, / ema jõusi **jõude koolda** (Viljandi). Kõisis multa **suisa suuda**, / **suisa suuda**, kiuste (~kiusta) **kätta** (Virumaal). (Vrd. soome **jou den**.)

Selle keelendi geograafiline ulatus on veel ebaselge, seni on seda noteeritud sporaadiliselt Kesk-Eestist.

53. **ma-tegevusnimi** (vt. sisseütlev, seesütlev).

ma-tegevusnime seestütlev (laulemast) tähendab mõnikord ka „millegi eest”, näit. järgmises laulukatkes:

Anna mul lammas **laulemast**, / koheinas **kostemast**,
/ kits mul keele **peksemast**, / hobu mul huule **ohtemast** (Tori).

54. **tud-kesksõna** atribuudina sageli **käänataks**:

Lülütuida pähkelida.

55. **Debitiiv** — kohustav kõneviis (esineb praegu veel ka soome ja liivi keeles):

Nüüd **on** loo **lõppemine** (=lugu peab lõppema), / sõnajärje **jättemine** (Virumaa). — Nüüdu laulu **lõppemine**, / sõnajärje **jättamine** (Tarvastu). — Huint on püssil **püüdemine**, / jänes noolel **noppimine**, / kala võrgul **võttemine** (Vastseliina. Mühenthal 1858; Mühenthal Vastseliina päritolu on aga kahtlane). — Se **on** kulla **ostemine**, / obbeda **lunnastamine**.

Eitav:

Neid **pole** püssil **püüdemine**, / **ei ole** võrgul **võttemine** (Tartu, 1888). — See **pole** püssi **püüdemine**, / **ei** tinna nole **noppimine** (Tartumaa?). — Ma **pole** tõel **tõmbamine** / ega **pole** vihal **vinnamine**. / Õlle tõrs **o** **tõmbamine**, / viinavaat **o** **vinnamine** (Põide). — **Ei** olle noa **nollimine**, / **ei** olle kirve **raimine**, / **ei** tulle põlletamine. — Se **ep** olle noa **nolimine**, / **egga** vesto vestamine, / **egga** tapperi tassutamine, / **egga** kirve **raimine**, / **ei** tulle põlletamine (Kadrina). — Kui on santi, kus võib saada? / Ega **pole** põlluks **põlgamine**, / maaks või maha **jättamine**, / härjaks ära **andmine**, / lambatalleks **tappemine**, / hobusevarsaks **vahetamine**, / sea-või-põrsaks **põlgamine** (Martna). — **Ei** ole püssil **püüdemine**, / **ei** ole võrgul **võttemine**, / **ei** ole noodal **noppimine** (Martna). — Neid **pole** noole **noppimine** (=neidu ei pea noolega noppima) (Virumaa).

Esineb sporaadiliselt üle Eesti.

56. **Frekventatiiv:**

Koitu keha **kinniteleb**. — Ruunad rindo **oidelessid** (Põltsamaa). — Lüksime metsa **käibelema** (Saaremaa).

Selline -ele- või -skele- lõppliite (sufiksi) abil tuletatud korduvat tegevust tähistavate vormide hulk rahvalaulukeeles on suur.

Ehiteli hella venda. — Kõrbi tagast **kosteli** (Paistu).
— Kana lakas **kõeruteles**, / orjapoissi **naerateles** (Virumaa). — Kua kumba **kasvateli**?

Nii esineb veel: **ehmateli** (korduvalt ehmatas); **naeraskeli** ~ **naeraskeli** (püüdis naeratada); **laulaskeli** (korduvalt laulis); **liugasteli** (äkki mitu korda libises).

Suu mul **seadeles** [= kestvalt seadis] sõnuda (Pilistvere). — See üks mult **küüsitelli**, / see üks mult **nõutõlli** (Hargla).

Hiljem näib olevat frekventatiivsuse mõiste tuhmunud ja vormi tarvitatakse lihtsalt oleviku asemel:

Tütar vastu **kostelesse** [= kostab] (Saaremaa).

Kohati esineb ka infiks -eli-:

Mis sa mullu **kiitelisid**, / tunamullu **hoopelisid** (Jüri).

57. Püsi^vat, pikka aega kestvat, ühest olekust aeglaselt teise üleminevat tegevust tähistav infiks **-ne-** esineb rahvalauludes ulatuslikumalt kui eesti rahvuskeeles:

Kerikselle kerkinema. — Kaokeseks kasvanesin. — Armud alla langenevad (Viru-Jaagupi).

Värsilistest põhjustest tingituna esineb samas laulus kord **-ne-**, kord aga mitte:

Kuhu mina vilets viibinesin, / viibisin vilet ajama (Jüri).

58. Tuleb märkida mõningaid nähtusi, kus tüvedes, milles astmevaheldus muidu puudub, esineb astmevahelduslikke vorme:

Nõrgub nõrgasse **viosse** [= vibus] (Kolga-Jaani).

Või on tugeva astme asemel nõrk aste: aus = audus; lennas.

Nagu i-mitmust ja i-minevikku, esineb siis ka astmevaheldust ulatuslikumalt kui rahvuskeeles.

Esineb samuti vastupidist nähtust — nõrgaastmelise vormi asemel esineb tugevaastmeline: gen. **jõge**.

III. Määrsõnad

59. Määrsõnades tuleb konstateerida järgmisi nähtusi: liide **-ste** ~ **-sti** esineb laiemalt kui kirjakeeles, tuleb ette ka näiteks sõnades **kummuliste**, **seljaliste** jm.

-sti asemel võib esineda **-st**:

Vihasest ei veeretage.

Lõuna-Eestis -de:

Üte paistse palavede (Otepää).

Esineb näit. vorme, nagu **korratasa**, mis tähendab korra pool-
lest, lühenenud vormist **korratansa**.

Saartel esineb määrsõnana endise prolatiivkäände rudimente:

Ärge mind tõmmake **tõetse**, / ja ärge mind vinnake
vihatse (Muhu).

-ti asemel **-tside** Lõuna-Eestis:

Neiu kõndva kõrvutside, / pandva jäle järetside
(Kanepi).

Mõõtu väljendavaid vorme nagu lõuna-eesi murdes nii ka
rahvalauludes esineb järgmisel kujul — piku, suuru jne.:

Maha jäi ma marja suuru (Helme).

Põhja-Eestis:

Härja suurus, kirbu raskus [= härja suurune, kirbu
raskune] (Virumaa).

IV. Muid morfoloogilisi ja derivatsioonilisi nähtusi

60. Genitiivne liitumine:

Siis tuleb **kaubamees** külaje.

Esineb vastupidi nominatiivseid liitumisi sõnades,
kus rahvuskeeles praegu leidub genitiivset liitumist: **nairismaa**,
saabassääri jm.

Viherpuust teeks **viilupilli**, / kadakast teeks **kannel-**
pilli (Jaani, Põide). — Viibisin vilet ajama... / **kan-**
nelkeeli kinnitama (Jüri).

61. Kinnitavad partiklid (või sufiks):

Veelap mul vana emagi [= kindlasti veel]. — **Mul**
pole venda ühtedana, / kanasel ei kahtedana.

Samuti: **miksep** (= miks just), **kessep** (= kes just).

Üts **ep** vellege minule (Helme).

Esineb ka kinnitavat sufiksit **-ks**, täh. kas, siis: **paljuks** (= kas
palju, palju siis).

62. Lauludes esineb tihti fraseoloogiliselt kivinenud **d e s k r i p -**
tiivseid sõnapaare, mis moodustavad ühe mõiste, võrdse
sisuga paralleelsõnu, mida seob omavahel alliteratsioon. Need on

õieti samad sõnad, ainult rõhuline vokaal varieerub neis. Neid sõnapaare seotakse omavahel sidekriipsuga või eraldatakse komaga (sidesõna puudub):

i : a (lipi-lapi; pilla-palla; kriips-kriips):

Ma pole päris pulmaline, / ma olen **lipu-lapuline** (= lapuline) (Juuru). — Ja pead **trilli-tralli** lööma. — **Ripsitakse, rapsitakse** (Äksi). — Nad seisid servi meressa, / **lipi-lapi** lainetessa, / **kipi-kapi** kalda'assa. — **Kipsi-kapsi** kelderisse (Juuru). — Rangid kaelas **riga-raga**. — **Pligisid-plagisid** piirad. — **Vihterista, vahterista** (Haljala).

o : a (koga-kaga; loksat-laksat; koh-kah):

Look oli pealla **loga-laga**.

i : ä (kinka-känka; risti-rästi):

Oh mina vaene virbelane, / **virbelane, värbelane**. — **Vilku-välku** varsa kapjad.

i : u

Pirus-purus peiu kengä (Helme).

Harvem esinevad suhted: **i : o** (sirr-sorr);

ī : ā (siira-saara).

Sisuliselt märgivad need sõnapaarid tegevust (pligisid-plagisid), olukorda, materjali (vihterista, vahterista), hellitlevat suhtumist (virbelane, värbelane). Nad võivad esineda ka atribuudina: loga-laga töö.

Omadussõnad atribuutiivses funktsioonis saavad mõnikord lisaks eri osa sama omadussõna algusest:

lipi-lapiline, tipi-täpiline jt.

Liikumist, loodushäälitsusi imiteerivad (üldse deskriptiivsust väljendavad) sõnapaarid võivad vahel koosneda samadest sõnadest, ühendatud sidekriipsuga: junt-junt; mugadi-mugadi; vaaks-vaaks:

Vares vaakus **vaaks-vaaks**.

Vahel need sõnapaarid on seotud sidesõnaga:

Nirmendama ja närmendama.

Mõningail juhtumeil võib vaheldusi esineda alguskonsonandis (siira-viira; taidu-raidu):

Peo-leo, kas Tiit on teol? (Suure-Jaani).

Vahel on sellised allitereeruvad sõnapaarid ilma otsese tähenduseta kas koos või ka üksikult. Nende onomatopoeetilis-deskriptiivsete sõnapaaride ülesanne (koos) on väljendatavat meeleoluliselt ette valmistada:

Taidu-raidu tahtsin laulda.

See iseloomustab laulu kui lõbusat (taiduraidutamine).

Jüri oli jürna, erne purna, / parmude paras hobune (Hageri).

Sisaldab pilkavat suhtumist kõnealusesse tegelasesse. Niisamuti järgmises näites:

Perenaene peeri leeri
annab süüa haugutelles (Viru-Jaagupi).

Sitsat, sitsat, siat, saiat,
olin veike linnuke (Vigala).
(Imiteerib linnu siristust.)

Iidus, tiidus teeda mööda,
aasin härjad aeda mööda,
ise mina kõnnsin kõrtsu teeda (Juuru).

Tull lull loodi,
siapäa söödi,
kann õlut joodi (Rannu).

Panti külge pundsapandsa (s. t. halvasti),
veri vällä virdsapandsa (s. t. suure hooga, hulgaliselt)
(Hargla).

63. Inetümoloogiline (e. prosoodiline e. lisandatud) täitevokaal.

Rahvalaulude keele vaatlemisel võrreldes kirjakeelega selgus, et sõnalõpulisel ja sõnasisesel vokaalid on teatavalt tingimustel kadunud (vt. p. 1—10, ka 11). Harvem, ja hoopis eri tingimustel, esineb ka vastupidist nähtust, vokaali lisandumist.

Rahvalaulude esitamise puhul koos meloodiaga tekib vahel mõningate sõnade lõppu mingi vokaal (kõige sagedamini e, vahel o), mille olemasolu antud kohas pole keeleajalooliselt põhjendatud, vaid on tingitud värsimöödutarbeist või laulurütmist. Seesugust „täitevokaali“ esineb peale eesti ka muudes läänemere rahvaste rahvalauludes; tähelepandavalt omane näikse see nähtus olevat idapoolsele soome murretele. Üldiselt esinevad sellise prosoodilise täitevokaali näited aladel, kus esineb ka nn. rõhutavat täitevokaali, s. o. kus täitevokaal aitab sõna rõhutatumalt esile tõsta.

Piexettiini, pyntättiini (Savo). Lisatud on i.
Ei uo niitä maitaksane [= maidki].
Kanteloista kuulemoane.

Ka liivi keeles esineb sedasama nähtust:

Menda valdō kazantōzō.

Mõningaid usaldatavamaid näiteid toodagu aspirant U. Kolgi kirjapanekuist Tõstamaalt:

Pilutasin-e peiul särki.

Kiunus-e kinni võttes saaki.

On huvitav märkida, et selline vokaalide lisamine ei ole konsekvantne isegi sama lauliku juures. Üks ja sama laulik võib esitada sama värssi kas koos vokaaliga või ilma täiesti vaheldumisi. Samal ajal kuulub selline vokaalide lisamine enam mehelikku esitusse.

C. SÜNTAKTILISI KÜSIMUSI

64. Käesoleva teema piirkonda kuulub süntaktilisi küsimusi suhteliselt kõige vähem.

Kõige sagedamini koosnevad eesti rahvalaulud laiendatud lihtlauseist.

Peremees oli mulle kurja,
perenaine mulle valju,
mina hea siis härgadelle,
ja veel parem paaridelle.

Sageli esineb lauseis ellipsit, enamasti predikaatverbi ärajätmist, eriti siis, kui eelnevas värssis see juba esineb:

Paneksin härrad härgadeksi,
prouad peale pulkadeksi,
Paneks saksad sahkadeksi,
junkrud **paneks** juttadeksi,
kiltred taha kiilideksi,
kubjad peale kurgedeksi,
ise taha kündejeksi.

Esineb ka rind- ja põimlauseid, seega mõttetervik moodustakse mitme värssi abil.

Rindlause:

Ei olnd meie nukel aega,
nukel kangas kangapuilla.

Põimlause:

Kes ei tule liugumaie,
sel linad liguje jäävad.

Kõige kaugemale ulatavamaks arhailiseks nähtuseks on kongruentsi puudumine atribuudi ja põhisona vahel mitmesugustes ühendites, mis esineb sporaadiliselt mitmesugustel aladel. Nähtuse esinemise põhjused on selgitamata.

Marid mārja lainetesta [p. o. mārjadest]. — Valge laudade vahele [p. o. valgete]. — Tanu targa naiste peasta (Põhja-Eesti). — Iga vennal isi kirves (Audru). — Kuhelas saab kolme neiule, / vihk saab viie laisa poisile (Tori). — Tõuske üles, noored rahvas (Vändra). — Võiet valge hammastele.

Eelviimasest näites r a h v a s võetakse vormi pooldest mitmusena. Lauselühendest tuleb tihti ette nn. absoluutset genitiivi:

Kohisid-kahisid kuused / kõrvikese kõndidessa.

Samuti nn. -des- lauselühendit:

Ära tema sõidaks soonurmed, / soonurmed, vahenurmed / oma hella otsidessa, / oma kulla kuulatessa. — Küla alla kündadessa, / arulla äestadessa, / nõmmes marju noppidessa seal mina seadsin sõnuda.

Kaassõna või asesõna ebatavaline paigutamine poeetilistel põhjustel

Tuli aga auka **alta vetta** (Kursi).
Sada mul sikka saajamiista,
Kümme mul kitsi kaasikita (Tarvastu).
Suur mul süüt on söögilauda (Tarvastu).

D. SÕNAVARALISI KÜSIMUSI

65. Sõnavaraliselt sisaldavad rahvalaulud esemete, tööriistade ja suhete märkimiseks palju selliseid sõnu ja mõisteid, mis praegusest keelest on juba kadunud. Nii leidub rahvalauludes iseseisvaid sõnu mõistete tähistamiseks, mida praegu enam ei eraldata eri mõisteks.

Hoostes on minu omane, (= hobuste karjas) / **karjas** minu kanane, / **sius** on mu silmakene (= seakarjas) / **lambus** on laululinnukene (= lambakarjas).

Sius tähenduses seakarjas näib olevat 18. sajandil veel üsna kodune, nagu selgub ka Vestringi sõnaraamatu käsikirjast.

Suurim hulk on selliseid sõnu, mis tähistavad kunagi kasutatud tööriistu, töid või tarbeaineid, mis praegu pole enam kasutusel. Nõnda leiduvad lauludes tööriistade nimetused, nagu: **astel** — teravikuga kepp härgade töölesundimiseks, **haspel** — lõngakerimise vahend, **ike** — spetsiaalne veopuu härgade rakendamiseks, **kolbits** ~ **kolgits** — linaluude purustamise vahend käsitsi töötamiseks, **kehik** — puunõu terade ja jahude jaoks, sisaldus ca 25 kg, ja palju muid.

Värvimiseks kasutati taimi ja taimenimetusi endidki kasutati värvi iseloomustamiseks:

See neidu **punela** [= värvitaim] käinud, / **madaraida** [= värvitaim] maiastanud.

Vajadus nende taimede kasutamiseks värvtaimeks on praegu kadunud, nõnda on muutunud nimetusedki arhailisteks värvinimetustena.

Kadunud ühiskondlikke suhteid märgivad: **kubjas**, **saks**, **vaim** [= naisteoline] jt.

Uskumusi ja kombeid: **arbuja** [= ennustaja nõidusvahendite abil], **kapetjalg** [= naissoost libahunt], **linutama** [= pruudile pulmas naisetunnust linikut e. tanu pähe panema, selle kaudu abiellumisakti kinnitama], **mardid** jt.

Arhailisteks on muutunud samuti mõned omadussõnad (omadussõnaliselt kasutatud), mis iseloomustavad isikuid ja olukordi:

Helme tuuas **hellingle** [= hellitatuile] (Helme).

Mõned iseloomustavad omadussõnad on moodustatud võrdluse alusel: **paat** (e. paatjas) — võik (kollakas); helepruun hobune; **hiirjas** — hiirekarva jt. Või veel:

Mantelid **maksakarvalised** (Haljala).

Esineb sõnaühendeid kindla mõiste tähistamiseks suhete alusel: **kaerasõoja** — hobune; **saabassääri** — mees; **punapõlle** — naine; **sõlgerinda** — neiu; **rätikkaela** — mees, kes kannab kaelas rätikut.

Mõnikord esinevad sõnad ja terminid (eriti kui nad on liitsõnalisel) lühendatud kujul: **keribu** = keripuu.

Liitartvudes esineb vanu, praegu murreteski kadunud või kaduvaid ühendeid: **kolme kolmata** (= 23).

66. **Reduplikaatiivsõnad**. Rahvalauludes, õigem — rahvaloomingus üldse, esinevad sellised sõnapaarid, mis kinnitavad käsiteldava mõiste tugevust, intensiivsust, teatavas mõttes absoluutsust, täiuslikkust (totaalsust). Neis sõnapaarides kas korratakse sõnu täielikult või ainult sõna esiosa allitereerivalt (näit. uhiuus = täiesti uus, küdikülm = jääkülm jm.) või nimi- või omadussõnale lisatakse selle sisu intensiivistav partikkel või muu täiendsõna: **purukuiv**, **piripardani** täis, **tulisoolane**, **puupaljas**, **verivärske** jne.

Võnnu võõras, **kõnnu kõrki** (Järvamaa).

INDEKS

- abessiiv — 32
 ablatiiv — 8
 absoluutne genitiiv — 21
 adessiiv — 7, 28
 adverbid — 59
 alaleütlev — 27
 alalütlev — 7, 28
 alaltütlev — 8
 allatiiv — 27
 arhailisi sõnatüvesid — 13
 (vareksed, katuksed, suurutse)
 astmevaheldus — 58
 da-infinitiiv — 52
 da-tegevusnimi — 52
 debitiiv — 55
 deminutiiv — 34
 deskriptiivsed sõna-
 paarid — 62
 eitus — 49
 ekstsessiiv — 26
 elatiiv — 6, 25
 e-mitmus — 35
 frekventatiiv — 56
 genitiiv — 21
 genitiivne liitumine — 60
 h sõna algul — 16
 h sõna sees — 17
 illatiiv — 23
 ilmaütlev — 32
 i-minevik — 43
 i-mitmus — 35
 imperatiiv — 46
 inetümoloogiline täite-
 vokaal — 63
 inessiiv — 5, 24
 infinitiivid — 52, 53
 instruktiiv — 33
 kaasaütlev — 31
 kesksõnad — 50, 51, 54
 kinnitavad partiklid — 61
 komitatiiv — 31
 komparatsioon — 37
 kongruents — 64
 kontraktsiooni puudu-
 mine — 11
 (saapa'ad, keske'elta)
- kse-olevik — 40
 käskiv kõneviis — 46
 lõppkao puudumine — 2—10
 (vitsa, kindakesta, isada, pulmassa,
 saatemassa, saanista, maalla, or-
 jalta, kilteriksi)
 lühenemisi — vt. sõnalühenda-
 misi
 ma-infinitiiv — 53
 ma-tegevusnimi — 53
 minevik — 42
 mitmus — 35
 murdelisi sõnatüvesid —
 13, 14, 15
 (kubiad, pitkaks, itkedessa)
 määrsõnad — 59
 -ne-infiks — 57
 nimetav — 3
 nominatiiv — 3
 nud-kesksõna — 50, 51
 nud-partitsiip — 50, 51
 o järgsilbis — 18
 olevik — 39, 41
 omastav — 21
 omastavaline liitumine — 60
 osastav — 4, 22
 partitiiv — 4, 22
 partitsiip — 50, 51, 54
 passiiv — 54
 possessiivsufiks — 36
 potentsiaal — 48
 prolatiiv — 59
 prosoodiline täitevokaal
 — 63
 pöördelõpud — 39
 rajav — 30
 reduplikatiivsõnad — 66
 saav — 9, 29
 seesütlev — 5, 24
 seestütlev — 6, 25
 sisekao puudumine — 1
 (akkenad, andemaie)
 sisseütlev — 23
 sõnalühendamisi — 20
 (mereme)

sõnavaralisi küsimusi — 65	tu-karitiiv — 38
süntaktilisi küsimusi — 64	(isatu)
tegevusnimed — 52, 53	tüvevokaali muutusi — 19
terminatiiv — 30,	umbisikuline tegumood —
tingiv kõneviis — 47	44, 45
translatiiv — 9, 29	viisiütlev — 33
tud-kesksõna — 54	vokaalharmonia — 12
tud-partitsiip — 54	võrdlemine — 37
	ühildumine — 64

АРХАИЧЕСКИЕ ЧЕРТЫ В ЯЗЫКЕ ЭСТОНСКИХ НАРОДНЫХ ПЕСЕН

Доц. канд. филол. наук Эд. Лаугасте
Кафедра эстонской литературы и фольклора

Резюме

Стихам старых эстонских народных песен (regivärs) свойственны языковые явления двоякого рода: это, с одной стороны, диалектизмы и, с другой стороны, архаические черты, т. е. языковые явления, которые, в отличие от соответствующих форм литературного языка, оставались неизменными на протяжении многих столетий. Сохранению таких языковых явлений содействовала стихотворная форма, общая для всех старых эстонских песен, а также то обстоятельство, что большое количество песенных текстов восходит к далекому прошлому.

На эти архаические формы было обращено внимание в печати уже в конце XVIII века (Хупель), однако первыми авторами, писавшими о языке эстонской народной поэзии, были немцы, которые, не зная истории эстонского языка, не могли правильно понять ни эстонской народной песни, ни её языка; к тому же для них было неприемлемо идейное содержание этих песен, отражавшее борьбу против угнетателей. Только демократы-просветители Фр. Р. Фельман и Фр. Р. Крейцвальд (начиная с сороковых годов XIX в.), основатели подлинной эстонской фольклористики, правильно поняли значение эстонской народной песни, но, занимаясь другими проблемами, они не могли уделить много внимания языковым вопросам.

Только в 70-х годах прошлого столетия языковед и фольклорист Михкель Веске приступил к научному исследованию языка эстонских народных песен. В период буржуазной Эстонии этот вопрос затрагивался лишь мимоходом. Его углубленное изучение началось лишь в условиях Советской Эстонии.

В области фонетики архаические формы народных песен характеризуются отсутствием синкопы, т. е. в словах из трёх и более слогов гласный второго, первоначально открытого слога здесь не исчез, в противоположность литературному языку (напр., в народных песнях — *niitemasta*, а в литературном

языке — *niitmast*). Равным образом, в отличие от литературного языка, в окончаниях многих падежей здесь в различных условиях сохранился гласный звук, т. е. отсутствует падение конечного гласного (в народных песнях *kindakesta*, в литературном языке — *kindakest*). Для старой эстонской народной песни характерно также частое отсутствие стяжения гласных. В области фонетики наблюдается и ряд других своеобразных явлений.

В области морфологии картина представляется ещё более пестрой. Здесь встречается много старых окончаний иллатива, транслатива и других падежей. Встречается также старая форма комитатива (генитив + послелог *kaasa*), суффикс принадлежности, как он представлен в финском языке (*tähele ni = ni pu tähele*), и другие явления.

В области синтаксиса архаизмов значительно меньше. Одно из наиболее распространённых явлений — отсутствие согласования определяемого слова с определением.

В области лексики встречается значительное количество слов, которые вышли из употребления в современном языке либо потому, что исчезли обозначаемые ими старые орудия труда и общественные отношения, либо потому, что ранее широко употреблявшиеся слова заменились новыми.

SISU JA VORMI ÜHTSUS EESTI REGIVÄRSILISE RAHVALAULU PARALLELISMIS

A. Koemets

Rahvaluuleteaduse üheks ülesandeks on uurida rahvalaulu vormielemente ja nende seost sisuga, et paremini avada laulude sisu ja nende ühiskondlikku funktsiooni.

Rahvalaulu vormi ei saa uurida lahus sisust ega materiaalse elu tingimustest vastaval ajajärgul, millal käsitletav vorm jõudis täiuseni. Samuti ei saa mööda minna probleemi senistest lahendamiskatsetest; tuleb selgitada, mis on neis positiivset, ja kriitiliselt ära näidata vead, mis on tekkinud reaktsiooniliste feodaalsete ja kodanlike uurijate klassikuuluvusest või teaduse arengu tasemest tingituna.

Kui kunstluules (nagu eesti uuemaski rahvalaulus) esinevad oluliste tunnustena lõppriim ja laulu stroofiline jaotus, siis eesti vanema, nn. regivärsilise rahvalaulu ülesehitamisel valitseb erinev printsiip. Siin puudub lõppriim, kuid esineb alliteratsioon (nimetatud algriimiks) ja stroofilise jaotuse asemel leiame parallelismi, mida on käsitletud mõtteriimina. Parallelism on struktuuriline nähtus, milles värsid on omavahel mõtteliselt seotud, näiteks:

toomingas käib turja mööda,
pihelgas käib pihta mööda,
kadakas käib kaela mööda,
jalakas käib jalga mööda.

Eesti regivärsilises rahvalaulus on parallelism põhiliseks vormielemendiks. Selle olemasolule suunati tähelepanu juba rohkem kui 100 a. tagasi, kuid küsimust ei suudetud lahendada. Ainult lähtudes dialektilis-materialistlikust metodoloogiast ja rakendades seda rahvalaulu konkreetsetes uurimisvõtetes võib jõuda õige lahenduseni.

Parallelismi uurimisel tuleb analüüsida selle struktuuri, tuleb jälgida selle esinemise sagedust, võrreldes esinemiste erinevust eri laulutüüpides ja nii kogu materjal statistiliselt läbi töötada. Sel viisil jõuame selgusele, missugused erilised parallelismivormid kujunesid eri laulurühmade puhul.

Suur enamik eesti regivärsilistest rahvalauludest, mis on säilinud arhiivides, tekkis ajal, kui rahvast rõhus sakslastest usutoojate ränk orjake, kui ta anastajate toore ekspluatatsiooni tõttu oli ilma jäetud igasugustest kultuurilise ja vaimse arengu võimalustest. Sel ajajärgul oli tema ainsaks kunstilise eneseavalduse vormiks rahvaluule, kus kajastusid tema uskumused, töökspidamised ja igapäevase elu probleemid.

Rahvapoeesia ei ole apoliitiline. Ka regivärssidesse kätkes maarahva rõhutatud klass feodalismi ja kapitalismi ajal oma unistused, ootused ja püüded, oma rahulolematuse ja viha orjastajate vastu. Pastorid ja mõisnikud mõistsid siin oma klassile ja tema moraaliõpetusele peituvat hädaohtu ning katsusid rahvalaulu lämmatada, nimetades seda paganluse sünnituseks. Kuid ei keeld ega põrguähvardused ei suutnud paralüüsida selle eneseavalduse elujõudu. Rahvas laulis edasi, kuigi püüdis seda varjata pahatahtliku kuulaja eest.

Kui 18. saj. lõpul tõusis Lääne-Euroopa maades folkloori vastu üldine elav huvi, nii et see puudutas isegi eesti rahvalaule (Herder), siis ei saanud ka meie „kultuurikandjad“ neist enam vaikides mööda minna. Nende sõnavõttud vastaval teemal osutusid klassivõitluse relvaks. Et varjata välismaailma eest talupegade tähelepanuväärset vaimset loomingut ja endi häbiväärset kurnajaosa, hakkasid nad teadusliku arvustamise ettekäändel eestlaste rahvalaulu laitma. Eriti huvitav on, et nad leidsid vigu laulude väljendusviisis, hülgasid need kui vormilt kõlbmatud, kuna tegelikult oli laulude sisu see, mis neile oli vastuvõtmatu.

Alates Kelchiga 17. saj. lõpust ja lõpetades Ahrensiga 19. saj. keskpaigast näeme balti-saksa pastoritest arvustajate sulest eesti regivärsside kohta ülekaalukalt mõnitavaid ja alavääristavaid kirjutusi.

Kelch mainib õige lühidalt „... seda laulu või ulgumist...“¹, näitab aga sellegi vihjega oma klassikaaslaste hinnangut regivärsile. Pastor Hupel pöörab tähelepanu laulude „keelevigadele“, värsimõõdu ebakorrapärasusele ja ebaharilikele sõnamoodustustele², kuid tähendab muu seas, et eestlased „... kalduvad väga oma lauludes kibedaid pilkeid esitama, mille eest pole kindel ka ükski sakslane...“³ Oma kriitikaga tahtis Hupel näidata, et eestlased ei ole võimelised andma oma rahvalauludega midagi niisugust, millest võiks huvituda kultuurmaailm. Hindavalt suhtus ta ainult vanasõnadesse ja mõistatustesse. 19. saj. algul ütleb pastor Frey, et algupäraseid eesti laulud on „enamasti seoseta väljendused“ ja et laulu meloodia sarnaneb koduloomade häälitsusele.⁴

¹ Christian Kelch, *Liefländische Historia*. Revall 1695, lk. 14.

² A. W. Hupel, *Ehstnische Sprachlehre*. Riga und Leipzig 1780, lk. 98.

³ A. W. Hupel, *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland*. Zweyter Band. Riga 1777, lk. 158/9.

⁴ P. H. Frey, *Ueber die Ehstnische Poesie*. Rosenplänzer, Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache. Zweites Heft. Pernau 1813, lk. 13.

Toodud näited annavad konkreetse pildi kahe klassi põhilisest vastuolust ja vastastikusest vihkamisest.

Feodaalkorra lagunemise tõttu muutunud majandusliku ja poliitilise olukorra nõudeil otsis ülimusteklass abinõusid, et ka edaspidiseks säilitada ja kindlustada rahva ekspuateerimist. Aru saanud, et kirik rahva hulgas suhteliselt vähe mõju avaldab ja et usku ei saa küllaldaselt rakendada ekspuateerijate huvides, püüti ka regivärssi kasutada rahva mõjutamiseks. Nii avaldas pastor Knüpffer arvamust, et usu pakkumise viis seisvat vääril alusel, ning soovitas sakslastel kasutada rahva enda loodud väljendusvormi oma tendentsliku sisu esitamiseks. Seniste kirikulaulude asemel pani ta ette luuletada või tõlkida eestlastele laule regivärsi eeskujul.⁵ A. Knüpffer tegi selleks ise katset ning kirjutas rahvalaulu-laadilise luuletuse, millesse poetas oma klassile kasulikku moraaliteri.⁶ Ettepanek ei leidnud sel ajal siiski rohkem raken-dajaid.

Esimese pikema uurimuse eesti regivärsist kirjutas H. Neus 1836. a.; 1850. a. andis ta välja eesti rahvalaulude kogu. Mõle-mas teoses asus autor osalt oma varasemate ja kaasaegsete klassi-kaaslaste seisukohal, kuigi ta käsitles rahvalaule senisest tundu-valt teaduslikumalt ja objektiivsemalt. H. Neus laitis mitmeti lau-lude vormilist külge, tunnistas enamiku lauluvarast alaväärtus-likuks, kuid andis järele, et on üksikuid häid erandeid.⁷ Selles mõttes on Neus ise juba teatavaks erandiks. Ta pööras ka esime-sena tähelepanu eesti regivärsi tähtsamatele vormielementidele — alliteratsioonile ja parallelismile.⁸

Päris vapustatud eesti rahvalaulude „vigasest ja halvast” kee-lest oli möödunud sajandi tähtsaim balti-saksa pastorist keelemees E. Ahrens. Ta väitis, et rahvalaulude keel olevat niivõrd mandu-nud, et rikkuvat kõik sisust saadud rõõmu. „Kes tunneb keelesa-dusi, see näeb peaaegu igas laulus kõdunemise vastikuid jälgi... Ka jämedatest süntaktilistest vigadest pole rahvalauludes puudus...”⁹

Ahrens arvas ekslikult, nagu peaks eesti keel arenema soome keele reeglite järgi; kuna see aga nii ei olnud, jõudis ta absurdse oletuseni, et rahvas ise ei tunne ega kõnele õiget keelt.

Ka J. W. Jannsen, kes oli küll pärit maarahva hulgast ja tema olukorda hästi tundis, võitles siiski feodaalkorra säilitamise eest ja jagas tões ulatuses oma balti-saksa pastoritest kaasaeglaste

⁵ A. Knüpffer, Dritter Brief. Rosenplänter, Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache. Neuntes Heft. Pernau 1817, lk. 13.

⁶ A. Knüpffer, E. L. G., F 232 i. 7, 1.

⁷ H. Neus, Ueber die Volkslieder der Esthen. Dorpater Jahrbücher für Litteratur, Statistik und Kunst. V Bd. Leipzig 1836, lk. 217/223 ja

H. Neus, Ehstnische Volkslieder. Erste Abtheilung. Reval 1850, lk. 11.

⁸ H. Neus, Ueber die Volkslieder der Esthen. Dorpater Jahrbücher für Litteratur, Statistik und Kunst. V Bd. Leipzig 1836, lk. 223.

⁹ E. d. Ahrens, Grammatik der Ehstnischen Sprache revalschen Dialekts. Reval 1853, lk. 143, 146.

suhtumist rahvalauludesse. 1857. a. kirjutas ta „Perno Postimehes” muu seas: „... Ei sanna pitkust, ei õiget viit, ei arro egga otsa; sanna seält, teine teält kokko pandud, nago paigatud torropil, ja se peab laul ollema? ... Seddasuggust laulo võib kõrtsi ukse ees ja külla kige peäl kuulda; agga ta panneb kõrvad ugama ja aiab, nago suitso ving, pea vallutama...”¹⁰

Samas vaimus jätkab ta mõni aasta hiljem: „... Agga parrako! kuidas neid lauldakse? Suremat hulka mitte muidu, kui ennamist joobnud peaga, üks ütleb ees ja teised seddasamma sõnna 2, 3 ja 4 korda takka järrele ja sannade jätkuks aido-raidosid ni paljo sekka, et kuulja kõrvad vässivad ja vennivad. Visi ja salmi vahhet polle paljo tunda, vaid terve laul on üks ainus terve salm ja igga lauljal omma viis, otsekui igga suggu leem ühhest vaagnast ja ühhe lussikaga peab süa sündima; naesterahva laulul jookseb veel suur pitk „kaskeee:” nago kõie tük tagga”.¹¹

Tuleb siiski mainida, et 19. saj. algusest leidub ka paar kiitvat kirjutist eesti regivärsside kohta. Üks neist ilmus riigisakslase Chr. Schlegeli sulest tema reisikirjeldustes¹², teine tundmata autori poolt 1829. a. Gresseli kalendris.¹³

Olgugi et nii balti-saksa pastorid ise kui ka nende mõttekaaslasted ligi paari sajandi jooksul eesti rahvalaulude üleskirjutamisel ja uurimisel lähtusid enamikus ainuüksi oma klassi huvidest, ei saa me eitada sellest tulenenud kasu ka meile. Peale selle, et jäädvustati mõningad lauluvariandid, mis vahest muidu oleksid kaduma läinud, tõmmati ka üksikute rahva seast võrsunud haritlaste, nagu Kr. J. Petersoni, Fr. R. Faehlmanni ja Fr. R. Kreutzwaldi tähelepanu rahvapoetsiale, kes sellele aga lähenesid teist-suguse huviga.

19. saj. esimesel poolel hakkas koos feodalismi lagunemisega ja kapitalismi arenemisega eesti rahvas kujunema kodanlikuks rahvuseks. 1860-ndaist aastaist alates tekkis rahvuslik liikumine, mis kohe lõhenes kaheks erinevaks, nimelt konservatiiv-klerikaalseks ja pärisorjusevastaseks demokraatlikuks suunaks. Liikumise kahe erineva suuna alusel hakkas arenema ka kaks erinevat kultuuri:

„I g a s rahvuslikus kultuuris on kas või välja arenematud demokraatliku ja sotsialistliku kultuuri e l e m e n d i d, sest i g a s rahvuses on töötavad ning ekspluateeritavad hulgad, kelle elutingimused paratamatult tekitavad demokraatlikku ja sotsialistlikku ideoloogiat”¹⁴, ütleb Lenin.

¹⁰ J. W. Jannsen, Veel nattuکه Tallinna laulo piddust. „Perno Postimees ehk Näddalileht” nr. 14, 1857, lk. 111.

¹¹ J. W. Jannsen, Eesti Laulik. Essimenne Jaggo. Teine trük. Tartus 1865, lk. 6.

¹² Chr. Schlegel, Reise von St. Petersburg nach Reval ins Seebad. Meiningen 1832, lk. 9.

¹³ Marahva loud, „Eesti-ma rahva Kalender 1829 aasta peäle”, Tallinnas, trükitud Gresseli kirjadega.

¹⁴ V. I. Lenin, Teosed, 20. kd., lk. 8.

Demokraatliku kultuuri esindajaiks kujunesid ka Faehlmann ja Kreutzwald selles mõttes, et nad seadsid oma eesmärgiks näidata, et eesti rahvas ei olnud loodud orjama, nagu seda sajandite jooksul olid kinnitanud nende rõhujad, vaid et nad oma vaimsetelt võimetelt olid orjastajatega vähemalt samaväärsed. Võitluses rahva iseteadvuse tõstmise eest kasutasid nad rahvaluulet kui ümberlükkamatut tõendit tema müistsest suurusest ja kõrgest siseimisest kultuurist. 1861. a. kirjutas Kreutzwald „Sippelga” II jaos: „... Nemad peavad tunda saama, et neil üks kallis varandus on, mis nende talupoea põlve otse kui kullaga ületömbab. Sesinane varandus on teie päritud rahva-laulud ja juttud, mis teile avalikult õpetavad, et teil niisama palju loodud vaimu vara oli antud, kui teiste rahvaste sugudele. . . . Mõned meie Eestirahva lauludest on nii ilusad, et neid paremate Greeka rahva sünnitatud laulude kõrva võiks panna.”¹⁵

Eesti regivärsi iseärasusi, mida varem samastati vigadega, tõstis Kreutzwald esile kui eriti hinnatavat külge. Muu hulgas juhtis ta tähelepanu ka paralleelismile: „Arvast leitakse meie rahva lauludes üks mõtte, mis üksi seisab, vaid mõttel on ika kõige vähemalt üks, mõnikord kaks ja veel enam teisi tugiks kõrval. . . . Kas näete, mis kunstlik ja kena laulu loomus!”¹⁶

Kreutzwald ise kirjutas rahvalaulu vormis oma suurima teose — eepose „Kalevipoeg” — ja kasutas selles kõiki regivärsile omaseid ehitusvõtteid, nii nagu tema neist aru sai. Kuna rahvalaulu keel oli aga täiesti uurimata ja autoril ei olnud toetuda millelegi muule kui oma vaistule, siis esineb sel alal arusaadavalt mõningaid puudusi, mis aga teose üldilmet ei muuda. Me teame, missugust mõju avaldas „Kalevipoeg” rahva iseteadvuse tõusule, samuti ka seda, missugune suur tähtsus oli tal edaspidise rahvaluule-harrastuse suhtes. Sajandi lõpu poolel võrsus terve rida luuletajaid, kes oma värsse kirjutades võtsid eeskujuks rahvalaule. 19. saj. teise poole progressiivsemaid kujusid, C. R. Jakobson, manitseb Koidulat: „Kas Teie oma uued laulud kõik Germaanidest saadud riimides laulate? Katsuge ommeti vahel kord ka vana auusat eesti viisi: tema rikkus on lõpmata.”¹⁷ Hiljem täheldamegi Koidula juures mõningate rahvalaulu vormielementide kasutamist, samuti ka teiste selle aja ja mõnede hilisemate luuletajate juures, nagu M. Veske, A. Reinvald, A. Haava, proletaarne luuletaja J. Lilienbach jt. Paralleelismi rakendati selle järgi, kuidas tema olemust sel ajal mõisteti: „Ühe mõtte kordamine mitmesugusel kujul ja kombel”.¹⁸

¹⁵ Fr. R. Kreutzwald, Sippelgas. Teine jagu. Tartus 1861, lk. 32.

¹⁶ Fr. R. Kreutzwald, Sippelgas. Teine jagu. Tartus 1861, lk. 25.

¹⁷ C. R. Jakobsoni kirjad Koidulale. Eesti Kirjandus, VI a/k 1911, nr. 10, lk. 367/8.

¹⁸ T. Sander, Eesti kirjanduse lugu. I. Jagu. Teine parandatud trükk. Tartus 1908, lk. 14/15.

Niisugune vaade sellele tähtsale rahvalaulu vormielemendile on kahtlemata liiga kitsas. Soomes, kus rahvalaulu uurimine meiega võrreldes oli mõnevõrra ees, analüüsis parallelismi üksikasjaliselt Kaarle Krohn.¹⁹ Kuna aga autor oma uurimuses lähtus liiga kitsast, puhtvormilisest aspektist, jäi tal parallelismi olemus siiski lahendamata. Kaarle Krohn pani aluse rahvalaulu vormi vaatlemisele lahus sisust; selle meetodi võtsid kohe üle eesti regivärsi uurijad, näit. Oskar Kallas, kes liigitas parallelismi samuti peamiste väliste tunnuste järgi.²⁰ Samasugust formalistlikku käsitlust näeme ka hilisemate kodanliku eesti uurijate juures.

Huvitav on seejuures mõningate kirjandusteadlaste arvamus parallelismist eesti regivärsilises rahvalaulus ja selle tekkimise põhjustest. Näiteks ütleb Joh. Aavik, et „üksikuid sõnu ei tule kirjatäheliselt mõista, vaid vaadata kui sõnadega mänglemist, puhtkõlaliste efektide taotlemist...“²¹, ja et „sellal kui kaaslauljad ta [laulja] loodud sõnu kordasid, sai ta aega uusi mõelda. Kui tal aga uus mõte kohe ei tulnud meelde, heietas ta sama mõtet edesi, kuid teiste sõnadega, kunni tal uus mõte tuli ja laulu võis mõtte poolest jätkata“.²² Sama oletust kordab Mihkel Kampmaa.²³ Kuigi mõnikord võib uskuda samamõtteliste värsside kordamist aja võitmiseks, tundub see seletus parallelismi tekkimise põhjusena liiga pealiskaudne; igal juhul ei ava see parallelismi olemust.

Friedebert Tuglas „...ei suuda küllalt imestada, miks kõiksuguste vananaiste poolt lauldud pulmakommete ja mõrsjamanituslaulude üle vaimustust tuntakse...“, kuna „... see meie mineviku ametlik luule, teoperemehe õuepoeesia on tihti väga igav ja luuletu“.²⁴ Rahvalaulu kõige halvemaks veaks loeb Tuglas vormitürranniat, vormilist konservatismi, mis „...määrab ka laulude ained... Mis rahvalaulu raamidesse ei sündinud, see jäi lihtsalt tähelepanemata“.²⁵ Tuglase puuduseks on, et ta ei näe dialektilist seost sisu ja vormi vahel. Kahtlemata oli vormil sisu arenemisele teatav mõju, ei ole aga põhjust oletada, et eesti rahvalaulude aineala ühekülgisus on tingitud ainult nende vormist. Ainevaliku määras laulude tekkimise sajanditel valitsenud majanduslik, poliitiline ja kultuuriline olukord; laulude sisust sõltub aga nende vorm.

Parallelismis esinevad sõnad Tuglase arvates „...ainult alliteratsiooni pärast, kuna neil sisuga mingit loogilist sidet pole“.²⁶

¹⁹ Hiljem kokkuvõtlikult: Kaarle Krohn. Kalevalankysymyksiä. Helsinki 1918, lk. 72—73.

Kaarle Krohn, Soome-Eesti vanast rahvalaulust. Tartu 1924, lk. 16.

²⁰ Oskar Kallas, Die Wiederholungslieder der estnischen Volks-poesie I. Helsingfors 1901, lk. 3—13.

²¹ J. Aavik, Valik rahvalaule. Tartu 1919, lk. 167.

²² Sealsamas, lk. 168.

²³ M. Kampmaa, Eesti Kirjanduselo peajooned I, Tallinn 1920, lk. 43.

²⁴ Fr. Tuglas. Kriitika I. Tartu 1919, lk. 28.

²⁵ Sealsamas, lk. 27.

²⁶ Sealsamas, lk. 23.

Ehtsa regivärsilise rahvalaulu kohta peame ütlema otse vastu-
pidist.

Nõukogude folkloristidest on küsimust käsitlenud A. N. Balandin, kes uuris mansi rahvalaulu parallelismi. Tema kirjutises esineb huvitav tähelepanek, et mansi parallelismis pea- ja kordusvärsid erinevad teineteisest ainult ühe või kahe sõna osas, teise poole kõik ülejäänud sõnad on esimese poole kordamine. „Sel viisil mansi parallelism võrreldes soome-karjala parallelismiga esindab vähem arenenut ja näitab palju varasemat astet parallelismi arenemises üldse.”²⁷ Õeldust võib järeldada, et eesti rahvalaulude mitmevärsiline, sageli keerulise konstruktsiooniga parallelism on kujunenud väga pika aja jooksul ning näitab rahva edasijõudnud väljendusvõimet ja kõrget vaimse arenemise taset.

Nõukogude eesti autoreist annab Ed. Laugaste järgmise parallelismi definitsiooni: „Parallelism on ühe värsi mõtteline kordamine järgmise värsiga (või värsisidega) sel teel, et sama või öeldule ligidane mõte väljendatakse teiste sõnadega. Järgmine värs (värsid) ei ole ainult mõtte kordamiseks, vaid ka meeoleolu süvendamiseks, pildi detailsemaks väljakujundamiseks, nüanssidega varustamiseks jne.”²⁸

Definitsioon on senistest täielikum; tähelepanu on pööratud kordusriidade väga olulisele meeoleolu süvendamise ja pildi detailiseerimise ülesandele, mis kahtlemata on õige. Järgnevas pikemas seletuses ei näita aga autor ligemalt sisu ja vormi seost parallelismis.

* * *

Et tuua selgust küsimusse, mis põhjustas eesti rahvalaulude rikkaliku ja värsirohke parallelismi, tuleb kõigepealt uurida laulude sisu nende tekkimise aja valgusel. Ei ole kahjuks võimalik jälgida parallelismi esialgset arenemist, sest et feodalismieelsest ajast on vähe laule säilinud. Feodalismi alguseks oli aga parallelism vormina juba välja kujunenud. Käesolevas töös käsitletav lauluvara, milles avaldub eesti rahva psüühika ja tema tõeline elu raskes orjapõlves võõramaise ja hiljem ka oma rahvusest rõhuja ikke all, tekkis feodalismi ajal pikkade sajandite jooksul, ja selle loojaks ja levitajaks oli peamiselt naine. Elu oli ühetaoline ja kitsas, eriti piiratud oli aga naise silmaring. Seepärast jäi rahvalaul ühekülgseks juba oma aineala poolest. Kuid üksikasjalist valgustamist leidis naise elu sünnist surmani, tema igapäevane mure ja hool kodus ning mõisatööl. Seejuures ei kirjeldatud nii palju elusündmusi endid kui meeoleolusid ja tundeid, mida need põhjustasid. Laulik kandis ette oma isikliku elu kitsapiirilisi muljeid; ta

²⁷ A. N. Balandin, *Mansi muinasjuttude keel*. Leningrad 1939, lk. 24—55 (vene keeles).

²⁸ Eesti kirjanduse ajalugu I. Ed. Laugaste, *Eesti rahvalaule*. Tartu 1946, lk. 97.

kasutas selleks vormi, mis andis soodsa võimaluse välja maalida lüürilisi pilte. Selle vormi ehituse aluseks on parallelism.

Eesti rahvalauludes esinevate parallelismis olevate värsaside arv kõigub 1 ja 10 vahel. Selge ülevaate paralleelriidade arvulisest esinemisest (peavärs kaasa arvatud) annab järgmine tabel, mis on koostatud 6500 värsis leiduva 2156 parallelismijuhu põhjal:²⁹

	1-	2-	3-	4-	5-	6-	7-	8-	9-	10-	Värsipaaride korduste %
	värsiliste parallelismide %										
Lüürilises r.-laulus	6	44	28	11	4	2	0,2	0,1	0,2	0,2	4,3
Lüroepil. r.-laulus	5	62	17	10	1,2	0,2		0,6			4

Lüroepilise laulu väiksema parallelismide protsendi põhjustab tema erinev sisu: lüroepiline laul sisaldab teataval määral sündmustikku, näitab olukordade muutust ja vaheldust. Liikumise ja juhtumuste kirjeldamiseks ei sobi paljuvärsiline parallelism. See on vorm, millega väljendatakse eriti lüürilist sisu.

Kui jälgida sisult erinevaid laululiike, siis näeme, et ka laulud liikide järgi omavad erinevust parallelismide ja kordusriidade hulga poolest. Pildi parallelismide esinemisest laululiikide järgi annab tabel (lk. 153), mis on koostatud umbes 500 värsi alusel igast liigist.³⁰

Vaatamata sellele, et meie rahvalaulu ainevald on võrdlemisi kitsas, vastab eri liikide suhteliselt väikesele erinevusele siiski muutus vormis. Kui kiigelaulus on parallelismideta värsse ainult 2,2% ja korduslauludes leiame neid juba 24,2%, siis on see küllalt suur vahe, et selle põhjusi lähemalt uurida.

Kiigelaulu sisu on väga staatiline, puudub liikumine ning areng ja vorm on sellele vastav. Parallelismide hulk on ülisuur; eriti tähelepanevad on kahevärsiliste korduste suhteliselt hõredam esinemine kui teistes laululiikides. Rohkesti leiame kolme-, nelja- ja isegi viievärsilisi parallelisme (näit. „Lähme kiike katsumaie”, Vana kannel II, lk. 105; „Kiigutajad, kukutajad”, Val. 36).³¹ Kiigelauludega sarnanevad parallelismi suhtes ka vastlalaalud. Viimaseid lauldi liulaskmisel, millel usuti olevat maagiline mõju linakasvule. Laulude sisuks on soov lasta pikka liugu ja suvel

²⁹ Kasutatud on peamiselt käsikirjalist materjali ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nimelisest Kirjandusmuuseumist; peale selle trükitud kogudest „Vana kannel” III ja Ed. Laugaste „Valimik eesti rahvalaule” ning vähesel määral teistest trükitud kogudest.

³⁰ Kasutatud eespool nimetatud materjali.

³¹ Lühend „Val.” tähendab siin ja edaspidi: Ed. Laugaste, Valimik eesti rahvalaule, 1948.

Parallelismide esinemine laululiikide järgi.

Laululiik	Värsse	1-	2-	3-	4-	5-	6-	7-	8-	9-	10-	Värsipaa- ride kor- dumiste arv	Kokku parall. ridu	Parall. %	Ilma parall. ridu	Ilma parall. %
		värsiliste parallelismide esinemine														
Kiigelaulud	500	8	59	45	30	14	3				1	5	489	97,8	11	2,2
Laulud laulust	503	1	86	50	20	6	5			1			472	93,9	31	6,1
Neiulaulud	502	2	72	51	23	4	2	1	1			11	460	91,6	42	8,4
Abielulaulud	500	6	76	58	14	4	3					15	456	91,2	44	8,8
Vaeslapse laulud	500	2	48	51	17	10	8					17	451	90,2	49	9,9
Pulmalaulud	503	10	91	51	14	2	2					11	445	88,7	58	11,3
Töölaulud	501	16	75	53	11	5	3	1	1				439	87,6	62	12,4
Orjuslaulud	502	9	78	40	27	3	1	1			1		431	85,9	71	14,1
Tähtpv.-laulud	509	26	66	37	14	8						14	393	79,2	106	20,8
Meestelaulud	501		86	39	19	2	2	2				2	406	79	95	21
Eepil. laulud	1000	16	210	53	31	2	1		3			15	789	78,9	211	21,1
Korjuslaulud	500	9	90	32	17	4						3	379	75,8	121	24,2

saada sama pikki linu. Vorm on eriti parallelismirikas (näit. „Vistelikku, vastelikku”, H II 9, 384).³²

Sellele mitmeti sarnanevat olukorda näeme lauludes, mille teemaks on laul ise. Nende laulude sisuks on sageli luuletaja hinnang oma võimetele; selle kõrval vaatleb ta üksikasjaliselt ka meeoleu, mis sunnib laulma. Laulud on eranditult minavormilised ja nende käsitlus väga lüüriline ning staatiline. Vorm vastab sisule suure parallelismide arvuga (näit. „Mina laulan, lauda notkub” Vana kannel III, lk. 125, „Las ma hakkan laulemaie” Vana kannel III, lk. 126).

Nii sisult kui vormilt kaunis ühtlase rühma moodustavad laulud neiu ja naise elust, mälestused kodust, kaebus ja kurtmine abilunaise, minia, vaeslapse ja lese raske elu üle. Laulud ei sisalda kuigi palju sündmustikku, vaid sündmuste kajastusi meeoleudes. Kõigi nende juures on ühine suur lüürilisus. Väljendusvormiks on rikkalik parallelism (näit. „Ei mina tea ega mõista”, H II 9, 409; „Mis saab tütar tööteusta”, H III 2, 114; „Kui mina koduna kasvain”, H II 9, 300; „Kolm oli halba ilma päälla”; H II 38, 178).

Pulmalaulude sisu on õige erinev vastavalt sellele, missugust kommet nad saatsid. Pulmades esineb teatavasti mitmesugust tegevust, nagu peigmehe vastuvõtmine, pruudi otsimine, lauda istumine, pruutkirstu viimine, sõit peigmehe koju, linutamine, põllepappimine, andejagamine, rahakogumise mitmesugused võtted jne. Iga kommet täideti vastastikku laulmisega, kusjuures laulsid eraldi pruudi ja peigmehe sugulased. Küsimused, vastused, omapoolsed arvamusteavaldamised, nende ümberlökkamine jne. moodustasid terve draama. Kuid ka meeoleuline külg oli tugevasti rõhutatud. Selleks andsid põhjust neiu kodunt lahkumine, mahajääjate kurbus, nooriku hirm uue elu ees, mehevanemate suhtumine uude miniasse jne. Vastavalt sisu lüürilisusele või dramaatilisusele on ka parallelismide esinemine suurem või väiksem (näit. „Ode hella Annekene, nüüd saad pähe eide pärja”, H II 38, 132; „Ei ole meie neiu süüda”, H II 9, 311).

Naise tegevusalasse kuuluv töö sünnitas laule, mis ei erinenud palju muist tema elu käsitlevaist värssidest. Töölauludes näeme tavaliselt mingit rahulolematust, nurinat liiga raske töö üle, neist paistab oma allasurutud olukorra tunnetus ja mõnikord kajab vaikselt ebamäärane protest selle vastu. Töötamise rasked tingimused tekitavad kibedat meeoleu, mis leiab väljendust pikkades parallelismide (näit. „Seie me sulad sulame”, H II 9, 305). Protest samade tingimuste vastu avaldub aga lühemalt ja järsemalt. Selle tagajärjeks ongi üldine parallelismiprotsendi vähenemine.

Järgmise liigi moodustavad orjuslaulud. Palgalise ja teolise elu kajastavate laulude sisuks on nurin ülekohtuse olukorra, eba-

³² Siin ja edaspidi: käsikirjaline materjal ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nimelisest Kirjandusmuuseumist.

inimliku ekspluateerimise üle. Protest ei avaldu enam ainult vaigse nukra pildi loomises üksikisiku kurvast elust; tunnetes domineerib sageli viha ja rõhujale seatakse vastu vallatais orje, kelles hakkab tekkima ühtekuuluvuse tunne (näit. „Näe, kus paisab pergupaika”, Vana kannel III, lk. 316). Enamiku orjuslaulude sisu väljendab niisiis teravat protesti ekspluateerija vastu. Olles üldjoontes siiski lüüriline laul, kirjeldab ta oma meeleolusid paralleelismides. Kui me varem nägime aga emotsionaalsuse tõusu juures ka paralleelridade arvu kasvu, siis orjuslauludele on omane vorm, milles paralleelismide protsent on küllalt suur, kuid väiksem võrreldes seni käsiteldud teiste laululiikidega. Intensiivne vihatunne vajab jõulisemat vormi, mis ei takistaks sisu kiiret arenemist. Seepärast sobib vihameeleolu avaldamiseks kahevärsiline paralleelism.

Mardi- ja kadrilaulud, mis on seotud tuntud sandis-käimise kommetega, sisaldavad suurel määral dramaatilist elementi. Tuletagem meelde, et laulmine toimub siin koos tegevusega; esineb küsimusi, vastuseid, käske, palveid, soove, tänuavaldust jne. Vorm vastab sisule sellega, et esineb vähem paljuvärsilisi paralleelisme ja on palju iseseisvaid värsse, mis ei ole paralleelismi ühendatud.

Eespool käsiteldud laululiikidele tuleb lisada veel rühm, mis erineb teistest selle poolest, et temas esinevate laulude teemaks on eranditult meeste meeleolud. Need laulud on loodud ilmselt juba hilisemal ajajärgul, tõenäoliselt 18. saj. lõpul ja 19. saj. algul, ja nende loojateks on mehed. Eraldi teistest rahvalauludest on neid sellepärast huvitav vaadelda, et neis valitsev meeleolu on teise-laadne ja ka avaldusvorm näitab silmapaistvat muutust. Laulude aineks on niihästi perekonnaelu kui ka ühiskondlikud nähtused, nagu orjus, sõda, joomine, vargus jne., näit. „Meie uhked tiupoisid” (H II 46, 307). Lauku sisu näitab juba teravalt väljaarenenud põlglikku suhtumist „ülemustesse”, s. o. ekspluateerijatesse. Varem esines rohkem kibedus ja viha (vt. orjuslaulud), kuid nüüd avaldub muutunud suhtumine, mis on tingitud erinevast teadvusest. Ei ole veel murrangut; me ei näe otsesest võitlusele kutset ega vastuhakku, esineb aga teatav vabanemine hirmust valitseva klassi ees.

Ka vorm on jäänud üldjoontes samaks, kuid siingi näeme vana vormi lagunemise tunnuseid. Värsimõõt on endine ja laulus leidub paar kahevärsilist paralleelismi, kuid ülejäänud read on iseseisvad. Kohati kasutatakse uue vormielemendina ka riimi (näit. „Lähme linna kirjutama”, Val. 305). Seda kõike ei saa pidada juhuslikuks. Mõtleme kõigepealt sellele, missugused muutused olid tekkinud ühiskondlikus elus. 18. saj. lõpust peale algas noormeeste sõjaväkke värbamine; 19. saj. alguses tõid talurahvaseadused endaga kaasa üldise liikumisevabaduse, mida rohkesti kasutati, et otsida avaramaid elamistingimusi. Haridusolud paranesid koolide kohustusliku sisseseadmise tagajärjel; koolide juures hakkasid tegutsema laulukoorid, maarahvale määratud kirjanduse trükki-

mine, eestikeelsete raamatute, ajakirjade ja kalendrite levik elavnes. Kõige selle tagajärjel laienenud silmaring rikastas laulude temaatikat ja tõi ka lüürikasse teisi seisukohti, sellega koos pidi aga ka kunstiline väljendusvorm uue sisu kohaselt ümber kujunema. Et aga arenemisprotsessis eelneb sisu vormile ja vorm jääb sisust maha, siis ei kadunud nii ruttu ka rahvalaulu vana vorm ning säilis veel selle põhitunnus — parallelism.

Kõige vähem paralleelridu leiame korduslauludes. Põhjuseks on asjaolu, et selles laululiigis jutustatakse mingi erakordne sündmus, harilikult äpardus, kaunis lühikeses ulatuses; sellele järgneb nuttes kojumine ja koduste pärimine nutu põhjuste üle ning siis kordub sündmuse jutustus samade sõnadega kui algul. Suhteliselt tegevusrikkale sisule vastab väheste paralleelridudega vorm.

Nägime, et eesti vanem rahvalaul on lüüriline ja tema aineala on kitsapiiriline, nii nagu ka tema loojate ja lauljate eluringis puudus avarus. Pearõhk ei langenud elu välise käigu kirjeldamisele, mis üldjoontes oli kõigil ühesugune, vaid emotsioonidele, meeoludele, mis igapäevaseid korduvaid sündmusi saatsid, mis väljendasid inimese suhtumist oma elusse. See kõik põhjustas laulude vähest sisulist arengut. Niisuguse lüürilise ja staatilise käsitluse väljendusvormiks on paljurealine parallelism.

Just oma isiklike muljete ja meeolude avaldamine arendaski välja niisuguse vormi, ja see omakorda mõjus tagasi sisu aremisele. Paralleelrea loomise vajadus aitas meeolude ja elunähtuste passiivse vaatluse ja analüüsi süvendamist viimaste detailideni, kõigi nüanssideni, soodustas elu pisisündmuste põhjalikku lahkamist ja meelisklemist nende juures; teiseks sundis ta välja valima, kuid ühtlasi eritlema neid meeolulisi kvaliteete, mis on staatilised.

Järelikult ei olnud ka vanas rahvalaulus vorm täiesti muutu-matu, ja vormi türammiast selles ulatuses, nagu kurdab Tuglas, ei saa olla juttugi. Sisu ise valis vormi, isegi väikesed muutused sisus tõid kaasa vormimuutuse. Eraldades parallelismi põhjal laululiike, mille käsitlus on kas liikuv, edasiviiv, arenev või jälle üksikpilte vaatlev, jõuame tulemusele, et passiivne või dünaamiline käsitlus oli tingitud ühiskondlikust alusest. Et aga vana rahvalaulu parallelismirikas vorm nii kaua püsis, selle põhjust tuleb otsida ikkagi rahva äärmiselt kaua püsinud ühesugustest elutingimustest. Majanduslik olukord oli kogu aeg sama, ka rahva mõtlemisviis püsis sajandeid suhteliselt ühesugusena. Muudatused olid väheütlevad, olid väikesed kvantitatiivsed nihkumised, mis loomulikult ei saanudki tuua olulist muudatust pealisehitusse.

Kui aga 18. saj. lõpul ja 19. saj. algul hakkasid tekkima tõsisemad muutused majanduslikus korras, siis avaldus see ka rahvalauludes. Laulude loojaks asub naise asemele senisest suuremal määral mees, aineala avardub ühiskondlike nähtuste kirjeldamisele,

nukrutsemise asemele tuleb viha- või võitlusmeeleolu. Need olulised muutused aitavad purustada ka vana rahvalaulu vormi.

* * *

Parallelism on väljendusvorm, mis võimaldas laulikul lihtsate vahenditega tabada kogu käsitusel oleva küsimuse olemust. Meeles pidades rahva majanduslikku ja ühiskondlikku olukorda sugukondlikus korras ja kaugemal feodalismisajandeil, saame aru, et mõtlemise tase ei võimaldanud esialgu laiu, sügavaid üldistusi, eriti ühiskondlikul alal. Tegelikkuse tunnetamine meie igapäevases elus toimub üksikult üldisele; on arusaadav, et rahvalauliku loominguiline mõte käib sama rada. Laulik lähtub üksikutest konkreetsetest juhtumitest või piltidest ning nende loendamise, kõrvutamise ja võrdlemise teel saavutab üldise arusaamise, kokkuvõtte, seisukoha. Kuna kunst on tegelikkuse peegeldus, siis rahvalaulus samuti nagu mõtlemises üldse toimub tegelikkuse tunnetamine nii, nagu Lenin seda tabavalt väljendas: „Elavalt kaemuselt abstraktsele mõtlemisele ja sellelt praktikale — selline on tõe tunnetamise, objektiivse reaalsuse tunnetamise dialektiline tee.”³³ Vaatleme näiteks järgmist laulu:

Kus on orja odrapõldu,
kasupoisi kaerapõldu,
tüdruku linade põldu,
vaeselapse viljavälja?

Soos on orja odrapõldu,
kasupoisi kaerapõldu,
tüdruku linade põldu,
vaeselapse viljavälja. (Val. 306)

Laulik loetleb neljas värsis ühiskonnas teatavasse asendisse kuuluvaid isikuid: ori, kasupoiss, tüdruk, vaeslaps. Nende üksikisikute loetlemine ja kõrvutamine tekitab meis mulje kogu rõhutatute klassist. Parallelismis ei öelda abstraktset üldistust välja, kuid see paistab neist selgesti, sest üksikuis on nähtav üldine. Iga järgmine üksikvärss koos eelmisega viib lähemale üldisele: „üksik ei eksisteeri teisiti kui selles seoses, mis viib üldisele. Üldine eksisteerib ainult üksikus, üksiku kaudu. Iga üksik on (nii või teisiti) üldine. Iga üldine on üksiku (osake või külg või olemus)”³⁴, ütleb Lenin.

Üksiku ja üldise, konkreetse ja abstraktse vahekord ja nende osakonnastis kui poesia spetsiifika küsimus on omaette ulatuslik probleem, mida siinkohal ligemalt ei analüüsita.

³³ V. I. Lenin, Filosoofilised vihikud. OGIZ 1947, lk. 146 (v. k.).

³⁴ Sealsamas, lk. 329.

Lähenedamine üldisele üksiknähtuste loetlemise abil vastab ilmselt rahva tolleaegsele mõtlemisviisile. Üksikute piltide esitamine värsside kaupa moodustabki aga parallelismi. Sel viisil kujuneb nimetatud vormielement regivärsilise rahvalaulu põhiliseks organiseerivaks ehitusvõtteks. Laul tervikuna on struktuurilt üksikstele järgnev parallelismi-rühmade rida. Mõnikord on need rühmad seotud omavahel üksikute üleminevate või ühendavate värssidega, sageli liituvad parallelismid üksikstele vahetult, kuid ikka seob rühmi laulu teema ja nad suunduvad ühe üldise mõju saavutamisele, näit.:

Vähe saab ori magada,
vähe aega aigutada,

šiiski seinade nõjalla,
kirvevarside varalla.

Vara läab vares vaule,
enne koitu koovitaja,
enne päeva pääsukene,
enne valget valge lindu,

veel varem vaenelapsi,
ori enne hommikuta.

Kuuled ukse uiksastama,
lingikese linksastama,

siis on ori hulkumas,
vaenelapsi vanksimas. (Val. 292)

Parallelism moodustas aja jooksul kindla, omapäraste kunstiliste võtete iseseisva süsteemi. Kahtlemata asuti aegamööda väljakujunenud vormi teadlikule kasutamisele. On ilmne, et parallelism täidab regivärsis sama ülesannet, mis hilisemas rahvalaulus riimitud stroof või paarisvärss. Eespool nägime, kuidas ühiskondlike olude muutumine, võitluse teravnemine tingis lühemate, teravamate, puänteeritud vormivõtete kasutamist. Kuni aga polnud veel uut poeetiliste võtete süsteemi (stroof, lõppriim jne.), püsis parallelism sisu organiseeriva vormivõttena. Pikaldane, visa vastupanu rõhujatele, olukorra raskuse kujutus leidis siin sobiva väljendusviisi.

Me näeme, et kõigi kordusvärsside vahel on tihe sisuline ja loogiline side. Paralleelsõnu ja -ridu ei ole võetud juhuslikult ega meelevaldselt, teisendatakse tavaliselt kas värsi loogilist öeldist või alust ning nende täiendsõnu; ühe parallelismi ulatuses on aga kõik kordused ühealased. Ka siis, kui laulik kasutab peavärsis avaldatud mõtte süvendamiseks ja emotsionaalsuse tõstmiseks paralleelriidades mitmesuguseid asekujutelmi, ei haara ta kaugeid ega võõraid mõisteid, sest regivärsiline rahvalaul ei ole rajatud välisele efektile, nagu on sageli kunstluule. Mõttelise ja tund-

musliku seose pärast kasutati paralleelridade kordussõnadeks ainult niisuguseid, mis kuulusid põhimõiste ringi, näit.:

Pisut on puna minula,
vähe verda palge'ella,
puna jäänud puude peale,
ilu heinakaare peale,
veri mõisa välja peale. (Val. 27)

Põhiliselt väär on Fr. Tuglase arvamus, et „... rahvalaulu üldised kõnekäänud, võrdlused ja pildid ei kuulu mitte sedavõrd mõttelisse sissu kui välimisse vormi. See on midagi sisu ja vormi vahepeäalist. See on see üleüldine, kõigile lauludele kohane materiaal, mis mitmesuguste ainete jaoks kõlbulik on, otsekui muusikiline meloodia, mis end niisama mitmesuguste tekstide alla painutab”.³⁵

Kuna konkreetne mõtlemine oli rahvale omasem, siis väljendas ta ka abstraktseid mõisteid konkreetsete piltide abil, näit.:

Heidan õhtaje magama:

viskan hoole õrre pääle,
mure musta parre pääle,
leina laia lee pääle.

Tõusen hommiku ülesse:

võtan hoole õrre päälta,
mure musta parre päälta,
leina laia lee päälta jne. (H II 9, 286)

Animistliku maailmakäsitluse tõttu kujutleti kõiges ümbritsevas, ka loodusnähtustes, inimlikke omadusi. Seepärast ei saa pidada rahvalauludes väga sageli esinevat personifikatsiooni ainult stiililiseks võtteks. Laulik väljendas sellega enda ja oma kaasaeglaste tõekspidamisi, avaldas inimese suhtumist teda ümbritsevasse loodusesse:

Küll ootan, küll vaatan:

ootan surma sooda mööda,
taudi talvist tieda mööda.

Küll ootan, küll vaatan:

ei tule surma sooda mööda,
ei katku külasid mööda.

Ikke jään mina järele. (H II 38, 81)

³⁵ Fr. Tuglas. Kriitika I, lk. 23.

Kergesti mõistetava ja meelde jääva kujutluse lohakast majapidamisest pakub järgmine parallelism:

tuba luudada küsikse,
ahju halguda anukse,
pada vetta palveleke,
kibu nutab nuustikuda. (Val. 78)

Rahvalauludes näeme veel teisi omapäraseid, kuid väga iseloomustavaid jooni, mille põhjuseks on üksikute piltide esitamine üldise asemel. Sellest on tingitud näiteks ka arvude „ebamäärasus ja ebaloomilisus”, nagu mõned kodanlikud autorid (Aavik) seda halvustavalt nimetasid. Nii kõneleb laulik oma kaasitajast-ema ülirohketest pulmaskäimistest:

Eit käind pulmassa mõnessa,
sõitis sajassa saajassa,
viieskümnes viidavassa,
tuhandessa toodavassa,
sadandessa saadavassa. (Val. 13)

Samuti märgitakse kindlaks määramata aega erinevate tähtpäevadega ning täpse koha asemel loetletakse üksikuid, mõnikord üksteisest hoopis kaugel asuvaid kohti. Lauliku mõte on seejuures selge: tal ei ole vajadust piiritleda täpset arvu, tähtaega või maa-kohta, oma väljendusega tekitab ta aga mulje millegi rohkusest, ajalisest või ruumilisest kaugusest jne., ja seda ta nimelt taotlebki.

Tugeva tunde või vaimustuse mõjul satub laulik mõnikord liialdusse; ka iseloomustavaid jooni rõhutab ta ülemäärase pausitamisega. Eriti leiame hüperbooli neil juhtumel, kui kõneldakse laulu mõjust:

Kus minu heali kuuldunekse,
seal see metsa murdunekse,
puud pikad pinuje läevad,
alud süldaje ajavad. (H II 9, 250)

Enne lõpeb lõmmumetsa,
vähenekse väädimetsa,
alanekse aisametsa,

enne kui mina sõnusta,
tütarlapsi lauludest. (H II 9, 291)

Üksikpiltide kõrvutamisel peab laulik silmas mitmesuguseid kunstilisi võtteid; nii asetab ta ülaltoodud näidetes värsid keskse võrdluse järgi tõusvas või langevas järjekorras. Arvudega seoses on kliimaks tavaline:

Sõi mul seljast seitse nahka,
kaela pealt kaheksa nahka,
õla pealt üheksa nahka,
Külle pealt kümme nahka. (H II 57, 427)

Vähem esineb vastupidine nähtus, antikliimaks:

tuluk tükib hoone'esse,
säde kargab katuksesse,
ebemed küla vahele! (Val. 46)

Sageli on parallelismid üles ehitatud antiteesile, sest iga mõiste saab konkreetsemaks, kui talle kõrvale asetada kontrast:

laulab suu, ei süame,
kiidsub keeli, ei mu meeli. (Val. 25)

Kui on puega, tuo tubaje,
kui on tütar, vii vedeje. (H II 38, 209)

Mõnikord piisab hästivalitud epiteedist, et pöörata tähelepanu sõna sügavamale sisule:

Nüid said pähe eide pärja,
otsa ette eide hoole,
põlvile murete põlle. (H II 38, 132)

Rahvakombestikust teame, et ainult abielunaine kandis põlle ja tanu. Arusaadavalt olid need ihaldusesemeteks kõigile neidudele. Laulik, tunnustades mõrsja saavutust, tuletab talle aga paari järgneva värsireaga meelde, mis on lahutamatult seotud abielunaise pärja ja põllega: need on hool ja mure. Nii muutub peavärsi mõte paralleelridade abil ootamatult laiemaks; kogu nähtust sunnitakse vaatama hoopis teisest aspektist.

Väga intensiivse tunde puhul väljendab laulik seda otsese kordamisega. Olgu näiteks järgmised sügavalt läbituntud värsid:

kodu poole, kulla poole,
elu poole, hella poole,
maja poole, marja poole,
kodu poole koidab silma,
elu poole helgib meeli. (Val. 69)

On kujunenud teatavad traditsioonid paralleelsõna (või sõnade), samuti paralleelvärsside või värsipoolte paigutamises parallelismi, sageli saab parallelism väga keerulise ja huvitava kuhu, nagu näiteks:

Kui ei lõpe, siia jätän;
siia jätän sirgu süüä,
sirgu süüä, virbe viia,
virbe viia, kärbe käia,

siiä kure kummardada,
siiä lōo lōōritada,
pääsukesel peäle tulla,
mõtussel mune muneda,
tedrel teha pesädä. (Val. 179)

Keerulise struktuuriga parallelismide esinemine meie rahvalauludes ei ole haruldane; seegi on tõenduseks, et kordusread pole tekkinud mõttevaesusest, vaid et neil oli täita kindel sisuline ülesanne. Seepärast pööras laulik erilist tähelepanu nende vormistamisele ja andis neile kuju, mis kõige efeksemalt väljendas tema meeolelu varjundeid. Igakord ei saa üldse öelda, et kõigepealt esitatakse peavärss ja selle mõtet korratakse ja täiendatakse paralleelridades, vahel on asi vastupidi, näiteks:

Läheb suvi, saab sügise:
vikat viib arulta heina,
nuga nõmmelta pedaka,
kirves raiub kaskijalga,
hall viib õunad õunapuusta,
välk viib pähkeliid salusta,
mees viib tütterid talusta. (Val. 73)

Kuigi niisugused juhtumid on harvad, aitavad needki ümber lükata kodanlike kirjandusteadlaste (Aavik, Kampmaa) vaadet, et parallelism tekkis vana mõtte heietamisest, kui midagi uut ei tulnud meelde. Miks „heietas” laulik viis ühemõttelist rida, enne kui ta ütles peamise ja olulise? Seletuses tuleb lähtuda improviseerija tunde intensiivsusest, tema kunstilistest ja sisulistest eesmärkidest, mitte aga uue mõtte puudumisest.

Parallelismi struktuur muudeti vastavalt sisu vajadustele. Tegevusriikka sisuga lauludes, kus sündmustik on vaja hoogsamalt, kiiremini ära jutustada, saavad paralleelread uue funktsiooni: nad ei teeni enam peavärsis öeldud mõtte avardamist ja süvendamist, vaid viivad ka tegevust edasi, näiteks:

Peeter peeni, mees madala,
kalevine poisikene,
raius sõõru, rookis sõõru,
kündis sõõru, külvas kaera,
külvas kesva kalmuteele,
kaera kalmutee ääre. (Val. 349)

Kuna aga eesti rahvalaulus tegevus on harva esiplaanil, siis kasutati meil parallelismi seks otstarbeks vähe.

Pika aja jooksul kujunesid rahvalaulikuil mõningad kindlad väljendused, mida nad kasutasid mitmesugustes lauludes teatava sisu esitamiseks. Niisugusteks stereotüüpseteks värssideks on näiteks „uuest ütlen ümber jälle”, „mina kuulin, vasta kostin”,

„kesse teaneb, võineb teada” jne. Mõistete sisulise kokkukuuluvuse tõttu lisati värsile, mis kõneleb eidest, emast, ämmast või perenaisest, teine värs, mis ütleb sedasama taadist, isast, äiast või peremehest, näiteks:

Varsti vastas eidekene,
kohe kostis taadikene. (H II 38, 182)

Samasuguse järjekindlusega kõrvutati „homme” ja „tuna”:

Las tuleb h o m m e uusi päevi,
t u n a homme teine päevi. (Val. 39)

Laulik püüdis oma mõtteid ja tundeid võimalikult tõepäraselt edasi anda, kuid seejuures oli tema taotluseks teha seda ka võimalikult paremini, väljendada end kaunimalt ja kõlavamalt. Gorki ütleb: „Inimene on oma loomult kunstnik. Nii või teisiti püüab ta kõikjal kanda oma elusse ilu.”³⁶ Laulus ei kasutatud keelt alati täpselt nii nagu igapäevases kõnes; siin muudeti sõnade järjekorda, valiti sobivamaid väljendusi ja leiti uudseid asekuju-temli, mis paremini vastasid sisule, kuid ühtlasi mõjusid ka kuulajaisse värskendavalt. Kõlalise külje väljakujundamisel oli tähtis koht alliteratsioonil ja assonantsil. Parallelismide pealiskaudsel vaatlemisel jääb mulje, et kordussõnade ja -ridade valik on mõjutatud mõnikord peamiselt alliteratsiooni nõuetest. Kuid sisu ja väljendusliku külje vahekorra süvenenum uurimine tõestab siiski kordusridade esitamist sisu vajaduste järgi. Parallelismi ülesehitus on rangelt loogiline. Alliteratsioonil ja assonantsil on parallelismis tavaliselt organiseeriv ülesanne: nad rõhutavad, tõstavad esile ja seovad neid sõnu, mis on olulised, millega arendatakse, laiendatakse parallelismi kandvat mõtet.

Eelnev lühike sisuline ja stiililine analüüs näitab, et parallelism pole ainult ühe mõtte kordamine mitmes üksteisele järgnevas värsis, vaid et tal on täita palju sügavam ja kindlam sisuline ülesanne. Iga kordus ühe parallelismi piirides on omaette pilt, mis omab kokkupuutepunkte esimese värsiga; kõrvutatud pildid näitavad üht olukorda mitmest küljest, seda sageli detailiseerides või täpsustades, mõnikord aga valgustavad sama nähtust erinevast aspektist või viivad tegevust edasi. Sageli on kordusridade ülesandeks luua mitmesuguste sama-alaste piltide kõrvutamiseiga üldistus.

Samuti selgub, et on ekslik pidada parallelismi türanniseerivaks vormielemendiks, mis mõjutab koguni laulude aine valikut, esineb aga teatavaid stereotüüpseid väljendusi, mida rakendati alati teatavas olukorras.

Püüdest täpsema, parema ja kaunima väljenduse poole pöörati erilist tähelepanu sõnade valikule ja lause konstruktsioonile; paral-

³⁶ N. P. Andrejev, Vene folkloor. Moskva—Leningrad 1938, lk. 41 (v. k.).

lelismi ülesehitavateks elementideks on alliteratsioon ja assonants, mis seovad tihedamalt sisult ligidasi mõisteid ja sõnu värsis ning suurendavad ühtaegu ka kõlaefekti. Parallelismi struktuur on sageli väga keeruline ning kunstipärane ja annab tunnistust laulikute meisterlikkusest.

* * *

*

Käesolevast tööst nähtub, et meie rahvalaulude uurimist on seganud mitmesugused asjaolud. Ajal, mil rõhutatud rahva suulise loomingu seletamise ja valgustamisega tegelesid klassivaenlased, tõlgitsesid need rahvapoeesia sisu ja väljenduslikku külge moonutatult, eesmärgiga näidata, et pärisorised talupojad asuvad vaimse arenemise poolest vaevalt kõrgemal loomadest ega ole üldse suutelised kultuuriliselt arenema. Demokraatliku kultuuri esindajad, maarahva hulgast võrsunud progressiivsete vaadetega haritlased, nagu Fr. R. Faehmann, Fr. R. Kreutzwald ja C. R. Jakobson, lähenesid õigele seletusele, kuid nad ei suutnud lõpule viia vormi tõlgitsust; seetõttu jäi ka arusaamine parallelismist poolikuks. Kapitalismi mandumise ajal asusid kodanliku klassi esindajad (J. Aavik, Fr. Tuglas) idealistlikul, formalistlikul seisukohal; nad lahtestasid vormi sisust ja uurisid seda kui midagi omaette eksisteerivat. Järeldusi tegid nad n.-ö. intuitiivselt, fakte ligemalt uurimata ja nähtuste olemust ja sisu avamata. Ka niisugune käsitlus ei võinud anda õigeid tulemusi.

Käesolev uurimus näitab sisu ja vormi harmoonilist ühtsust eesti rahvapoeesias, lähtudes parallelismist kui meie regivärsilise rahvalaulu tähtsamast vormielemendist. Laulude loomise ja levimise ajal valitses rahva ühiskondlikule olukorrale vastav mõtlemis- ja väljendusviis, mis kasutas rohkem üksikuid konkreetseid tajusid ja kujutlusi kui abstraktset üldistust. Niisuguse kujutlusviisi täiuslikku väljaarendamist võimaldab parallelism, mille kõrvuti asetsevad värsid valgustavad teatud nähtust, olukorda või eset mitmest küljest või erinevast aspektist. Parallelism ei ole aga mingi kivilinenud vorm ega takista sisu arenemist. Vormi paindlikkus sisu järgi ilmneb, kui jälgida parallelismi esinemist vastavalt laululiikidele. Et see oluline vormielement meie rahvalauludes nii kaua püsis, tuleneb rahva majandusliku ja haridusliku olukorra pikaajalisest suhtelisest ühetaolisusest, millest tingituna ka mõtlemisviis ja laulude sisu säilisid ühesugusena. Majandusliku elu muutumine, haridusolude paranemine, eestikeelsete raamatute levik jne. areneva kapitalismi tingimustes põhjustasid olulisi muutusi inimeste teadvuses ja laulude temaatikas. See tõi kaasa ka rahvalaulude vana vormi taandumise ja parallelismi tähtsuse vähenemise.

ЕДИНСТВО СОДЕРЖАНИЯ И ФОРМЫ В ПАРАЛЛЕЛИЗМАХ СТАРИННОЙ ЭСТОНСКОЙ НАРОДНОЙ ПЕСНИ

А. Коэметс

Резюме

В настоящей работе рассматривается явление параллелизма, наблюдаемое в старинной эстонской народной песне «regivärss». Сущность параллелизма до сих пор не нашла еще правильного истолкования.

Статистический анализ параллельных рядов свидетельствует о том, что даже сравнительно небольшие различия в содержании песен сопровождаются известными изменениями в форме. Подразделяя на основе параллелизма народную песню на различные виды (песни с развивающимся, подвижным, изменяющимся содержанием, с одной стороны, и песни, рисующие отдельные картины жизни, с другой стороны), мы приходим к выводу, что динамичность или пассивность содержания находится в зависимости от уровня общественного сознания человека. Ближайший анализ песен говорит о том, что параллелизм является таким способом выражения, который дает возможность самыми простыми средствами передать значение и смысл того, о чем говорится в песне. Учитывая характерные особенности экономической и общественной жизни того времени, мы должны заключить, что уровень умственного развития человека не позволял делать глубоких и широких обобщений, в особенности в области общественной жизни. Поэтому народный певец, сказитель и принужден был исходить из отдельных конкретных событий и картин, и только путем их перечисления, сопоставления и сравнения достигалось общее понимание, устанавливалась общая точка зрения.

Перечисление отдельных картин при помощи стиха и образует так называемый параллелизм, причем в старинной народной песне параллелизм является основным организующим приемом построения песни.

В работе показывается, что структура параллелизма зачастую

очень сложна и художественна, что свидетельствует о мастерстве певца и сказителя. Аллитерации и ассонансы имеют в параллелизме обычно лишь организующую нагрузку: они подчеркивают и связывают близкие по содержанию понятия и слова и, вместе с тем, увеличивают звуковой эффект стиха.

Исследование приема параллелизма в старинной эстонской народной песне «regivärss» говорит о гармоничном единстве формы и содержания этого вида народного творчества.

RAHVALUULELISI AINEID S. H. VESTRINGI EESTI-SAKSA SÕNARAAMATU KÄSIKIRJAS

Dots., fil. tead. kand. E. Laugaste

Eesti kirjanduse ja rahvaluule kateeder

Meie arhiivid ja muud materjalide säilitamispaigad sisaldavad veelgi üsna mitmekesist ainekku, mida pole seni kasutatud või mille olemasolu kohta pole veel andmeidki. Süstemaatilise uurimistöo tulemusena on avastatud ja võidakse veelgi avastada üha uusi tekste ja andmeid rahvaluule kohta mitmesugustel aegadel. Selliseid andmeid leidub niihästi Eesti NSV, aga ka meie vennasvabariikide (Vene, Läti jt.) mitmesugustes arhiivides.

Rahvaluule tekkis ja levis suuliselt kirjaoskamatu töötava rahva hulgas juba kauges minevikus. Uute rahvaluuleliste nähtuste tekkimine on toimunud pidevalt, samuti endiste kadumine. Sellepärast iga tekst, mis aitab valgustada ükskõik millise rahva suulist kunstilist loomingut ja selle arengut, on tingimata vajalik rahvaluuleuurijale.

18. sajandi algupoolest pärineb S. H. V e s t r i n g'i eesti-saksa sõnaraamatu käsikiri, mis sõnaseletuste osas annab rohkesti näiteid sellest, kuidas rahvas andis sõnadele peale otsese tähenduse veel mitmesuguseid tähendusvarjundeid ja ülekantud tähendusi, seda lauselises seoses mitmesuguste sõnaühendite ja fraseoloogiliste liitumiste näol (kõnekäänud, idiomaatilised väljendid, koguni vanasõnad ja mõistatused). Fraseoloogia kasutamise kaudu suudab Vestringi sõnaraamat rohkem kui ükski teine enne Wiedemanni sõnaraamatut iseloomustada eesti sõnavara õige mitmes funktsioonis. Sellepärast väärib käsikiri tähelepanu kui rahvaluulelise materjali allikas, mis olulisel määral võib abistada vanasõnade ja kõnekäändude uurijat.

Vanasõna on välja kasvanud konkreetseist sotsiaal-majanduslikest ja ühiskondlikest või looduslikest tingimustest ning nende kaudu vahendab rahvaluule looja, r a h v a s, poeetilises vormis oma elukogemusi. Vanasõna on iseseisev žanr, lühike, kondenseeritult ning tabavalt sõnastatud poeetiline, õpetliku sisuga mõtteavaldu, mitmete põlvete elukogemuste summa, üldistus üksikkogemustest, tervest reašt üksiksündmustest ning selliselt ta jagabki

oma elukogemusi ka teistele. Gorki iseloomustuse kohaselt on sõnad vanasõnas kokku surutud nagu sõrmed rusikasse, mistõttu omavad suurt löögijõudu. Kõnekäänd annab aga lühidalt, piltlikult, poeetilises vormis mingi olukorra, nähtuse, eseme või omaduse iseloomustuse, erineb vanasõnast selle poolest, et teda pole võimalik mõista lahus kontekstist, ei moodusta iseseisvat žanri. Kõnekäänus on sageli ära jäänud subjekt või objekt, kelle asendamine lubab seda kasutada uues konkreetse olukorras. Kui vanasõna annab üldistusi, iseloomustab kõnekäänd konkreetseid antud olukordi (näit. ei lausunud musta ega valget). Siia kuuluvad ka hulgalised rahvapärased võrdlused (*Temma kaddus kui Uddo ning Pilo ärra*). Kolmanda rühma poeetiliste sõnaühendite osas moodustavad idiomaatilised väljendid, kivinenud sõnaühendid, kus sõnad koos moodustavad mingi kindla mõiste, stereotüüpilise, kindla mõttevarjundi tähistamiseks, ei tarvitse igakord küll sisaldadagi piltlikkust. Nad on tavaliselt mingi lauseliikme funktsioonis (jalga laskma; suurt saama, jämedat jagama). Erinevus vanasõnast ja kõnekäänust seisab selles, et idiomaatiline väljend ei varieeru, kuna aga vanasõna ja kõnekäänd enamasti varieeruvad. Sellise antud keelele omase kivinevuse tõttu ei ole sellised väljendid harilikult tõlgitavad ega teises keeles sõna-sõnalt edasi antavad. Seetõttu on need otsesõnaliselt võetuna enamasti mittemõistetavad teises keeles, ja sageli ongi tõlkijad raskustes nende edasiandmisega, kui vastavad sõnaraamatud neid ei sisalda; ja mitte just harva pole esinenud tõlkijail siin üsnagi suuri libastumisi.

Vestring kasutab oma sõnaraamatus sõnaseletuste osas ka mõistatusi. Mõistatustes on sõnad vahel kasutamist leidnud otseses tähenduses, on aga ka näiteid, kus mõistatuse lahendus ise on Vestringil otsimissõnaks, puududes mõnikord mõistatuse tekstist, mõnikord aga ka ainult kaudselt seotud otsimissõnaga; nagu näit.: „*Vaat vadi pääl, tünder tündri pääl, polik poliko pääl, Orrava händ otsas purjeks*”. Lahenduseks — roog, otsimissõnaks p u r i. Mõistatus on rahvaluuleline väikežanr, mis sisaldab ülesannet olendi, eseme, nähtuse või olukorra vabalt valitud tunnuste alusel poetiseeritud kirjelduse põhjal mõistatada saadud kujutelma taga peituv olemine, ese, nähtus või olukord. Selline kujutelm on saadud mitmesuguste poeetiliste võtete kaudu, milleks väike osa ei etenda võrdlused (Viiakse välja kui kirp, tuuakse jälle kui vaagen), kordused (Salaja tuleb, salaja läheb), annominatsioon (Vaat vaadi pääl, tünder tündri pääl, poolik pooliko pääl, orava händ otsas), antitees (Vähem kui kirp, raskem kui härg), alliteratsioon (Vana härg, vasksed sooled — kannel), onomatopoeetilised ja deskriptiivsed väljendid (Seest siiru-viiruline, pealt kullakarvaline; Puust pugina ja luust luginad ja nihk-nahkadi naginad — härg). Peale nende kasutab mõistatus ka muid kõne-, lause- ja kõlakujundeid, mis mõistatuse kaudu väljendatud poeetilist kirjeldust võivad ilmekamaks muuta. Vormilisest küljest on Vestring kasutanud ühelau-

selsi konstateerivaid mõistatusi ja mõistatus-küsimusi, sest need andsid end muidugi kõige paremini kasutada seletusmaterjalina. Muidugi esineb samu poetilisi võtteid ka vanasõnades ja kõnekäändudes.

Sõnaseletuste osas leidub mitmesuguseid lauseid, mis kuuluvad rahvauskumuste valdkonda. Nii näiteks mõiste *h a r a k a s* seletamiseks kasutatakse lauset: *Hing lähhäb Harrakaks aja Teiba* (15). Ilmastiku ja kosmiliste nähtuste alale kuuluvad: *Sigga näab Tule* [= tuult], *läab rattaste ümber* (121); *Päsokesset lendvad möda vet, näggevat vihma* (70); *Kui Künla Pääv saab Härgräästaal jua, ei sa Maria Pääv kuk* [= kukk] *näkata mitte* (125). *Ku[u] lu[u]akse* (56); *Ku süakse ärra* [= kuuvarjutus] (56). Vandumisi ja needmist sisaldavad: *Sago sa halliks Kivviks ma al* (48); *Temma vannub minno Ihho sisse loma* [= lapse] *ärra* (75); *Se kässi katkego ollast ärra[,] kes tedda Sörme otsaga on näppitant* (103).

Peale selle leidub käsikirjas veelgi rohkem keele kui rahvaluule mõistesse kuuluvat fraseoloogiat, mida siin ei käsitleta.

Folkloori seisukohalt ei oleks huvituseta kõnelda sõnaraamatus leiduvast terminoloogiast, mis siin esitatagu. Mütoloogia valdkonda kuuluvad sõnad, nagu *Ahjo päälne* (Rev.) — libahunt (3); *Ask* — kade [nõia tähenduses] (7), *Ask Innime* *vottab teise Tõ-teo, leiva jätko ja keik[,] mis ta näab[,] ärra* (7); *Halli seutma* [= sõitma] — [malaaria]-palavikus olema (14); *Külm Tõbbi* [= malaaria] (58); *Koddokäia* (49); *Lupainjas* (77); *Silma muundaja* (89, 146); *Silma pistaja* (146); *Lendva Maddo* (67); *Näk* (91); *Vallo votja* [= nõid] (190); *Teggia* — töötaja; nõid. *Kui Jummal meit nuhtleb, siis on Teggia teinut* (163); *Lu-Paenjas* (105); *Paene* (105); *Noid, Noidma, Noidus, Noidminne* (96); *Kunst* — kunst, nõidus; *Temma on kunstiga sedda teinut* (60); *Kunsikas* — nõid (Rev.) (60); *Köhn* — Kurat (49); *Köhn näggi* (49); *Köhnrat* — Kurat (49); *Härja-Põlve-rahvas* — härjapõlv-lased (14). *Mardus* ei esine Vestringil algupärasest surma või surma nähtava või kuuldava ennustaja tähenduses, vaid Vestring ütleb, et see tähendavat „südamevalu”, „muret” (83). Rahvameditsiini alalt esinevad mõisted, nagu *naba assemelt ärra* (89); *Kuppo-Laskja* (60), *Kuppo laskma* (60). Üldisi mütoloogilisi mõisteid: *Ebba-Usk, Ebba ussolinne, Ebba usklik* (9). Kombeloolisi mõisteid tähistavad *Pulmad, Pulma tallitaja, Pulmalissed, Pulma kutsma, Ärra pulmatama* (123); *Raud Kässi* (129); *Öids* [= öits] (100). Rahvaluulelist üldterminoloogiat: *Ennemuistset Juttud* — muinasjutud (11); *Vanna Jut* — muinasjutt (29); *Tähhendamise Sanna* — võrdlus, mõistukõne (157); *Vanna Sanna* (191); *Kallew* — lõuend. [Tähendus „kangelane” siin puudub] (36).

Ka naaberteaduste-alast terminoloogiat, eriti etnograafilist, on käsikirjas rohkesti ning see omakorda tingib vajaduse vastava eriala uurijail pöörduda käsikirja poole. Näiteks annab autor *adra* all järgmised *adra* osad: *Adra Aisod, Adra Lussikas, Adra Köht, Adra-*

Pä-Laud (käsipuud), *Adra-Raua-Pu*, *Adra Raud*, aga ka — *Adra-Ma*.

Käsikirjas leiduv folkloristlik materjal aitab fraseoloogia uurijat raskete dateerimisküsimuste lahendamisel. Ka historiograafiaküsimused ei kuulu folkloristikas lihtsate küsimuste hulka. Siin iga viide on teretulnud sel võrdlemisi veel vähetöödeldud alal.

Vestringi käsikirjale on vihjanud varem mõned keeleteadlased,¹ aga folkloristide poolt pole see seni peaaegu üldse tähelepanu leidnud.

Kuidas Vestring oma sõnaraamatu on üles ehitanud, selle kohta paar näidet (lühendatult).

1) Aeg G. aja die Zeit.

Se on öiget aega, Es geschieht zur rechten Zeit.

Enne aego Vor der Zeit.

Mul on üks aeg ikka. Ich habe immer Zeit.

Läks ikka aeg ajald, Pääv pävalt. Es verging immer eine Zeit nach d'ander, ein Tag nach dem andern.

Aega möda asjad käivad almählich, mit der Zeit soll es wol gehen.

Et anna aega, aeg annab hä Nou patientire ein wenig, komt Zeit, kommt Raht.

Kevvadenne Aeg Die Frühlingszeit.

ilm aego umsonst.

Aegsaste bey Zeiten.

2) Illo G. lo Die Schönheit, Zierath.

Illoto herrlich

Proverb. Ei illo panta Paiasse, ei kaunist panta katlasse. Von Schönheit wird man nie satt. Ei illo päle üksike Leent keta.

Illoke deminut.

Illus Schön

Illusaste Schön. Adv.

3) Koer G. ra Ein Hund

Koera hamba Jälled Narben vom Hundes Biss.

Koer kissub mind Seljast der Hund beisst mich im rücken.

Oh sinna koer O du bösewicht

Koera Többi Der Schwindsucht

Koeroké das Hündchen

Ärra arva koera Karvast waid Hambast. Proverb.

Prov. Ei kahhe Perre Koer sa ellades süa.

¹ Hupel; Sitzungsberichte d. GEG 1894.

Käsikiri leidub end. Õpetatud Eesti Seltsi käsikirjade kogus, sõnaraamatuline osa on kirjutatud 202 foolioleheküljel, lisaks on toodud nummerdamata lehtedel saksakeelsete sõnade register ja tartumurdeliste sõnade loend. Käsikirja saksakeelne šrift on kirjutatud gooti kirjas, eestikeelne oluliselt ladina kirjas mitmete gooti kirjast pärinevate tähtedega, tiitellehel seisab: „Lexicon Esthonicum germanicum concinnatum à S. H. Vestring”. Käsikirja on Õpetatud Eesti Seltsile kinkinud Keila pastor Max Fick.² Mil viisil see tema kätte on sattunud, ei ole selge.

Sõnaraamat on koostatud põhja-eesti murde alusel, tunduvate lääne-eestiliste murdesugemetega. Ainult sõnaraamatu lõpul leidub nimestik tartumurdelistest sõnadest. Nii pidi autor mõlemat murret tundma võimalikult isiklikkude tähelepanekute põhjal, nagu tõepoolest võib järeldada ka sõnaraamatu autori biograafiast. Kaastöölisi selle töö koostamiseks on autoril olnud vist mujaltki.

Kes oli selle töö autor ise? Salomo Heinrich Vestring sündis Pärnus 1663. aastal pastor Johann Vestringi pojana, õppis Riia lütseumis ja 1685. aasta paiku Wittenbergi ülikoolis teoloogiat. 1690. aastal sai ta vikaariks Puhja kihelkonda, asendades sel ajal piibli tõlkimisega tegelevat Adrian Virginiust, 1692. aastal Pärnu eesti koguduse pastoriks, ühtaegu ka Torisse samas ametis, suutis tõusta 1711. aastal koguni praostiks. Vahepeal oli ta ajutiselt ametist tagandatud süüdistatuna väärdõpetuses ja jumalateotuses, mille aluseks oli tema 2. oktoobril 1708. a. peetud kohtukõne, ühtlasi taheti teda ametist täiesti kõrvaldada. Otsus jäi miskipärast teostamata ja Vestring lasti uuesti tööle asuda. Milles seisis õieti tema „süü”, see on seni selgitamata. Oletatavasti põhjustasid seda autori vabameelsed, dogmadest kõrvalekalduvad vaated, mida sel ajal karistati rangelt. S. H. Vestring suri 1749. aastal.

Vestringi kirjanduslik ja keeleline tegevus on küllaltki ulatuslik. Kõigepealt on ta keeleliselt korrigeerinud Adrian Virginiuse 1691. aastal ilmunud laulu- ja palveraamatu II trüki ning kirjutanud kindralsuperintendent Bergius'e korraldusel eessõna Joh. Hornung'i poolt koostatud ja Adrian Virginiuse poolt 1701. a. väljaantud põhja-eestikeelsele „Ma kele Koddo ning Kirgo Ramat'u” II trükile. Samuti olevat temalt säilinud mõned matusekõned.

Käsikirjas on temalt pärandunud põhja-eesti — saksa keele sõnaraamatu käsikiri, mida peeti mõni aeg tagasi kadunuks, tõepoolest on aga säilinud kahes eksemplaris: arvatav originaal Kirjandusmuuseumis, koopia TRÜ Pearaamatukogus. A. W. Hupel, kes oma sõnaraamatu eessõnas loetleb abivahendeid, mida ta on kasutanud, mainib rõhutatult ka Vestringi sõnaraamatu käsikirja, mille kohta Hupel leiab, et käsikiri sisaldab sõnu tartu, pärnu ja lääne eesti murrakuist. Nagu selgub Hupeli andmeist, on käsikiri olnud Põltsamaa trükikojas trükkimiseks, jäi tõepoolest aga trükis

² Sitzungsberichte d. GEG' 1894, lk. 33—34.

ilmumata. Põltsamaa trükikoda rajati alles hulk aega pärast Vestringi surma aastal 1766, mistõttu käsikiri võis sinna sattuda alles teiste, võib-olla tema laste kaudu, kellest poeg suri koduõpetajana alles 18. sajandi lõpul.

Vestring on olnud hea tähelepanuvõimega ning keelevaistuga ja üsna suure ettevalmistusega keeletundja, kes suutis eesti rahva-keelt jälgida mitte üksnes sõnatähenduslike, vaid koguni fraseoloogiliste nüanssideni. See viimane ongi folkloristile kõige huvitavam ja väärtuslikum. Kui Hupel kasutas Vestringi käsikirja, siis eraldas ta fraseoloogia muudest sõnaseletustest ja jättis palju materjali lihtsalt välja. Õieti talitas Hupel Anton Thor Helle eeskujul, kopeeris tema grammatikast maha vanasõnad ja kõnekäänud ning mõistatused, lisades juurde tartumurdelised paralleelid. Tõenäoliselt on Vestringi sõnaraamatut kasutanud ka Anton Thor Helle oma grammatika ja sõnaraamatu koostamiseks (ilmunud 1732. aastal). Viimasel puhul, kui on veenvalt tõestatud, et Anton Thor Helle on mainitud käsikirja kasutanud, laseks Vestringi sõnaraamatus avaldatud materjal end tagasi viia 18. sajandi 20-ndaise aastaise. Kahjuks puuduvad meil otsesed andmed Vestringi käsikirja kasutamise kohta Anton Thor Helle poolt. Seda fakti ei maini ükski allikas (nagu mainib Hupel, et ta on Vestringi sõnaraamatut kasutanud). Kindlama vastuse sellele küsimusele saab anda lingvistiline võrdlus, mille nüüd on usaldatavalt teostanud dots. A. Kask.

Esimesed eestikeelsed kirjavandud vanasõnad pärinevad 1587. aastast Hiiumaalt, neid on aga ainult kaks. 17. sajandist pärineb vanasõnu alles Gösekeni grammatikast. Anton Thor Helle 525 vanasõna 18. sajandi algul on seega määratu tähtsaks andmetekoguks, millele lisa tuleb seega Vestringi sõnaraamatu näol.

Kuni Kreutzwaldini on Anton Thor Helle ja tema alusel Hupeli vanasõnade kogu 18. sajandil ja 19. sajandi esimesel poolel kõige suurem. 19. sajandi keskpaiku on Kreutzwald koostanud vanasõnade käsikirja, mis sisaldab 1038 numbrit.

Thor Helle ja Hupel annavad oma fraseoloogilise materjali sõnaraamatust eraldi, üldse annavad vähe sõnu ülekantud tähenduses, fraseoloogilises seoses, Vestring aga annab fraseoloogia sõnaseletuste osas. Selles on oluline vahe. On võimalik, et Thor Helle Vestringi poolt kogutud vanasõnu kasutas ja avaldas. Aga seda materjali on siiski vähe.³ Oma grammatikas ütleb

³ Kaheksakümne kaheksast Vestringi sõnaraamatust noteeritud vanasõnast esineb Anton Thor Hellel 64, Hupelil 63 (lisaks on Hupel toonud nr. 37, puht-tartumaalise vanasõna). Pealegi on paljudes tekstides redaktsioonilisi erinevusi, mõnikord õigegi suuri (nr. 16 ja 17 esineb Vestringil poolikult). Anton Thor Helle annab vanasõnu elliptiliste lühendustega, nagu see ongi normaalne: Parram pool muna, kui tühi koor koggoniste; Vestring: Parram on pool muna kui tühi koor. Vestring annab kontaminatsioonilise lühenduse: Kohhus nenda kui tehakse; Helle: Kohhus nenda kui moistetakse, õigus nenda kui tehakse. Jne. See aga sunnib mõtlema kõigi jaoks veelgi ühiste allikate otsimisele.

Anton Thor Helle, et sõnastiku, vanasõnad ja mõistatused tema raamatus olevat väsimatu hoolega kokku seadnud („colligiret“) „üks kristlik sõber“, ja Thor Helle on seda vaid revideerinud. Selles tundmatus sõbras on tahetud näha Tallinna tütarlastekooli õpetajat Hess'i (Recke-Napiersky). Ei ole aga usutav, et juhuslik välismaalane, linlane, rahva keelt tundmata suutis sellises ulatuses opereerida eestlaste vanasõnade ja kõnekäändudega. Siin tuleb otsida teisi abimehi. Üheks abivahendiks võis olla Vestringi käsikiri. Ülejäänud fraseoloogilised materjalid, mida Vestringil ei leidu, on kogunud kõige tõenäolisemalt, vähemalt suuremas ulatuses, siiski Anton Thor Helle ise.⁴ On täiesti tõenäoline veel kolmanda isiku olemasolu, kellelt vanasõnu ja kõnekäände on saadud. Sellele viitavad ka hilisemad vahelekirjutused Vestringi käsikirjas.

Miks just vanasõnad ja kõnekäändud muutusid pastorite poolt juba varakult produktiivselt kasutatavaks rahvaluuleliigiks, selles on omad põhjused. Kõigepealt olid need pastoritele mõistetavamad kui laulud, muinasjutud või muistendid ja nende hulgas leidis rohkesti selliseid, mida võidi kergesti kasutada kirikliku agitatsioonivahendina, anda neile sageli sellinegi sisu, mida rahvas kunagi ei andnud. Vanasõna nr. 34 näiteks on leidnud veel hiljemgi kasutamist kui rahustamisvahend — ärgu nõutagu elult palju, inimene peab elama sellega, mis talle on lastud osaks saada. Ja see, kuidas keegi elab, on jumala tahe ning teene. Rahvahulkades näis see liikuvat kui konstateeriv vanasõna, et palju inimesi peab elama allasurutud olukorras. Tundis ju vanasõnade suurt lõogijõudu usuisa Martin Luther ise, kelle seisukohad pastoritele olid kindlasti teada ja kelle tegevus vanasõnade kasutamise alal tuntud.⁵ Ka Hupel ise ütleb sõnaselgelt, et vanasõnad annavad materjali keeleuurijale ning jutlustajale eestlase tähelepanu tõmbamiseks jutlusele.⁶ Oma materjali kogus Vestring tõenäoliselt siis, kui ta oli püsivalt asunud ametisse Pärnus ja Toris, s. o. 17. sajandi viimasel ja 18. sajandi kahel esimesel kümnendil. Pealegi, nagu viidatud, on sõnaraamat koostatud põhja- ja lääne-eestilise murdematerjali baasil, mis omakorda aitab kinnitada oletust, et materjalide kogumine võis toimuda mainitud ajavahemikus. Sõna-

⁴ Kirjandus: [Anton Thor Helle], Kurzgefasste Anweisung zur Ehstnischen Sprache 1732. — F. K. Gadebusch, Livländische Bibliothek III (1777), lk. 260. — A. W. Hupel, Ehstnische Sprachlehre (1780). — A. W. Hupel, Nordische Miscellaneen IV (1782); J. Fr. Recke ja K. Ed. Napiersky, Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexicon d. Prov. Livland... II, IV (1832); K. E. Napiersky, Beiträge zur Geschichte der Kirchen und Prediger in Livland IV (1852); Th. Beise, Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexicon der Provinzen Livland, Ehstland und Kurland von J. F. Recke u. C. E. Napiersky, Nachträge und Fortsetzungen, bearbeitet v. D. Th. Beise. II. Mitau 1861; Rosenplänter, Beiträge V, lk. 91.

⁵ Fr. Seiler, Deutsche Sprichwörterkunde (1922), lk. 116—117.

⁶ A. W. Hupel, Ehstnische Sprachlehre. Mitau 1818², lk. 149. Rahvaluulet (koguni rahvalaule) soovitab rahvale liginemise vahendina pastoreil kasutada ka Knüpfper. (Vt. Rosenplänter, Beiträge IX (1817), lk. 13.)

raamatu valmimise *terminus ante quem* võiks olla 1732 siis, kui on kindlaks tehtud valmis sõnaraamatu kasutamine Anton Thor Helle poolt. See on aga kõigiti tõenäoline. Võimalik on muidugi veel ühine allikas nii Thor Hellel kui Vestringil, aga see võib olla kõige rohkem täiendav allikas nii ühele kui teisele. Selles osas saab lõpliku otsuse anda ikkagi keeleline analüüs, fraseoloogia aga seda teha ei võimalda.

Vestringi sõnaraamatu kaudu on rahvaluuleuurijate kasutusse saadud kogukas hulk vanasõnu ja kõnekäande, mis ei jää hulga poolest maha Heinrich Gösekeni grammatikast (1660), kus leidub 74 vanasõna ja kõnekäandu ning 1 mõistatus, vaid moodustab Gösekeni omast siiski suurema kogu, sisaldades 88 vanasõna, 114 kõnekäandu ja fraseoloogilist väljendit, kaasa arvamata veel puhtkeelelistele nähtustele liginevat fraseoloogiat, ja 17 mõistatust.

Järgnevas esitatakse väljavõtteid Vestringi käsikirjas esinevast fraseoloogilisest materjalist.

V a n a s õ n a d .

1. Aega möda asjad käivad (2; H 2).⁷ — 2. Et anna aega, aeg annab hä Nou (2; H 1). — Variatsioon: Hädda annab Nou (13). — 3. Küllab Jummal ka abbi annab, kui on Lapsed lodut ellama (1). — 4. Üks Pat on Wottajal ühheksa on ajajal (4, 200; H 481). — 5. Ühheksa ammetit temmal, kümnes nälg (5). — 6. Parrem on auga surra kui Häuga ellada (14). — 7. Küllab Tõbbi näab iggase Paika (23, 167). — 8. Kui tõbbi tulleb ükskord Perrese, kül ta kordab keik ärra (55). — 9. Ei illo panta Paiasse, ei kaunist panta katlasse (24). — 10. Ei illo päle üksike Leent keta (24; H 23). — 11. Ke paljo Maad käib se paljo näab (32). — 12. Küllab Karrost saab Mängimees, Hundist ei sa mitte (38). — 13. Ärra arwa Koera Karwast waid Hambast. (49; H 6). — 14. Ei Kahhe Perre Kõer sa ellades süa (49; H 24). — 15. Suur Wihm on kõhnem kui Poud (50). — 16. Kelle kukkur selle kohhus (59). — 17. Kohhus on nenda kui tehhasse (52). — 18. Keik on riista riidlejat, ei olle Koolja korristajad (54; H 142). — 19. Parram on kaks Lindo pessitelle, kui üks Lind (113). — 20. Parram on pool munna kui tühhi Koor (54, 89; H 360). — 21. Mis noor mees teeb, se wanna Mees rikkub (56). — 22. Mis noornal kokko panneb se wannumis sööb (96. Vrd. H 291). — Variatsioon: Mis noornal kokko panneb se pääb Wannumis söma (191). — 23. Ninda kui Külla minnul, ninda minna Küllale (58; H 319). — 24. Tanna Kuld, home Muld (59; H 431). — 25. Kurrat kullotab kuus pari Kinge, enne kui paar rahwas kokkosaab (61; H 242). — 26. Wanna

⁷ Klambrites on antud sõnaraamatu lehekülje number. Märgiga H (= Anton Thor Helle) on tähistatud vastava vanasõna leidumist Anton Thor Helle grammatikas näidatud numbril all.

koer aetakse metsa, kui polle Kutsikast mitte (61). — 27. Kutsmata on ta tulnut, ajamatta on ta läinut (61). — 28. Kes kuleb se tuleb (61). — 29. Omma laps on lapsokenne, wõras Laps on laastokenne (62). — 30. Libba keel Herritse meel (68; H 271). — 31. Lihhane keel raiub luise Kaela mahha (69; H 272). Variatsioon: Küllab lihhane Keel woib luise kaela raiota (76). — 32. Näljane Koer on kibbedam (91; H 310 ja 311). — 33. Nimmi ei rikko Meest (94). — 34. On Jummal mind Pissoko õnnega lonut, siis pean minna pissoko õnnega toitma (115; H 336). — 35. Sedda üllem sa olled, sedda ennam ennast allanda (142). — 36. Jummal nink Kohhus seisab ülle Keik (143). — 37. Mis Sussi Suus se Sussi Perses (156). — 38. Kui Jummal meit nuhtleb, siis on Teggia teinut (163). — 39. Maggaja Ossa pantakse ülles, Tõrkja Ossa süakse ärra (168; H 277). — 40. Tühhi teeb Torro majasse (171; H 465). — 41. Kui on tõssi se tousko, Kui on Walle siis Wajogo (188; H 215). — 42. Jo tulesam ilm, jo parrem Warrastada (192). — 43. Kes Wõlla wottab, se peab Wõlla maksma (199). — 44. Mis se Wottaja wottab, kui andaja ei anna (200; H 299). — 45. Ärra peksa Härja, Härg läab pekstes hullumaks (14; H 10). — 46. Annab jummal Wõrad, siis ta annab ka Wõraste Warra (200; H 4). — 47. Kanna kakotab, Perre läab teise Pessa päle (68). — 48. Kelle jures temma on, selle nimme pääl ta hütakse (94). — 49. Au olgo sulle, Häbbi olgo mulle (8). — 50. Au maksab rahha (7; H 14). — 51. Ei hä tulle ühhelt poolt kui ep teine te hääd vasto. Proverb. (13; H 19). — 52. Vai tulleb kurri ühhest polest kui polle teist poolt vasto (119). — 53. Kassi jouab ennam kui kohhus on (33). — 54. Anna Pil hullo kätte, hul ajab Pilli lõhki (19; H 5). — 55. Ei hullo künä eiga külweta kül se sünnib muido (19; H 20). — 56. Jummal parrandab kül noppest omma Jälgi ärra (20). — 57. Sõrmed jäewat jaggajalle (21; H 412). — 58. Ärra kita issi ennast lasse muud kita. Proverb. (45; H 7). — 59. Mehhe kont maksab ikka rahha (= mees on ikka mees) (54; H 282). — 60. Kivvi eest mõnat [=mõõnad] ärr, ei mõna kurja Su eest (86; Vt. H 189). — 61. Tõbbi on nobbe tulõma, ei olle ta ni nobbe minnema mitte (95). — 62. Ärra suremma Noida otsi, kui Wõras majas. Proverb. (96; H 11). — 63. No[o]da ammet ei aita ennam (96). — 64. Öigusse pääl minna ep karda ühtegit (100; Vrd. H 330). — 65. Kes tahhab öigest ellada sedda ep kardeta mitte (100). — 66. Omma leitut Wõras varrastut (103). — 67. Kus polle öiget otsust [=otsustajat] mitte, sääl polle ka middagit (104). — 68. Ei siin piddo parranda, kui ei võrast vähända. Prov. (113). — 69. Arvaste vaene laps punnaseks saab siiski ei sallita mitte. Proverb. (123; H 12). — 70. Puhho olleme rikkad, teise olleme sandid (132; H 370). — 71. Saose ilmaga käib Tuul kaksipiddi (138). — 72. Hä hobbone, sant mees (141). — 73. Santus on lähhemal kui rikkus (141). — 74. Seisaval kivvil kasvab sammal päle. Mis ikka veretakse sel polle ühtegid (141; Vrd. H 515). — 75. Sallaja tehhasse Sauna viakse ikka (142; H 382). —

76. Sui teeb Talvele assed (152). — 77. Igga Tõõ ajab omma aia tagga [= võtab oma aja] (159). — 78. Te mees [= teekäija] näab monda (162). — 79. Kes väga tootab se Valletelleb (170). — 80. Kes vaene, saab vaeseks jäma, se on ikka (184; Vrd. H 177). — 81. Aus laps nuttab ahjo pääl, vördjas varrava tagga (186; H 16). — 82. Vattel on lühhikesset Jallad (190; H 495). — 83. Issi läks vannemaks, Tõbbi läks noremaks (191). — 84. Aeg läab vannadusse pole ei mitte nore pole (191). — 85. Vargas kidab senni kui ta viimse Pulga päle saab (192). — 86. Vask on vaese mehe kuld (193; Vrd. H 511). — 87. Kül Vassika nahk viakse Turro päle, ni kui härja nahk (193). — 88. Verri teeb verrelle soja. Proverb. (194).

Kõnekäänud ja idiomaatilised väljendid.

1. Se tahhab keige Ma Ilma ennese Selga wotta (24). — 2. Minna ei tohhi mitte Jummalä Ilma wasto (24). — 3. Temma on kahhe ilma wahhel (24). — Ärra naera, kül sa sööt issi omma süllitut kaapsad (30). — 5. Toob Walled Küllast, teised wiib Kül-lase (58). — 6. Neil on monda Tuult Jalge al (177). — 7. Minna ei woi tänd Silma otsast mitte nähha (146). Var.: Ei ma woi tedda Silma otsast nähha (90); Temma ei woi tedda Silma otsast mitte nähha (104). — 8. Ma ollen otsekui Emma Põues (120). — 9. Tulli pitka ninnaga taggasi (116). — 10. Täl on wahhe Ninna (187). — 11. Temma hakkas (kargas) mo Rindo (132). — 12. Kui kaks Kät Rinde päle saab (132). — 13. Siis on keige õigem kui panneb Musta Walge päle (90). — 14. Temma ei üttelnd Musta eiga Walget (89). — Var.: Ei lausnud temmale Musta eiga Walged (66). — Minna es lausunt temmale Märga Sanna (80). — 16. Ni palju mitte kui se must küüs kannab (58). — 17. Kel Küne ammet (viis) on (58). — 18. Monda on nähtut. Wiimne nägget-matta (91). — 19. Nemmad jõid et Silmad Pääst tahtsid ärrakukkuda (59). — 20. Polle temma mind Sörme otsaga lõnut (73). — 21. Minna jäin üksi jälle kui se Kuk siin Toas (59). — 22. Kül saab kuulda, kel õigus kel Kõwwerus (51). Ka: Hännatummad Kõnned [= absurdsed, arusaamatud kõned] (14, 50). — 23. Sel kõnnel ei olle Hända tagga (50). — 24. Temma kaddus kui Uddo niink Pilw ärra (30). — 25. Lö kui lööt Mees wottab Mehhe wasto (73). — 26. Temma Juukse Karwo polle ni palju mitte (38). — 27. Kes tedda tagga ajab. Koer ei haugu temma tagga (16). — 28. Küllab muld tassa teeb (162). — 29. Se Lummi olli ninda hä kui kord Sõnnikut (55). — 30. Ilm on wihma Karwane (38). — 31. Heä Innimenne ei lonka sepärrast (75). — 32. Kuida Kässä käib (32). — 33. Minna käisin kül temma päle (32). — 34. Kel on sel on (102). — 35. Tulli takkus (159). — 36. Jalga laskma (22). — 37. Tannole pannema (161). — 38. Appi! Appi! Kuuljad, näggiad (6). — 39. Ku süakse ärra (56). — 40. Pääw süakse

ärra (105). — 41. Päwad käiwat Orja pole (105). — 42. Päwad käiwad Perremehhe pole (105). — 43. Minna tahhan sedda alt ja päält kulata (5). — 44. Ei anna temma alwa Sanna ühhegille (5). — 45. Ei sa eddesi eiga taggasi (9). — 46. Silma ees on hä, saab Selja tagga siis teine Nou warsi (13). — 47. Ei sa häga tänd hääks ei sa kurjaga tänd hääks (13). — 48. Arro on se Mees, mis tämmode kaero sai (31). — 49. Eiga mul polle kahhet kääd (33). — 50. Sääl ei päse hiir ei harrakas [= keegi ei pääse üle] (15). — 51. Minna ei woi sedda mitte omma hinge päle piddada (17). — 52. Minna ei sa ühhegi kääst öigust, kui ma kahte Jummalat ei teni (35). — 53. Ta kidab temma kaela katki (44). — 54. Temmal on kitsas nou (kitsas kä) (47). — 55. Maast maddalast (79). — 56. Mees on omma nahha sees [= uhke] (83). — 57. Monni hobbone seudab et Mets kõlgub kõrwas (85). — 58. Ei sö sinna mudda Jalla alt mitte, jo siis sinna ka leiba sööt (87). — 59. Moista issi ennast mitte moista Jummalad ka mitte (87). — 60. Nahha päle sama (92). — 61. Minna es tea ö eiga Päwa mitte (99). Variatsioon: Ei tea ö eiga Päwa (162). — 62. Mul es olle ö ööks ei Pääw Päwaks (99). — 63. Kui need ei te öigust mitte kelle kä öigus on (100). — 64. Öigus on teise ausa rahwa kä sest polle räki ühtegit (100). — 65. Temmal on ots kä (104). — 66. Pääd otsima [= pead parasiitidest puhastama] (104). — 67. Kui päseme siis päseme (107). — 68. Kes tühja paljast keik jouab räkida (108). — 69. Omma warra nahka pannema (109). — 70. Peksa tedda ninda et temma Selg ni pehmeks saab, kui temma köht (112). — 71. Minna tahhan sind ninda peniks tehha, et sa päat ninda jäma otse kui Jahho (112). — 72. Temma löi tedda pihhuks ja pörmuks katki (113). — 73. Se on ni täis kui pihho ja pörmo (113). — 74. Pihhuks ja pörmuks joobnut (113). — 75. Piilkane-pimme (114). — 76. Mets pliksub ja plaksub (116). — 77. Küllab se meie põlweks on, e.: Kül ta meie põlwe seisab (117). — 78. Taewas on hanne Puggus (121). — 79. Minno südda on ni puhhas, kui laps Emma ihhus (121). — 80. Taewas on püggalik [= taewas on väikesed õhukesed pilved] (122). — 81. Temma ei jätnut sinna Pulga Pulga päle (123). — 82. Wai minna temmale pannen Sarwed pähhä (141). — 83. Terre saunast tullemast (142). — 84. Sedda ennem ta sai, sedda ennem ta taitis (142). — 85. Temma on unnega seggaminne (142). — 86. Silmad jäid seggaseks (143). — 87. Minna tahhan se ees hä seista (143). — 88. Ülle seitsme jäi ülle kui kanna Poeg (143). — 89. Seisminne on warraks (143). — 90. Polle ma tälle ni paljo kurja teinut, kui haige Silm kannab (146). — 91. Minna tahhan tedda siin sammas paik as sinnises vees tehha, kes tetta takka ajab koer ei haugu tedda tagga (146). — 92. Temma söimab teise ninda ärra et temma ei maksa roja jalla alt (148). — 93. Se peab öiete sõnut mees ollema ke sedda teeb (148). — 94. Minno Sööm on sõdut, minno Joom on jodud (149). — 95. Temma ütles sedda mo Su sisse (151). — 96. Minno südda on ninda puhhas kui üks amen kirko

sees (153). — 97. Minno südda ei olle ühhegi nähha, temma on mo ennese täda (153). — 98. Südda on ikka lahti (153). — 99. Se on täl Surmaks antut (155). — 100. Surma Su täis (155). — 101. Eiga temma surnut, eiga temma ellant (155). — 102. Tal-lele pannema wannaks Warraks (160). — 103. Küllab muld tassa teeb (162). — 104. Ennam Tiit, kui tühhi koggone (174). — 105. Nemmad piddawat Härjad Tuppe ei panne ikke alla [=hoia-wad härjad kodus, ei rakenda neid] (175). — 106. Hakka Turja päle kinni (175). — 107. Ei aita ennam usk (183). — 108. Ihho karwad wärrisewad (186). — 109. Ta ellab we warral (192). — 110. Kätte warral toitma (192). — 111. Sedda ennam ta sai, sedda ennam ta tahtis (142). — 112. Temma Lööts ei olle veel täis (73). — 113. Keeld peksma (kandma) (112). — 114. Kel polle kasa, se wottab kassi (30).

Mõistatused:

1. Üks hiir kaks Sabba. (Pastel) (17; H 115). — 2. Wanna wak uus kaas. (Külmanud tiik) (30; H 131). — 3. Wanna naine istub Nukkas Sülle Saio täis. (Rup kakkud täis.) (Kerisega ahi talumajas.) (35; H 130). — 4. Wähhem kui Kirp, raskem kui härg. (Pölev säde) (46; H 124). — 5. Wiakse wälja kui kirp tuakse jälle kui Wagen. (Sööginaeris) (46; H 134). — 6. Wiis kitse närriwat ühhe Kuhja all. Anigma. (Viis sõrme koonla all.) (47; H 135). — 7. Üks anni nelli ninnad. (Padi) (70; H 114). — 8. Lih-hane Püss lasseb kando, ossab ninnase (123). — 9. Waat wadi pääl, tünder tündri pääl, polik poliko pääl, Orrawa händ otsas purjeks. (124; H 133) Aenigm. — 10. Walged sööb ja musta sittub. Proverb. (Küünal) (147; H 126). — 11. Wanna härg, waksed Soled (Kannel) (151). — 12. Mis tulleb Sündimatta ilmale (Munna) (154). — 13. Üks Tubba wiis kamrid (Kinnas) (172; H 119). — 14. Tü[ü] üllespidi Laddo alaspiddi (Cauda vaccae) (Lehma saba) (173; H 113). — 15. Üks waat kahte suggu öllud sees (Muna) (183). — 16. Walge wälli, kirjo karri tark karja kaitsja. (Kirik) (186; H 125). — 17. Warre al warre pääl mun-nad keskel. (Leivaahi) (192; H 132).

ФОЛЬКЛОРНЫЙ МАТЕРИАЛ В РУКОПИСИ ЭСТОНСКО- НЕМЕЦКОГО СЛОВАРЯ С. Х. ВЕСТРИНГА

Доц. канд. филол. наук Эд. Лаугасте
Кафедра эстонской литературы и фольклора

Резюме

Восходящий к первым десятилетиям XVIII века рукописный эстонско-немецкий словарь содержит в части толкования слов немало эстонского фольклорного материала: пословицы, поговорки и даже одну загадку.

С точки зрения изучения народного творчества весьма важно использовать весь фольклорный материал, сохранившийся в любых рукописных памятниках старины. Поскольку данная рукопись представляет интерес как для исследователей, так и для более широких кругов читателей, здесь представлен весь имеющийся фольклорный текст, с соблюдением написаний подлинника. В словаре помещены 88 пословиц, 114 поговорок и других фразеологических оборотов, а также 17 загадок.

S. H. VESTRINGI EESTI-SAKSA SÕNARAAMAT JA SELLE OSA EESTI LEKSIKOGRAAFIAS

Dots. A. Kask

Eesti keele kateeder

XVIII sajandi alguse käsikirjalistest sõnaraamatutest pakub kõige suuremat huvi S. H. Vestringi eesti-saksa sõnaraamat „Lexicon Esthónico Germanicum”, mis sisaldab oma aja kohta haruldaselt rikkaliku kogu põhja-eesti sõnavaralist materjali ja mis on olnud ühtlasi aluseks kõikidele selle sajandi trükitud sõnaraamatutele.

Sõnaraamatu autori Salomo Heinrich Vestringi eluloost on meil teada, et ta on sündinud Pärnus 1663. a. pastori pojana, õppinud Riia lütseumis ja umbes 1685. a. Wittenbergi ülikoolis. Ta on olnud seejärel paar aastat Puhja koguduse vikaarõpetajaks ja siirdunud 1692. a. Pärnu eesti koguduse ning ühtlasi ka Tori koguduse pastoriks. Siin on ta töötanud kogu oma eluaja. 1711. a. on ta saanud praostiks. Surnud 28. aprillil 1749. a.

Vestringit on hinnatud juba tema eluajal eesti keele tundjana. Tema hooleks on usaldatud Adrian Virginiuse tartumurdelise lauluja palveraamatu teise trüki (Riia 1691) korrektuur ja kindralsuperintendent N. Bergiuse korraldusel on ta kirjutanud eessõna J. Hornungi poolt kirjutatud ja Adrian Virginiuse poolt välja antud tallinamurdelise „Ma Kele Koddo ning Kirgo Ramatu” teisele trükile, mis ilmus 1701. a.¹ Ka on ta Eestima piiskopi Lange ülesandel koos Pilistvere koguduse õpetaja Bertholdiga töötanud 1707. a. Johann Gutsclaffi tartumurdelise piiblitõlke tõlkimisel põhja-eesti murdesse.²

Vestringi kõige silmapaistvamaks tööks on aga kaheldamatult tema eesti-saksa sõnaraamat, mis omal ajal oli ümberkirjutatult levinud ja millest tänini on säilinud vähemalt kaks eksemplari, neist täielik eksemplar Fr. R. Kreutzwaldi nimelises Riiklikus Kirjandusmuuseumis ja defektne eksemplar Tartu Riikliku Ülikooli Pearaamatukogus. Kirjandusmuuseumis säilitatav eksemplar on

¹ Vrd. Recke-Napiersky, Allg. Schriftsteller- und Gelehrten-Lexicon IV, 1832, lk. 429.

² Vrd. V. Reiman, Eesti piibli ümberpanemise lugu, Tartu 1889, lk. 53.

pärit Õpetatud Eesti Seltsi kogudest ja selle on 1894. a. Seltsile kinkinud Keila pastor Max Fick.³ See kannab tiitelhel pealkirja „LEXICON ESTHONICO GERMANICUM concinnatum à S. H. Vestring. Pst Pr. Pern”. Käsikiri on fooliokaustas (32,5 × 24,5 sm), kirjutatud sõnaraamatu osas kahel, saksakeelse indeksi osas neljal veerul. Eestikeelne tekst on kirjutatud ladina, saksakeelne gooti kirjas. Sõnaraamatu käsikiri sisaldab 202 lk. eesti-saksa sõnastikku, millele järgneb 58-leheküljeline saksakeelsete sõnade register. Lisana on esitatud veel 4 lehekülge tartu-murdelisi sõnu.

Nagu märgib J. B. Fischer oma parandustes ja täiendustes Gadebusch'i leksikonile, on kavatsetud seda sõnaraamatut XVIII sajandi teisel poolel Põltsamaal, kui seal veel trükikoda oli (1766—1789), trükis avaldada⁴, kuid see on jäänud siiski tegemata. Küll aga on sõnaraamatu käsikirja kasutanud hilisemad sõnaraamatute koostajad.

Vestringi sõnaraamat on esimeseks põhja-eesti murdest lähtuvaks eesti-saksa sõnaraamatuks. Käsikiri sisaldab umbes 8000—9000 eestikeelset märksõna, olles tunduvalt suurem kui teised XVIII sajandi esimesest poolest pärinevad eesti sõnaraamatud (näit. Svenske, Clare ja Helle sõnaraamat).

Märksõnad on Vestringil esitatud enam-vähem tähestikulises järjestuses, kusjuures sellest on mõningaid kõrvalekaldumisi. Nii on mõnede varasemate sõnaraamatute (näit. H. Gösekeni sõnaraamat 1660) eeskujul piirdutud sõnade järjestusega ainult sõna kolme esimese tähe ulatuses, mis ühtlasi hõlbustas ka sõnaraamatu pidevat täiendamist. Teiselt poolt esineb kõrvalekaldumisi ka selles mõttes, et teatavate märksõnade alla on koondatud nende sõnadega mõisteliselt seoses olevat sõnavara. Nii on märksõna *Innime* all antud kõik inimese kehaosade nimetused, vankri puhul on esitatud kõik vankriosad jne. Näiteks sõna *Reggi* puhul on toodud järgmised reeosade nimetused: *Re Koddarat*, *Re Jallas*, *Re Kaustat*, *Talla-lauad*, *Rind Witsat*, *Sebba Witsat* 'kaustade ja jalaste kõverate otste vahel olevad vitsad', *Arrangad* 'põikpuud ree põhja all, sugarad, painardid', *Re pohhi* e. *Re laud*. Saani puhul on eelmistele lisandatud veel sellised saani osad nagu *Sani Peä*, *Sani Kand* 'saani tagaosas, pära', *Kan-Laud* 'laud, millel kutsar istub' jne. Samuti esitatakse sõnaraamatus märksõnade nagu *Ellajas*, *Lind*, *Marri*, *Pu*, *Rohhi*, *Suggulane* jt. kõik loomade, lindude, marjade, puude, taimede ja sugulaste nimetused. Nii on näiteks märksõna *Kalla* puhul toodud sõnad *Angerjas* e. *Angrias*, *Ahwenas*, *Aug* e. *Haug*, *Awwikenne* 'väike haug', *Karrus* 'koger', *Kiis*

³ Vrd. SbGEG 1894, Dorpat 1895, lk. 32—33.

⁴ Vrd. Hrn J. B. Fischer's Beyträge und Berichtigungen zur Hrn. F. K. Gadebusch livländischer Bibliothek, Nordische Miscellaneen IV von A. W. Hupel, Riga 1872, lk. 223.

'kiisk', *Kingseb* 'linask', *Kõhha, Kõhha Pulgad* 'noored kohad', *Läst* e. *Lest* e. *Kamlas*, *Teibi Kalla* 'teib e. häslük', *Lattikas, Lõhhe, Luts, Maidla kalla* 'maidel e. rünt', *Noorjas* 'iherus e. meriforell', *Ogga Luuk* e. *Oggalik, Räim, Noda Räim, Võrgo Räim, Rullikenne* 'rünt', *Särg* e. *Walge Kalla, Seinames* 'säinas', *Siig, Taim* 'noor iherus või lõhi', *Tint, Tuurkalla, Tursk, Wimb, Widikas, Wallas* (e. *Merri*) *Kalla, Wingrias* e. *Winger, Tärnad* 'mingi iheruste liik, Hupeli järgi mingi heeringataoline kala'. Nii esemete osade kui ka loomade, taimede jne. nimed esinevad ka tähestikuliselt omal kohal sõnaraamatus, kuid mitte kõik. Leidub sellistes mõistepiirkondade järgi esitatud sõnarühmades isegi sõnu, mis puuduvad ka hilisemates sõnastikkudes (näit. kaladest *ogaluuk*). Seega on Vestring sõnade esitamisel peale alfabeetilise järjestuse arvestanud mõnel määral ka mõistepiirkondi, s. o. sõnade järjestust sisuliste tunnuste järgi.

Registri osas on antud ainult saksakeelsed sõnad tähestikuliselt järjestuses, kusjuures on lisandatud lehekülje number ja viide lehekülje osale⁵, kust võib leida saksakeelse sõna eestikeelse vaste. Seega oli sõnaraamatu puhul arvestatud ka sakslaste vajadusi saksa sõnadele eestikeelsete vastete otsimisel.

Märksõnade grammatilistest vormidest annab Vestring käändsõnade puhul tüvevokaali ja astmevahelduse märkimiseks ainsuse omastava, näit. *Maddal G. la, Kallew G. we, Kañ G. no, Mähhe G. Mähkme, Kord G. ra, Mäggi G. Mäe, Lubba G. loa* jne. Kahjuks ei ole aga astmevahelduslikkude verbide nagu *andma, luggema* jt. puhul antud nõrga astme vorme.

Grammatilistele vormidele järgneb sõna saksakeelne tõlge, mis üldiselt on võrdlemisi hästi esitatud, nii et järgnevategi sõnaraamatute autorid saksakeelse tõlke enamasti samal kujul on andnud kui Vestring. Juhul, kui eestikeelsel sõnal on rohkesti tähendusi, on eri tähendused numbritega ära märgitud. Nii on näiteks sõna *Täht* puhul antud viis eri tähendust, nimelt tähendab Vestringi järgi *Täht* 1) märki (Ein Zeichen), 2) kirjatähte (Ein Buchstabe), 3) tunnistust, tõendit (Ein Schein, Beweis), 4) jälge, järelejäänud märki (Eine Spur) ja 5) taevatähte (Ein Stern). Verbi *suggema* puhul on esitatud koguni kuus eri tähendust: 1) harjama, kammima (*Pääd suggema; Hoost suggema*), 2) sobima (*Temma ei sugge minnoga kokko*), 3) peksma (*Ma tahhan tedda kül suggeda*), 4) tagasi saama (*Keel suggi jälle Suhho* 'ta sai kõnevõime jälle tagasi'), 5) kasvama, tekkima (*Us suggi sisse*) ja 6) jääma, juhtuma (*Temma suggi eile õhta nõdraks*). Paiguti võib sõnaraamatu käsikirja põhjal näha isegi sõnade tähenduse muutusi, näiteks sõna *Sundia* esialgseks vasteks on märgitud *Der Richter* 'kohtunik', kuid hiljem on see varasem tähendus maha kriipsutatud

⁵ Et sakslasest sõnaraamatu-tarvitajal kergem oleks leida saksakeelsele sõnale eestikeelset vastet, on iga leheküljg jaotatud neljaks võrdseks osaks, mis on tähistatud vastavalt tähtedega a, b, c, d. Näiteks viide 137 d tähendab, et sõna leidub 137. lehekülje allosas.

ja selle asemele kirjutatud hilisem tähendus *Der Treiber* 'ajaja, sundija', sest kohtuniku tähenduses seda sõna nähtavasti enam ei tarvitatud.

Sõna *Sakslanne* tähendab Vestringil saksilast (Ein Sachse), kuna *Saks* esineb tähenduses sakslane (Ein Teutscher), *Punna-Saksad* aga tähendavad lutikaid. Tuntud on juba ka sõnad *Kad-daka Saks* (Ein Stroh-Junker) ja *Saksik* (Ein Halbteutscher). *Orri* tähendab ühelt poolt teenijat (Dienstbote), teiselt poolt ka orja selle tänapäevases tähenduses (Slave). *Tõ-Mees* esineb ligikaudu samas tähenduses kui praegu (Ein Arbeits Kerl), kuna töölist laiemas mõttes asendab sõna *töteggia* (Der Arbeiter), abitöölisi, abiliisi nimetatakse aga *abbi-waimudeks*. Mõisas käiv tööline kannab nimetust *Teolinne*, *Teomees* ehk *Teopoiss*. Tähenduse seisukohalt pakuvad huvi ka niisugused verbid nagu *harjama* ja *harrima*, mis ühelt poolt märgivad harja abil puhastamist (bürsten, kämmen), teiselt poolt aga tähendavad ka harjumist ja harjutamist (gewöhnen, 'sich üben'). Ka rida omadussõnu erineb märksa oma tänapäevasest tähendusest, näit. *niggel* tähendab eelkõige pehmet, *kassin* väikest (*kassin kihhelkon*) ja *karsk* seda, kes kõike ei taha süüa. Küllaltki huvitavad on näiteks aja märkimiseks tarvitataavad määr-sõnad *mullo* 'mineval aastal', *tunna mullo* 'ülemineval aastal', *takka tunna mullo* '3. aastat tagasi', *enne takka tunna mullo* '4 aastat tagasi'.

Kui varasemates sõnastikkudes oli palju kunstlikke ja kaudseid saksa sõnade tõlkeid, mis rahvakeeles ei tulnud tarvitusele, siis Vestringil sellised ebarahvapärased sõnad ei paista silma. Tema sõnaraamatus esitatud kirjeldavat laadi sõnad nagu *Kirjutusse Tinna* 'pliiats', *Kummoga Kon* 'kilpkonn' jt. olid omal ajal keeles tarvitusel. Sõna *Ninna Klasiid* kõrval aga annab Vestring ka sõna *Pril*, mis laensõnana oli juba tarvitusele tulnud.

Sõnaraamatus ei puudu ka arhaistlikku sõnavara, mis ühelt poolt võib pärit olla varasemast kirjandusest ja sõnaraamatuist, teiselt poolt aga ka veel sel ajal oli tarvitusel. Nii on näiteks märkimisväärne, et varasem sõna *Litn* on maha tõmmatud ja alles on jäetud sõna *Lin*, kuid lausenäitena on siiski antud *Läks Litna* (Er zog nach d. Stat). Esinevad ka niisugused varasemast kirjakeelest tuntud sõnad nagu *ellik* 'ehk', *nendatao* 'nõnda', *taas e. ta* 'jälle', *kennel* e. *kel*, *paimendama* jne. Loomulikult ei puudu ka oma aja-järgu sõnad nagu *Irsnik* (hilisemates sõnaraamatutes *Hirsnik*) 'küla-ülevaataja' (Der Aufseher eines Dorfes), *Lil G. li* (hilisemates sõnaraamatutes *Lüll*) 'võllas', *tibbo* (näit. *tibboline Nugga* 'nuga, mis maksab ühe tibu'), *jallus* '50 kala' jne.

Lääne-eestilist, aga ühtlasi ka arhaistlikku ilmet kannavad sõnad nagu *närri*, *G. närjo* 'kalatõke', *petk* (Wiedemannil: põtk, -u) 'koht, kuhu räimevõrgud sisse lastakse', *ask* 'kade' (vrd. läänemurdes *ask* 'nõid'), *poimendama* (Wiedemannil: põimendama) 'valima, välja valima', *At* 'isa' jne. Lääne-eestiliste sõnade esinemine Vestringil on ootuspärane, sest töötas ju Vestring Pärnus ja

Toris. Saarte murde sõnu võis saada ta ka Tõstamaalt, kus samal ajal pastorina töötas ta vend. Teatavasti on tõstamaa murrakul rida ühiseid jooni saarte murdega. Säärastest saarte murde sõnadest, mis on mõnel määral tuntud ka läänemurde rannaaladel, võib mainida sõnu nagu *wahhe* 'terav', *ribja* ö 'rübja vöö, Baur Sattel Gurt', *Emmased wadderid* 'naisvaderid', *pahhoma* 'pihtima', *kud* e. *kui* jne.

On aga huvitav, et siin esineb ka sõnu, millede esinemust ootaks enam põhja- ja idapoolsetel aladel, nagu *kalliwägine* 'looma kohta, kes palju sööb, kuid ei kosu', *kats* 'vaata' (*kats se olli üks mees* 'vaat see oli üks mees'), *wirst* 'verst' (esineb ka *wörst*), *wisas* 'kaval', *Wahhing* e. *Wahhingus* 'õnnetu juhtum', teiselt poolt aga ka sõnu, mis pärit enam lõuna poolt, nagu *Manolinne* 'elanik, kaaselanik', *ahtam* 'kitsam', *hiljamelelinne* 'pikameeleline' jne. Puhtlõunamurdelised sõnad on sõnaraamatu lõpul antud eri osana, näit. *Kikkas* 'kukk', *häm* 'märg', *möskma*- 'pesema', *Seir* 'soir, juust', *Tsirk* 'lind', *werrew* 'punane', aga samuti lõunamurdelised häälikuliselt erinevad sõnad nagu *Essä* 'isa', *essimä* 'eksima', *Us* 'uks', *Tsiggur* 'seakarjane' jne. Lõunamurdelise sõnavaraga võis autor tutvuda töötades Puhjas ja tegeldes lõunamurdelise kirjanusega.

Sagedasti on autor andnud paralleelvorme eri murrete alalt, näit. *middagi* ~ *middagit*, *warsi* ~ *warsti*, *Kirri* ~ *Kirjo*, *ikkes* ~ *ikka*, *Haab* ~ *Haaw* ~ *Aaw*, samuti leksikaalseid paralleelvorme, näit. *Kelik* e. *Saddakordne*, *Pähkla Sik* e. *Pähkla Tarri*, *Rotti Leks* e. *Rotti Wang*, *Tulispask* e. *Tulispä*, *Tule Kiwõi* e. *Tule Weski* jne. Paiguti esinevad Vestringi sõnaraamatus antud paralleelkujud veel tänapäevagi sõnaraamatuis, näit. *ennestele* e. *endile*, *Pea* e. *Pä*, *peal* e. *pääl*, *Pealik* e. *Pälik*, *wiimne* e. *wiimane*. Osalt on esitatud paralleelselt ka varasemad ja hilisemad vormid, näiteks *Sõma Aeg* e. *Sömen Aeg*, *wihkama* e. *wihhama*, *ka Sõnna* e. *Sanna*, *Sõnnum* e. *Sannum* jne.

Vestringi sõnaraamat sisaldab küllaltki rohkesti sellist sõnavara, mis on tänapäeval kas täiesti tundmatu või esineb veel ainult murdeis. Lisaks eelmistele olgu siin veel nimetatud niisuguseid sõnu nagu *Ail* 'katel', *ärrandama* 'võima', *Harjo* 'müürsepa-pintsel', *Werre Iil* 'vere kaan', *Kerri King* 'pastel', *kootama* 'kokku koguma', *Kü-Maddo* 'uss', *Kummo* 'sahin, kahin, näit. *sani kum-moga ei woi ma kuulda*', *Lähk* 'nõid', *Peel*, *G. le* 'mastipuu', *Rudso* 'press', *Ruup* 'alt lame paat', *Taelakas Hobbone* 'laisk hobune', *tangima* 'teradeks tegema, kõrnern', *taotama* 'ähvardama', *tigginema* 'tüdima', *tubber*, *G. ra* 'ristpulkadega puu linnaste segamiseks õlle tegemisel', *Wahk* 'hoog', *Warri-Kats* 'peegel' (vrd. võru murdes *vafokaettus*) jne.

Lihtsõnade kõrval annab Vestring oma sõnastikus ka rohkesti lihtsõnu, kuid ta kirjutab need tavaliselt lahus, näit. *Adra Lusikas*, *Ello Aeg*, *Ninna Klasiid* 'prillid', isegi *ilm aego*, *Maan Te*, *Pohhi Laud*, *Raud Wõrro*, *Pu Särk* jne. Selle kõrval esineb ka sidekriip-

suga, märgitud liitsõnu, näit. *Adra-Ma, Adra-Raud, Kele-Laud, Pü-Kant, Ma-Keel, Kaela-Rättik*, kõige vähem aga täiesti kokku kirjutatud sõnu, näit. *Tõmees 'pärm'* (kuna *Tõ-Mees* on tööline), *Tulis-pä, wastomeelne, Kesknäddal, Hilpharrakas, Kingisep, Kuldsep, Pusep* jne. Silma paistab ka see asjaolu, et nominatiivset liitumist näib esinevat mõnevõrra rohkem kui praeguses keeles, näit. *Joom-aeg, Külli Aeg, Lep-Kalla, Lep-Lind, Talw-Kübbar, Külg-Lu* e. *Külle-Lu* (vrd. näit. Turu käsikirjas: *kylckwitz*) jne. Esinevad isegi sellised liitsõnad nagu *Akwihhane, Esik-Laps, Ilmasjata, lõppekorral* jne.

Peale üldnimede annab Vestring teatava piiratud valimiku ka pärisnimesid. Pärisnimedest on esitatud ühelt poolt tavalisemad eestlaste eesnimed, näiteks *Aabram, Aad G. Ado, Ädda* e. *Eddo, Jaak G. go, Jaan* jne., teiselt poolt tuntumad kohanimed, näit. sõna *Lin G. na 'Ein Stat, Festung'* puhul on antud selleaegsed linnad *Riig, Tallin, Perno-Lin, Tarto-Lin, Willand, Põltsama-Lin, Pihkwa-Lin, Paide Lin, Rakwärre-Lin, Lukko Lin 'Das Schloss Lude', Narwa-Lin, Turro-Lin* ja *Helme-Lin*.

Eriti hinnatavaks teeb aga Vestringi sõnaraamatu rohke fraseoloogiline materjal, mis on toodud sõnade tarvitamise selgitamiseks ja mis on suurel määral pärit rahvakeelest. Seetõttu on Vestringi sõnaraamat selle ajajärgu rahvakeele kõige paremaks kajastajaks.

Jälgides Vestringi poolt toodud keelenäiteid, võib siin eraldada ühelt poolt vanasõnadena ja kõnekäändudena kindlaks kujunenud väljendeid, milledele lisandub rida mõistatusigi, teiselt poolt aga lihtsaid rahvakeelseid lauseid ühe või teise sõna tarvitamise kohta. Et saada paremat pilti Vestringi sõnaraamatu fraseoloogilisest ainestikust, olgu siin toodud keelenäitena mõni sõnartikkel. Nii on sõna *rind* selgitatud järgmiselt:

Rind G. na Der Brust

kui kaks kät Rinde päle saab. Wen man im Sarge liegt.

Hing on jo Rindus. Die Seele sitzt auf der Zunge.

Ma pannen ühhe Hobi so Rindo. Ich schlage einmahl dich vor die Brust.

Rinna { Tõbbi Brust Krankheit
Haige

Rinnust pannakse kinni. Die Brust geht ihm zu.

Senni kui Hing Rindus on. So lange das Leben in mir ist.

Rindadelle on heä. Es ist gut für die Brust.

Ma heitsin Mölla wasto Rindo. Ich setzte das Ruder Holtz an die Brust

Temma { hakkas mo Rindo. Er fasste mich an die Brust.
kargas

Laps on Rindes. Sie hat ein Kind an der Brust.

Rinde pääl. Auf der Brust.

Laps on Rinnast ärra. Das Kind ist entwöhnt.

Rind — Ein hohes Ufer im Flusse.

Rinna kohhat on wäggewat. Da es flach und untief ist ist der Strom streng.

Se wanna Rinna pääl. Auf dem flachen Orte im Strohm.

Rind, heisst auch der Ort, da die Bauern ihr Pergel in der Stube brennen.

Tulloke kustus Rindust ärra. Das Feuer verlöschte.

Nagu sellest sõnaartiklist selgub, on siin toodud sõna *rind* selle kahes põhitähenduses, kuna isegi järgnevad sõnastikud annavad ainult ühe tähenduse (kehaosa tähenduses). Alles Wiedemann eraldab need kaks põhitähendust, lisandades neile veel kolmandagi (rida, rivi, väerind). Uhtlasi on Vestringi poolt toodud mõlema tähenduse märkimiseks rida lausenäiteid, mis on järgnevate autorite poolt küll suurema või vähema hoolega ära kirjutatud, kuid mõned Vestringi näited, nagu *Temma kargas mo Rindo*, puuduvad isegi Wiedemannil. Juba selle ühe artikli põhjal võib saada mõnesuguse kujutluse Vestringi hinnatavast tööst.

Vaadeldes Vestringi poolt lausenäidetena esitatud materjale paistab silma, et Vestring on erilise hoole ja huviga jälginud vastavate sõnadega seoses olevaid fraseoloogilisi ja ideomaatilisi väljendeid, millede tundmiseta pole võimalik eesti keelt täiel määral mõista. Nii on ta näiteks inimese iseloomustamiseks tarvitanud väljendeid nagu *Mul on silmad häbbi täis, kitsas kä, Meel lähheb happuks, Südda põritab, Ninna on sulgus, Nabba on assemelt ärra, Jalg on ärra surnut e. on Nõla täis*, samuti *Temma watab alt Kulmo, Temma kule maddalast mitte, Temma maggab laisa und, on Ilma ma laisk, Temma läks roisko, Temma wagub hinge ja Temmal on ots kä*. Varga kohta märgitakse, et tal on *Küne Ammet e. tombamise Ammet*, vanainimene on aga *selge wanna Muld*, kellel *Uks Jalg on Ello pole, teine Surma pole*.

Silma paistab rida mäarsõnalises tähenduses esineva tugevastmelise inessiiviga väljendeid, näiteks *Te on angis 'hangede all, tuisanud', Ma on ragus keik, Ilm on summes, Assi ei olle ennam öiete kordas, Kõrwat on lontis, Lehmad on umbis 'kinni, ahtrad', Laev on purjus, Temma on Raudes jne*. Küllaltki rohkesti on ka mitmesuguseid verbaalseid konstruktsioone, nagu *jalga laskma, tühja minnema, ennesest ärra ollema, halli seutma 'palavikus olema', Hõlpo otsima, Nahha päle sama, Keeld peksma, Unnustusse pähhä jäma, Puuks paljaks teggema jne*.

Esineb ka mitmesuguseid korduskonstruktsioone, näit. *keleto ja meleto, Egga meile Puid Maid olle jaggamist, Suud Silmad ärra kiskma, Minno Sööm on södud, minno Joom on jodud*, samuti onomatopoeetilisi paralleelsõnu, nagu *tuiga-taiga käima, Nemmad lasksid Püssi mürrina kärrina, Mets pliksub ja plaksub, Suits üllib ja ällib 'hõljub', Temma kirratseb nink wirratseb, kiddisema ja widdisema jne*. Näiteid võib tuua ka võrdlustest, näit. *Nemmad on kui Linnut örre pääl, Ta on kui Turkané Tulloke 'ta on kui tuli*

ja välk', *Temma wihkab mind ku Us aja al* jne. Ei puudu ka rahvapärased sõimunimed nagu *Läne Lül* 'sõimusõna läänemaalase kohta', *tohwikenne* 'lollike', *Ilma ma jättis*, *Sinna näljalinne*, *sinna aggana Kot* jne.

Rohke keelenäidete hulk pakub mõnevõrra huvi ajaloo seisukohast, valgustades tolaeagset talupoegade olukorda. Nii märgitakse, et *Teo mees allati wäljas*, et *Meie Teust ei olle Otsa eiga Mära* 'unser Arbeit hat keine Mass noch Ziel'. Talupoeg kannatab pidevat ülekohtu, sest *Kohhus on ninda kui tehasse* 'Das Recht ist so wie mans selbst macht'. Selle kinnituseks võiks olla ka lausenäide *Maks ühhe suggune*, *Tallopoia körwast woetakse ikka ärra* 'Sie bezahlen gleichviel, aber der Baur muss immer leiden'. Talupoeg peab taluma ränki karistusi. Küllalt ilmekalt kajastab seda järgmine lause: *Panneb ühhe Mehhe Peä päle, teise jalge päle, issi Teibaga päle*, s. o. ise peksab teibaga, kui teised pekstavad kinni hoitavad 'Er läst einen Kerl den Kopf den andern die Füsse halten, selbst prügelt er draufs loos'. Peksmise julmust kajastavad ka laused *Peksis mind senni, kui wüimne Tomp jäi peus* ja *Peksa tedda ninda, et temma Selg ni pehmeks saab, kui temma Köht*. On arusaadav, et pärast sellist peksu talupoeg peab ütleva: *Polle kät, polle Jalga, polle Pihta, keik ärratappetut, ärrapeksetut, Werri langeb Süddame*.

Tähelepanu väärib Vestringi keelenäidete hulgas ka puhtfolkloristlik ainestik.¹ Nii on siin rida rahva arvamusi ilmade ennustamise kohta, näiteks *Kui Kүүnla Pääw saab Härg Räästa al jua, ei sa Maria Pääw, kun näkkata mitte, Päsokessed lendwad möda wet, näggewat wihma* jne. Samuti leidub siin rida mõistatusi, mis enamikus esinevad ka järgnevail autoreil Hellel ja Hupelil, näit. *Wähhem kui Kirp, raskem kui Härg* (tulesäde), *Üks Tubba wüis kamrid* (kinnas) jne. Rohkesti on ka vanasõnu, näit. *Uhheksa Ammetit temmal, kümnes nälg. Parrem on auga surra kui häuga ellada, Nimmi ei rikku meest* jne.

Keeleliselt, nagu varem märgitud, toetub Vestring läänemurdele. Seda kinnitavad nii sõnastikus kui lausenäidetes esinevad läänemurdelised jooned, nagu *Lammer* 'klamber', *oolmet* 'voolmed', (temma) *makkab* 'magab', (Jõggi on) *kirdes* 'kirres, jääkorra all', (olleks) *tänd ellatand, wäddasime, hoomseks*. Läänemurde joonte kõrval esineb aga ka saarte murde üksikjooni, näit. (tahhab) *kädde saja* (harilikult siiski *kätte*), käskivas kõneviisis *olga, minga*, isegi *ärra rōhhig* 'ära röhi', sisekaota tegijanimi *wottaja, andaja*, omapärane eessivne adverb *noornal*² 'noores eas' jne. Paralleelselt esineb nii *de*-line kui lõputa illatiiv (*meelde ~ mele*). Üldiselt iseloomustavad seega Vestringi sõnaraamatut lääne-eestilised jooned.

¹ Et Vestringi rahvaluulise materjali kohta käesolevas kogumikus dots. E. Laugastelt eri kirjutis on, siis lähen sellest ainult mõne näite esitamisele üle.

² Selline adverb on registreeritud hiljem näiteks Kihnu.

Et aga käesoleval korral meid huvitab eelkõige leksikaalne külg, siis jätame siin muud keelelised küsimused kõrvale.

Vestringi poolt sõnaraamatus esitatud rikkalik keeleline materjal sunnib oletama, et Vestring on selle materjali pikema aja jooksul kogunud, kasutades tõenäoliselt materjali saamiseks eestlastest keelejuhte, tähele pannes eestlaste väljendusi, paiguti ka ise püüdes rahvapäraseid lauseid luua. Viimasele viitavad laused, kus osa väljendist on rahvapärane, osa aga täiesti kunstlik, nagu seda võib näha kas või lauses *Minna tahhan tedda siinsammas paikas sinnised weed teha, kes tetta takka ajab koer ei haugu tedda tagga*. Kasutanud on Vestring mõnel määral ka Gösekeni, kuid üldiselt siiski suhteliselt vähe. Ka toleaegeisest kirikuraamatuist ei ole autor kuigi palju näiteid ammutanud. Põhiliselt toetub Vestring oma sõnaraamatus ikkagi eelkõige rahvakeelele. Nagu võib järeldada sõnaraamatus esitatud materjalist, on sõnaraamat oma põhisosas koostatud arvatavasti XVIII sajandi teisel ja kolmandal aastakümnel.

Et selgitada Vestringi osatähtsust eesti leksikograafias, selleks tuleb tema sõnastikku võrrelda mitte ainult ta eelkäijate, vaid eriti ta järglastega sõnaraamatute alal. Olgu alamal toodud võrdluseks ühelt poolt katkendeid Vestringi sõnaraamatust ja teiselt poolt vastavaid katkendeid Helle sõnaraamatust (1732) ning Hupeli sõnaraamatu esimesest trükist (1780).

Vestring	Helle	Hupel, 1. tr.
N a a		
Naaklema sich zanken	Naaklema sich zanken	Naaklema sich zanken. H.
Na-al schräge angelehnt Ta seisab Keppi na-al Er hat sich aufm Stock gelehnt Laps tõuseb ülles tug- gede na-al Das Kind richtet sich an d. Banck in die Höhe	na-al schräge, angelehnt ta seisab keppi na-al er hat sich aufm Stock gelehnt laps touseb ülles tug- gede na-al das Kind richtet sich am Stuhl oder Banck in die Höhe	na-al schräge, angelehnt ta seisab keppi na-al er hat sich auf den Stock gelehnt
Naaskel G. la Die Pfrieme Naan Lodja Naan	naaskel Die Pfrieme G. kli ac. it	(Eessõnas, lk. 4 märgib Hupel, et ta ei olevat kuskilt nende sõnade tä- hendust leidnud, sellepä- rast ta sõnaraamatus neid ka ei esita).
Naast Das Silberstück am Baur-Breesgen it. Die Platte am Pferde- Zaum	naast das Silberstück am Bauer-Breessgen. it. Plate am Pferde-Zaum naastud der Beschlag aufm Pferde-Geschirr	naast eine Art silberne Flittern an der Bauern Halsschmuck; die Platte am Pferdezaum. r. gen. naasto naastud Beschlag am Pferdegesschirr. H. Denk- mal. bl. r.

Vestring	Helle	Hupel 1. tr.
N a b		
Nabba. G. ba Der Nabel Nabba on assemelt ärra ich habe mir Verdruss gethan	nabba der Nabel. 1,4. nabba on läinud asse- melt ich habe mir wehe oder Verdriess gethan.	nabba der Nabel nabba on assemelt ärra ich habe mir Verdruss gethan (mich verho- ben). r. d.
Kahhe Nawwaga Saks Ein schludriger Mensch Reval	kahhe nawwaga saks ein schludriger Mensch	kahhe nabbaga saks ein schludriger Mensch. Sprüchw. r.
Nabber G. bra Der Korn Hauffe	nabber der Kornhaufe aufm Felde, Mandel. 13,2	nabber, bra, Kornhaufe, Kornmandel auf dem Feld r.
Nabbi Die Tiffe Rev.	nabbi die Pätze, Tiffe, Tausche 6,1.	nabbi Pätze, Tiffe, Tausche. H.
Naber G. bri Der Nach- bar	naber der Nachbar. 13,1.	naber, G. naabri, Nach- bar
Naabri Naine Die Nach- barin	naabre naene die Nach- barin	naabre naene Nachbarin. r. d.

Nagu ilmekalt näitab eelmine võrdlus, on järgnevad sõnaraamatute autorid suurel määral ära kirjutanud Vestringi sõnaraamatu ainekute, kasutades seda sagedasti päris muutumatult oma sõnaraamatus. Kui vaadelda Anton Thor Helle poolt koostatud keelilises käsiraamatus „Kurtzgefasste Anweisung zur Ehstnischen Sprache“ (1732) avaldatud sõnastikku („Vocabularium Esthonicum“), siis võib märkida, et see toetub täiel määral Vestringi käsikirjalisele sõnaraamatule, olles sellest aga tunduvalt lühem. Nagu keelilise käsiraamatu väljaandja E. Gutsleff eessõnas märgib, on siin esitatud sõnaraamat, samuti ka vanasõnad ja mõistatused kogutud „ühe kristliku sõbra“ ja revideeritud raamatu autori Helle poolt. On ilmne, et selleks „sõbraks“, kelle väsimatut hoolt sõnaraamatu väljaandja esile tõstab, on sõnaraamatu osas olnud S. H. Vestring. Anton Thor Helle on sõnaraamatu „revideerimisel“ seda mitmeti lühendanud, jättes ära suurema osa sõnade tarvitamise selgituseks toodud lausenäiteid. Näiteks esitab Helle sõna *tassa* ilma ühegi lausenäiteteta, Vestring aga annab selle sõna puhul lisaks järgmised näited ühes tõlgetega: *Meie olleme teine teisega tassa; äre tassa; Lummi on aja tassa; Küllab muld tassa teeb*. Samuti on Helle ära jätnud kõik niisugused sõnad, mis tema arvates kandsid murdelist ilmet, näit. *tämmo* 'tänavu', *tämmone*, *tämmode*, *täima* jt. Sõnade tähenduste selgitusigi on Hellel antud piiratumalt, näit. sõna *täht* puhul annab Vestring viis, Helle aga ainult kaks tähendust. Uut materjali on aga Helle toonud juurde väga vähe, ja sedagi paiguti vigaselt. Nii näiteks on sõnastikus *ta*-algulistest sõnadest ainult mõni tallinnamurdeline sõna juurde toodud, kusjuures sõna *taud* on esitatud *surma* tähenduses (der Tod). Üldiselt on Helle piirdunud Vestringi materjalidega, tehes siit teatava valiku. Mis aga puutub rahvaluulelise materjali päritolusse, siis peab arvama, et Helle on saanud selle kelleltki teiselt

kogujalt, sest Vestringil leidub ainult osa Helle raamatus esitatud mõistatustest ja vanasõnadest. Pealegi näib, et ka Vestringi käsikirja on osa vanasõnu ja mõistatusi hiljem vahele kirjutatud.

Kui Helle oma sõnaraamatusse valis ainult teatava hulga Vestringi materjalidest, lähtudes tallinna murde ja tolleaegse kiriku-keele seisukohast, siis kasutas August Wilhelm Hupel oma keeleõpetusele „Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte” (1780) lisandatud eesti-saksa sõnaraamatus võimalikult kogu Vestringi leksikaalset materjali, sest Hupeli sõnaraamat püüdis esitada kõikide murrete sõnavara. Nagu Hupel ise oma raamatu eessõnas märgib, on ta oma sõnaraamatu allikadena kasutanud nii Vestringi, Helle kui ka lõunaeestilist Clare sõnaraamatut. Lisaks varasematele sõnaraamatutele on ta kasutanud ka materjale, mis ta kas kirjaliku või suulise küsitlemise teel ise on kogunud. Hupeli sõnaraamatu võrdlus eelmiste sõnaraamatutega näitab, et ta Helle sõnaraamatut on täiendanud peamiselt Vestringi ja Clare materjalidega, kuna tema enese poolt juurde toodud sõnu on võrdlemisi vähe. Vestringi materjalidest on ta püüdnud ära tuua kõik Vestringil leiduvad märksõnad, kaasa arvatud ka Helle poolt kõrvale jäetud murdelised sõnakujud. Täiendanud on ta Vestringi järgi ka sõnade tähenduslikku külge, samuti esitanud rea lausenäiteid. Ometi ei ole ka Hupel täiel määral ära kasutanud Vestringi rikkalikku fraseoloogilist ainestikku. Nii on ta küll näiteks sõnaartiklis *silm* toonud Hellele lisaks Vestringilt niisugused sõnad nagu *Söstra-Silm* 'Katzenauge', *Kahk-Silm* 'klattrige Auge', *Silmad langewad Auko*, kuid ei ole toonud näiteks lauset *Minna ei woi tänd Silma otsast mitte nähha*. Paiguti on ta isegi Vestringi rahvapärase lause esitanud moonutatult ja valesti tõlgitult, näit. Vestring annab lause *Omna Silm on Kunningas pääs* 'Eigen Auge trüget nicht', kuid Hupel annab selle lause kujul *silm on kunningas* ja tõlgib selle 'das giebt der Augenschein', kuigi vanasõnade peatükis ta sellesama lause tõlgib õigesti. Oma sõnaraamatu teises trükis (1818) on Hupel kogu varasema materjali ümber töötanud, loobunud ka Vestringi materjali sõnasõnalisest esitusest ja rohkesti uut materjali juurde toonud, kuid ka nüüdki moodustab Vestringilt saadud sõnavara õige tunduva osa kogu sõnastikulisest ainestikust. Sõnaraamatusse on Hupel nüüd sisse paigutanud isegi sellised Vestringi sõnad, millede tähenduse kohta tal andmed puudusid, nagu *naan*, *rubbedam tund* jne., mis ta sõnaraamatu esimeses trükis oli välja jätnud.

Nagu kõigest eelmisest selgub, on Vestringi käsikirjaline sõnaraamat etendanud määravat osa kogu XVIII sajandi eesti leksikograafias, olles peamiseks ja põhiliseks põhjaeestiliseks materjali-allikaks nii Helle kui Hupeli sõnaraamatule. Tuleb tõsiselt kahtseda, et see väärtuslik sõnaraamat omal ajal trükist ei ilmunud.

ЭСТОНСКО-НЕМЕЦКИЙ СЛОВАРЬ С. Х. ВЕСТРИНГА И ЕГО РОЛЬ В ЭСТОНСКОЙ ЛЕКСИКОГРАФИИ

Доц. А. Каск

Кафедра эстонского языка

Резюме

Из рукописных словарей начала XVIII века заслуживает особенного внимания до сих пор мало известный словарь северно-эстонского наречия С. Х. Вестринга «*Lexicon Esthonicæ Germanicæ*», который содержит исключительно ценные материалы по эстонской лексике и является основным источником для последующих печатных словарей эстонского языка.

Названный рукописный словарь, составленный пастором из гор. Пярну С. Х. Вестрингом (1669—1749) в первой четверти XVIII века, содержит около 8500 слов. В словарных статьях указываются грамматические формы имен, даются довольно достоверные переводы эстонских слов на немецкий язык и приводятся многочисленные примеры для выяснения значения и употребления отдельных слов в речи. В качестве примеров даются фразы, собранные из уст народа, поговорки, образные выражения, разные свойственные эстонскому языку словосочетания, даже пословицы и загадки. Этот фразеологический материал и является наиболее ценным, потому что эстонские церковные книги того времени, составленные немцами, не дают почти никакого представления о подлинном эстонском народном языке.

Словарь содержит главным образом лексику западного диалекта, но в него включены и слова из средне-северных и восточных говоров. Особым приложением даются слова южных диалектов (4 стр.). Многие слова, данные в словаре, являются ныне редко встречающимися архаизмами или диалектизмами.

Сопоставление материалов словаря Вестринга с последующими печатными словарями XVIII века показывает, что эстонско-немецкий словарь А. Т. Хелле (1732) почти полностью совпадает со словарем Вестринга и является как бы его сокращенным и пересмотренным изданием; что же касается словаря Хупеля, то и его I издание (1780) также зависит от материалов Вестринга.

VANIMAST LÄÄNEMERELASTE PÖLLUNDUSEST KEELELISTE ANDMETE PÕHJAL

Prof., filoloogiatead. dr. P. Ariste

Soome-ugri keelte kateeder

Fr. R. Kreutzwaldi eesti rahva eepose kaheksandas loos on Kalevipoja küünd üks kogu teose kõige meeldejäävamaid kohti. Rahvasuus laialt liikuvate juttude põhjal on antud võimas kirjeldus sellest, kuidas vägilane oma adraga maastikku muudab. Ei ole juhus, et Fr. R. Kreutzwald laseb Kalevipojal otsekohe pärast kuningaks saamist „Austelles adra-tööda, Põllumehe põlvekesta” adrasahad kätte võtta. Põllunduse ürgsust ja selle tähtsust eestlaste ajaloos on Fr. R. Kreutzwald tõstnud esile oma teisteski töedes, nagu „Paar sammukest rändamise teed”, „Üks ööpilt”, „Põllumees ja ametmees” ning „Mihkel Põllupapp”. Mainitud teoseid lugedes on allakirjutanu saanud tõuke võtta lähemale vaatlusele küsimus, kui vana võiks üldse olla eestlaste ja teiste läänemere-
laste põllundus. Alljärgnevas ongi siis sõnavara analüüsi ja muude andmete varal asutud lahendama läänemere-
laste põllunduse tekki-
mist ning selle vanemat arengut.

Keele sõnavara kõneleb minevikus toimunud ühiskonna majanduslikust arenemisest isegi neil aegadel, kust pole olemas ühtki säilinud ürikut, kust pole olemas isegi ühtki esemelist tõendit, mille varal saaks otsuseid teha. Soome-ugri keeltes leiduva ühise sõnavara põhjal on olnud võimalik anda küllaltki üksikasjaline ülevaade sellest, missugune tootmisviis, missugune ühiskondlik kord, milline tehnika on olnud soomeugrilastel tol ajal, kui oli alles soome-ugri keeleline ühtsus. On võidud osutada, et tol ajal, mitmete tuhandete aastate eest, elatuti kalastusest ja küttimisest ja et oli koer koduloomaks. Sõnavara osutab sedagi, et tollal oli ühiskondlikuks organisatsiooniks suurpere. Võib üht-teist väita ka tolleaegsest elamust, rõivastusest, liiklemisvahenditest jne.

Sõnavara abil on tahetud kindlaks teha ka seda, millal on soomeugrilased hakanud tegelema põllundusega, kas nad on tundnud põllundust juba siis, kui oli alles soome-ugri keeleline tervikus, või on nende põlluharimine arenenud alles hiljemini.

Tunnustatud Soome fennougrist Y. H. Toivonen on mainitud probleemi kohta avaldanud eriuurimuse „Über alter und

entwicklung des ackerbaus bei den finnisch-ugrischen völkern".¹ Tema arvates oli juba „soomeugrilaste algkodus” (in ihrer gemeinsamen urheimat) põllundust olemas, kuigi see põllundus oli õige primitiivne. Juba tollal olevat olnud tuntud mingi teravili, usutavasti nisu, millest olevat osatud valmistada tangu ja jahu ja keedetud putru ning küpsetatud leiba. Toivonen on üritanud selgitada sedagi, kellelt soomeugrilased on põlluharimist õppinud. Ta on nimelt oletanud, et soomeugrilased on põllunduse esimesed alged saanud indoeurooplastelt, sest soome-ugri keelte vanim põllumajanduslik terminoloogia olevat pärit indo-euroopa keeltest.²

Juba enne Toivoneni oli H. Paasonen väitnud, nagu oleks soome-ugri keeltes mõningaid selliseid, tema arvates põllunduslikke sõnu, mis näivad olevat indo-euroopa laenuid. Läänemere keeltest on Paasonen arvatavate vanade põllumajanduslike laensõnadena esitanud soome *siikanen* 'agan' < „protoaaria” *šūka* ~ *šaka*-; eesti *oder*, *ohr*, soome *ohra*, *otra*, karjala *ozra* jne. < **ostrā*; eesti *iva*, soome *jyvā* ~ *veda yāva*-, leedu *javas*.³

Mis puutub Paasoneni poolt esitatud nn. indo-euroopa laensõnadesse, siis eesti *oder*-sõna ning selle vastete päritolu on praeguseni etümoloogiliselt ebaselge. Sõnad *siikanen* ja *iva*, *jyvā* on üksnes õige küsitavalt indo-euroopa laensõnad. Pealegi ei suuda kaks viimast sõna kuidagi põllunduse olemasolu tõestada, sest need botaanilised sõnad on võinud olemas olla ka ilma kõrsviljade viljelemiseta ja kasutamiseta.

Y. H. Toivonen on peale sõnade *siikanen* ja *iva*, *jyvā* esitanud veel mõne arvatava indo-euroopa laensõna ja vana soome-ugri sõna, mis tema oletades peaksid kõnelema ürgse soome-ugri põllunduse poolt, mille olemasolus ta sugugi ei kahtle. Need sõnad on mordva *tarvas* 'sirp' (< „muinasaaria” *dhargas*, ladina *falx* 'sirp, vikat', leedu *dalgis* 'vikat'); ungari *kenyér* 'leib, leivapäts', udmurdi *keñir*, *keñir* 'kruubid, tangud'; komi *piž*, *piž* 'jahu', udmurdi *piž*, *piž* 'jahu', mansi *passin*, *pasén* 'jahu'; soome *rokka* 'hernesupp, hernepuder', karjala *rokka*, *rokku* 'supp, kalaleem', vadja *rokka* 'kapsasupp', eesti *rokk*, liivi *rok* 'supp, puder', komi *rok* 'puder', udmurdi *džuk*, *žuk* 'puder, tangud', handi *rāk* 'jahu, puder'; mari *šäďä-ŋgə*, *šidə-ŋ* jne. 'nisu', komi *šobdi*, *šobdi*, *šogdi* 'nisu', handi *tant* 'oder, vili' jne.

Soome-ugri ürgse, nn. ühisaega ulatuva põllunduse olemasolus on teine tuntud Soome fennougrist E. N. Setälä olnud veelgi veendunum. Kasutades Toivoneni esitatud sõnu ning lisa-

¹ Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia LVIII, Helsinki 1928, lk. 229—240.

² Sealsamas, lk. 238.

³ H. Paasonen, Sur quelques mots relatifs à l'agriculture empruntés par les langues finno-ougriennes au proto-aryen ou à l'aryen ancien. — Suomalais-ugrilaisen Seuran Aikakauskirja XXXIV 3, Helsinki 1916—1920, lk. 1—9.

des ungari *köles* 'hirss', mansi *koläs* 'jahu', millega ta on ühendanud ka eesti *külvama*, lapi *gilva*, omastav *gilvaga* 'seeme', on Setälä jõudnud arvamisele, nagu oleks just hirss olnud kõige vanem soomeugrilaste teravili. Temagi on arvanud, et soomeugrilased on põllunduse õppinud indoeurooplaste käest. Setälä on edasi oletanud, et soomeugrilased olevat tundnud ka kütisepõletamist ja küändnud maad puuga, mille ühte otsa oli jäetud alles konksukujuline oks, ning äestanud kündi karuäket meenutava riista-puuga.⁴ Oma kaugeleulatuvatele väidetele lähemat tõestusmaterjali Setälä ei ole toonud.

Osa Toivoneni ja Setälä poolt esitatud „põllumajanduslikke” sõnu on etümoloogiliselt ebaselged ja osa neist ei tarvitse sugugi olla seotud põllumajanduse olemasoluga. Mõlema uurija suure autoriteedi tõttu levis aga Soomes ja ka eesti keeleteadlaste hulgas arvamus, nagu võiks läänemereelaste ja teiste soomeugrilaste põllundus põlvneda juba nn. soome-ugri ühisajast.

Ungari keeleteadlased on soome-ugri ürgse põllunduse olemasolu suhtes olnud palju skeptilisemad. M. Zsirai kordab küll Toivoneni ja Setälä arvamust, kuid jääb lõpuks siiski kahtlevale seisukohale.⁵ Rahvademokraatliku Ungari õige silmapaistev uurija P. Hajdú on asunud ürgse soome-ugri põllunduse suhtes täiesti eitavale seisukohale.⁶ Ta näitab, et Toivoneni ja Setälä poolt esitatud sõnavaral ei ole küllaldaselt tõestusvõimet. Soome-ugri ürgse põllunduse olemasolu kohta toodud sõnavara olevat etümoloogiliselt ebaselge. Kui ongi mõni esitatud sõna vana soome-ugri algupära, ei kõnele need sõnad siiski mingil viisil maaharimisest ega kultuurtaimede kasvatamisest.⁷

Soome keeleteadlaste suurimaks eksimuseks soome-ugri vana põllunduse uurimisel on olnud see tõik, et nad pole arvestanud ühiskonna üldist arenemiskäiku ega ka neid andmeid, mida pakub arheoloogia. Arheoloogia andmeil ei olnud nii varasel ajal, millal võis olemas olla soome-ugri keeleline terviklus, ei põllundust ega ka karjandust. Soomeugrilastele võisid hilisemad koduloomad ja põlluviljad küll ehk teada olla metsikute loomade ja metstaimedena, kuid mitte rohkem.⁸ Setälä teooria järgi lõppes „soome-ugri aeg” umbes 2500 aastat e. m. a. Seega oleks Toivoneni ja

⁴ E. N. Setälä, Soome-sugu rahvaste eelajalugu (< Suomen Suku I), Tartu 1932, lk. 18—19.

⁵ M. Zsirai, Finnugor rokonságunk, Budapest 1937, lk. 120—121.

⁶ П. Хайду, К этногенезу венгерского народа. — Acta Linguistica II, Budapest 1953, lk. 273—276.

⁷ Sealsamas, lk. 275—276.

⁸ П. Н. Третьяков, Восточнославянские племена, издание второе, Москва 1953, lk. 20 jj-d; X. A. Моора, Памятники позднего неолита и ранней эпохи металла в Прибалтике. — Краткие сообщения Института истории материальной культуры XLVIII, Москва 1952, lk. 3 jj-d; X. A. Моора, Возникновение классового общества в Прибалтике. — Советская археология XVII, Москва 1953, lk. 105 jj-d; М. О. Косвен, Очерки истории первобытной культуры, Москва 1953, lk. 62 jj-d.

Setälä arvates läänemerelastegi põllunduse alged vanad vähemalt 4500 aastat. Ehk küll läänemerelaste põllunduse alged võivad tõesti nii vanad olla, ei tule soome-ugri aluskeele ajastu siiski arvesse, sest see on olnud varem kui kolmandal aastatuhandel enne meie ajaarvamist. See on olnud ajal, kus ühiskonna üldine arenemine polnud veel jõudnud ei kariloomade kasvatamise ega ka põlluviljade viljelemiseni. Fr. Engels on näidanud õigesti, et taimekasvatus on tekkinud alles nn. barbaarsuse keskastmel.⁹ Metsarikastel aladel, kus soomeugrilased on asunud, on põllunduse arenemine olnud kõigiti raskem kui märgadel avaaladel.¹⁰ Juba selle tõttu ei või soomeugrilaste põllundus põlvneda varasest neoliitilisest ajastust.

Läänemerelastel, volgalastel ja permlastel on olemas mõningaid ühiseid kõrsviljade nimetusi ning maaharimisega seotud oskussõnu. Nende ühiste sõnade põhjal on ülalmainitud Soome autorid tahtnud väita, et põllundus arenes edasi nn. „permi-soome ühisajal”, s. o. tollal, kui läänemerelased, permlased ja volgalased moodustasid edasi terviku pärast ugrilaste keelelist eraldumist.¹¹

Soome ja karjala keele esineval nisu nimetusel *vehnä* on otse-seid häälikulisi vasteid kaugemais sugulaskeelis: mordva *vuuu* 'polbnisu', mari *вучре*, *биштә* 'polbnisu', udmurdi *вазь* 'polbnisu'. Nagu osutab enamik keeli, käib kõnesolev sõna nisu eriliigi okasnisu ehk polbnisu kohta. Läänemere keeltes esinev teine sama kõrsvilja nimetus eesti *nisu*, soome *nisu*, vadja *nisu*, vepsa *nižu*, liivi *nizzōz* on etümoloogiliselt selgitamata. See võib olla samuti väga vana läänemere sõna, nagu *vehnä*, olles tähistanud n. ö. pärisnisu. Nisu ja polbnisu on teatavasti väga vanad kultuurviljad. Nisuliikide esinemine soomeugrilastel Läänemerest Volga ja Kaama vesikonnani juba tollel ajal, kui oli alles pidev soomeugri keeli kõnelevate rahvaste ala Põhja-Euroopa metsaaladel, ei ole seega võimatu.

Kõnesoleval ajastul võis odergi olla tuntud ning põlluviljana kultiveeritud. Mordvalastel, maridel, komidel ja udmurtidel on ühine odra nimetus¹², millel läänemere keeltes pole küll vastet. Läänemere keeltes on sel kõrsviljal kaks nimetust: lõuna-eesti *kesv* ja põhja-eesti *oder*, *ohr*, liivi *voddōrz* jne., vadja *ōzra*, soome *ohra*, *otra*, isuri *ozra*, karjala *ozra*, *osra*, vepsa *ozr*. Mitmetest seletuskatsetest hoolimata on mainitud sõnad etümoloogiliselt ebaselged. Need sõnad on aga igatahes väga vanad läänemere sõnad. Kuna

⁹ F. Engels, Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine, Tallinn 1948, lk. 30.

¹⁰ М. О. Косвен, Очерки истории первобытной культуры, lk. 63 jj-d.

¹¹ Sealsamas, lk. 67; W. von Stokar, Urgeschichte des Hausbrotes, Leipzig 1951, lk. 15 jj-d.

¹² Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia LVIII, Helsinki 1928, lk. 233.

oder on nisu kõrval just kõige vanemaid põhjamaade leivavilju¹³, võib oletada, et ta on läänemerelastelgi umbes sama eaga kui nisu. Arheoloogia suudab ehk juba lähemal ajal anda ses suhtes kindlamaid vastuseid.

On olemas veel üks kõrsvilja nimetus, mida tuleb mainida käesolevas ühenduses, nimelt ersa-mordva *суро*, mokša-mordva *супа* 'hirss', millele komi keeles vastab *зӧр*, murdeti *zor* 'kaer' ja udmurdi keeles *зыр*, murdeti *зѣр* 'бородавка'. Tänapäevastest läänemere keeltest ei leidu küll otsest vastet esitatud mordva ja teiste sugulaskeelte sõnadele, kuid on põhjust oletada, et see vaste on siiski kunagi olemas olnud. Leedu keeles on hirsi nimetuseks *sora*. Seda leedu sõna ei saa etümoloogiliselt seletada indo-euroopa keelte varal. Teda peetakse soome-ugri keeltest tulnud laenuks. Soome-ugri keeltest saab laenuallikana arvesse tulla üksnes läänemere keelte rühm, millega balti keeltele on olnud vanu ning tihedaid kokkupuuteid. Arheoloogia andmeil on vana hirsi viljelemist konstateeritud Leedu, Lätis Zemgales ja Novgorodi oblastis.¹⁴ Omal ajal ulatusid läänemerelased praegusest palju kaugemale lõunasse ja kagusse. Seega asusid nad aladel, kus hirsi kasvatamine on olnud vana. Hirss on soojalembene taim ega kannata suurt niiskust. Ilmastiku külmenedes ning niiskemaks muutudes on ta kasvatuspiirkond tõmbunud läänemerelastest kaugemale.¹⁵

On olemas ka mõningaid muid põllundusega seotud sõnu peale toodud kõrsviljade nimetuste, mis on ühised läänemerelastele ja permlastele. Niiugused sõnad on eesti *rehi*, liivi *rī*, karjala

rīhi, soome *riihi*, vepsa *rih* jne. Permi keeltes leidub sellele läänemere sõnale niihästi häälikulisi kui ka sisulisi paralleele: komi *рыныш* (murdeti ka *rimiš*) 'rehealune', udmurdi *шынер* (murdeti *rimiš*, *inšir* jne.) 'rehealune' (udmurdi keeles on toimunud mitmesuguseid metateese). Esitatud läänemere sõnade vanaks lähtekujuks on **riņeš*, gen. **riņezen*, mis vastab täpselt komi sõnale.¹⁶ Teiseks vanaks ühiseks rehepeksuga seotud sõnaks on eesti *vart*, soome *vartta*, *riihivartta* 'vart, koot', komi *вартан*, mis muuseas tähendab ka 'vart, koot' (komi *вартны* 'peksma, lööma, tampima. reht peksma'). Edasi on põllundusega seoses ka lõuna-eesti *põhtja* 'rehealune', põhja-eesti *pohe(mold)* 'küna, milles puhastati suurmaid või teri', soome *pohtaa*, *pohtia* 'tuulata, vilja puhastada', ersa-mordva *понжавтомс* 'tuulama', mokša-mordva *понжафтомс* 'tuulama', sūrja-komi *пож* 'sõel', udmurdi *пуж* 'sõel'. Põllumajandusliku terminoloogia hulka võiks ehk arvata ka eesti *kookima*,

¹³ M. O. Косвен, Очерки истории первобытной культуры, lk. 67; W. von Stokar, Urgeschichte des Hausbrottes, lk. 29 jj-d.

¹⁴ Prof. H. Moora andmeil.

¹⁵ M. O. Косвен, Очерки истории первобытной культуры, lk. 67; W. von Stokar, Urgeschichte des Hausbrottes, lk. 32.

¹⁶ E. Itkonen, Beiträge zur Geschichte der einsilbigen Wortstämme im Finnischen. — Finnisch-ugrische Forschungen XXX, Helsinki 1949, lk. 18.

kook, gen. *koogu*, soome *kuokka* 'kõblas', *kuokkia* 'maad kookida', karjala *kuokka* 'kõblas', vepsa *kok* 'kõblas', sūrja-komi *кокан* 'pikk müürseparas, kõblas' jne.

Ei ole palju neid sõnu põllumajanduse alalt, mis on ühised läänemere ja permi keeltele. Nendest sõnadest lasevad üksnes polbnisu ja hirsi nimetused oletada vanade ühiste põllutaimede tundmist ning tarvitamist juba enne seda, kui katkes ühendus läänemerelaste, volgalaste ja permlaste vahel. Mõnede esitatud sõnade, nagu *virt* ja *kookima* põllumajandusega seotud tähendus on võinud tekkida iseseisvalt hiljemini niihästi läänemere kui ka permi keelte poolel. Sõna *põhtja* vasted kaugemates sugulaskeeltes osutavad küll terade puhastamist ja söelumist, ent pole võimatu oletada, et vastavaid oskussõnu tarvitati juba enne põllunduse tundmist korjamise teel saadud metsikult kasvanud terade või söödavate seemnete kui ka muude ainete puhastamise kohta.

Kõige kindlam viljakasvatamisega seotud sõna on *rehi* oma vastetega. See sõna võib olla ühine vana keeleelement, kuid ta võib permi keeltes olla ka läänemere laenuks. Kõige idapoolsemad läänemerelased — vepslased on omal ajal permlastega olnud otsesest kokkupuudetes, mida muide osutavad üsna ohtrad vepsa laenud, mis leiduvad komi keeles. Nende laenude hulgas on ka mitmeid selliseid, mis on põllunduse alalt, nagu *agac* 'äke' < vepsa *ägez*, *козьяль* 'vokk' < *kožal*, *nupō* 'soalaad' < *bird*, karjala *pirda*, *сапру* 'heinakuhi' < *sabr*, *чан* 'koot, virt' < *tšap* jne.¹⁷ Läänemere keeltest permi keeltesse siirdunud õige vanaks laen-sõnaks võiks olla ka sūrja-komi *рыньш* jne.

Seega siis pole kuigi palju kindlaid tõendeid läänemere-volga-permi ühise vana põllunduse kohta. Setälä ja tema kaasaeglased kujutlesid permlaste keelelist eraldumist volgalastest ja läänemerelastest sellisena, nagu oleksid kõigepealt permlased teistest eraldunud ja pärast eraldumist oleks nende keel hakanud erinema volgalaste ja läänemerelaste ühisest keelekujust. Tänapäeval võime olemasolevate keeleandmete põhjal väita, et ühenduse katkemine mainitud rühmituste vahel on toimunud hiljem kui kujunesid keelerühmad ise. Iseseisvate permi, volga ja läänemere keelerühma tekkimine on alanud juba siis, kui soomeugrilased hõlmasid suurt pidevat maa-alala Kaama mailt Läänemereni.

Mis puutub permlaste põllundusse, siis on see hakanud ulatuslikumalt arenema alles siis, kui see soomeugrilaste haru sattus Volga bolgarite viljastavasse kultuurisfääri.¹⁸

Täiesti kindlasti võib põllundusest kõnelda alles tollest ajast, kus läänemerelaste ja volgalaste eisiad on veel olnud pidevas ühenduses. Läänemere keeltes ja mordva keeltes on terve rida selliseid sõnu, mis ei kõnele üksnes põlluviljade olemasolust,

¹⁷ В. И. Лыткин, Из истории словарного состава пермских языков. — «Вопросы языкознания» 1953, nr. 5, lk. 64 jj-d.

¹⁸ Sealsamas, lk. 60 jj-d.

vaid ka nende töötlemisest ja tarvitamisest.¹⁹ Asjaomaseid sõnu on eesti *uhmer*, soome *huhmar*, *huhmare*, *huuhmar* jne., ersa-mordva *човар*, mokša-mordva *шовар* (mari *шурар*); lõuna-eesti *pekli* 'uhmrinui', soome *petkel*, karjala *petkel*, *petkel*, vepsa *petkol*, ersa-mordva *петькель*, mokša-mordva *петьколо*; eesti *jahvatama*, murdeti *jahuma*, vadja *javā*, soome *jauhaa*, karjala *jauhoa*, vepsa *jouhta*, *jauhotada*, ersa- ja mokša-mordva *яжамс*; eesti *suurmad* 'kruubid', vadja *sūrimad*, soome *suurimat*, vepsa *surin* jne.; samast tüvest on ka eesti *suurus* 'eine', soome *suurus* 'jahutumm, toiduaine, toit, hommikueine', *suurtaa* 'kruupe, tangu teha', ersa-mordva *суро*, mokša-mordva *сэра* 'tera, vill'. Juba volga-läänemere ühisel ajastul on kujunenud ka samad liitsõnad käsikivi tähistamiseks: eesti *käsikivi*, ersa-mordva *кедьгев* (< *кедь* 'käsi' + *кев* 'kivi') või eesti murdeline *jahvekiivi*, ersa-mordva *яжам-кев*.

Keeleandmetel on läänemerelaste ja volgalaste esiisade vahel katkenud otsesed sidemed III aastatuhandel e. m. a. II aastatuhandel on alanud läänemerelaste kokkupuuted balti hõimudega. Juba enne seda on läänemerelaste keel võtnud volgalaste keelest tunduvalt erineva ilme. Selle eriilme kujunemine ei ole saanud toimuda mõne üksiku sajandi jooksul, vaid on pidanud kuluma pikem aeg olemasolevate erinevuste arenemiseks ning üldistumiseks. Osa ülal esitatud põllunduslikke sõnu on võinud olla omased niihästi läänemerelastele kui ka volgalastele juba III aastatuhandel, ent pole võimatu, et mõned neist on võinud saada ühiseks ka hiljem kadunud soomeugrilaste (merjalaste jne.) vahendusel, kes kunagi elasid läänemerelaste ja volgalaste vahemaal.

Keele ja arheoloogia andmed ei kõnele vana põllunduse suhtes siiski täiesti üht keelt. Keeleandmed võimaldavad üsna julgelt oletada, et mingisuguse vähese põllunduse alged on olnud enne sedagi, kui on leitud otseseid asjaomaseid arheoloogilisi tõendeid. Arheoloogide arvates on läänemerelastel hakanud põllundus tekkima alles II aastatuhande teisel poolel²⁰, kui läänemerelased olid kujunenud täiesti iseseisvaks etniliseks tervikuks. On õige, et põllundus hakkab sellest ajast peale kujunema tähtsaks elatusalaks I aastatuhandel e. m. a.

Teisel aastatuhandel, kui läänemerelased sattusid õige tihedasse kontakti baltlastega, s. o. praeguste lätlaste ja leedulaste esiisadega, sai läänemerelaste põllundus edasiarenemiseks tugeva tõuke. Baltlastel oli põllundus tollal olulisemaks elatusalaks kui läänemerelastel, nõnda et viimastel oli oma naabritelt mõndagi

¹⁹ H. Paasonen, Kielellisiä lisiä Suomalaisten sivistyshistoriaan. — Vähäisiä kirjelmiä XXIV, Helsinki 1896; E. N. Setälä, Soome-sugu rahvaste eelajalugu, lk. 32. jj-d.

²⁰ X. A. Моора, Возникновения классового общества в Прибалтике. — Советская этнография XVII, Москва 1953, lk. 106; Л. Янитс, Поселения эпохи неолита и раннего металла в районе устья р. Эмайыги, Эстонская ССР, Тарту 1953, lk. 18. (Autoreferaat.)

õppida.²¹ Oletus, nagu oleksid läänemerelased kogu põllunduse saanud alles baltlastelt, mida on mõnelt poolt arvatud, ei ole siiski keele andmetel õige.²² Keel osutab, et läänemerelased on baltlastelt üle võtnud mõnede kultuurtaimede viljelemise ning omandanud uut põlluharimise tehnikat.²³ Balti poolelt põlvnevad järgmised kultuurtaimede nimetused: eesti *hernes*, liivi *jērnaz* jne., vadja *erne*, soome *herne*, *hernes*, karjala *herneh*, vepsa *h'erneh*, vrd. leedu *žirnis*, läti *zirnīs*; eesti *uba*, vadja *upa*, liivi *puba* — leedu *pupa*, läti *pupa*; eesti *rukis*, *rugis*, soome *ruis*, gen. *rukiin*, vepsa *rugiz* jne. — leedu *rugys*, läti *rudzis*. Peale esitatud kaunaliste ja kõrsvilja on usutavasti ka *kanepi* ja *lina* nimetused balti algupära, vrd. läti *kaņepes*, leedu *kanapės* ja *lini*, leedu *linai*, preisi *lynno*. Linal on läänemere keeltes küll ka teine nimetus, nimelt soome *pellava*, karjala *pelvaš* jne., vepsa *p'ūlvaz*. Viimane lina nimetus ei näi olevat laensõna, vaid vana ürgne oma sõna. See asjaolu laseb arvata, et enne baltlastega tihedasse kontakti astumist on läänemerelastele siiski olnud tuttav mingi kiudtaim, mille nimetus ühes osas läänemere keeltes elab tänini edasi. Et herne, oa ja rukki nimetused on läänemerelastel balti keeltest, siis võib uskuda, et asjaomaste viljataimede kultiveeriminegi on saanud omaseks alles baltlaste vahendusel. Teatavasti on rukis üldse palju hilisem kultuurtaim kui nisu või oder.²⁴

Balti keeltest põlvneb ka eesti *seeme*, liivi *siemgōz*, vadja *sēmē*, soome *siemen*, karjala *šiemen*, *siemen*, vepsa *seme*, *šemen* — leedu *sėmens*, *sėmenys*, *sėmenes* 'külv', preisi *semen* 'seeme'.

Balti poolelt on laenatud niisugusedki põlluharimise tehnika ja tööriistadega seotud sõnad, nagu eesti *vagu*, liivi *vag*, vadja *vako*, soome *vako*, karjala *vago*, vepsa *vago* — leedu *vaga*, läti *vaga*; eesti *vannas*, vadja *vadnaz*, soome *vannas*, murdeti ka *vaarnas*, *vaarna* jne., karjala *vannaš*, *voarnaš*, *vannas*, vepsa *vadnaz* — preisi *wagnis* 'Sech (Teil des Pfluges)'; eesti *äke*, murdeti ka *äes*, *ägi*, *ägli* jne., liivi *äggōz*, *egz* jne., vadja *äez*, mitmus *ätšēd*, soome *äes*, om. *äkeen*, lüüdi-karjala *ägez*, vepsa *ägez* jne. — leedu *akėčios*, *ekėčios*, läti *ecēšas*, *ecekšas*, preisi *aketes*.

Sõna *vagu* laenamise põhjal võib arvata, et läänemerelastele on baltlaste eeskujul kündmine saanud üldisemaks endise kõplapõllunduse asemel, ehk küll ka sõna *kōblas* ise on usutavasti balti laensõna. Eesti sõnadele *kōblas*, gen. *kōpla*, murdeti ka *kōbli* ja

²¹ H. Moore, Pirmatnējā kopienas iekārta un agrā feodālā sabiedrība Latvijas PSR teritorijā, Rīga 1952, lk. 27 jj-d.

²² История Латвийской ССР I, Рига 1952, lk. 18.

²³ J. Kalima, Itämerensuomalaisten kielten balttilaiset lainasanat, Helsinki 1936.

²⁴ M. O. Косвен, Очерки истории первобытной культуры, lk. 67; W. von Stokar, Urgeschichte des Hausbrottes, lk. 43 jj-d.

kõblima 'maad kõplama, harima' vastab leedu *kaplys, kaplė, kaplis*, läti *kaplis*.²⁵

Ülalmainitud arvesse võttes võib keele andmete põhjal kokkuvõtvalt nentida, et II aastatuhandest alates e. m. a. on läänemere-
laste põllundus olnud üsnagi mitmekülgne. Arheoloogia andmed
toetavad keele andmeid.²⁶ Põllunduse alged ise on aga mõnel
määral vanemad. Sõnavara osutab, et läänemerelased on põllun-
dust tundnud juba enne seda, kui balti hõimud tungisid nende
vahele praeguste Läti NSV ja Eesti NSV aladel ning osalt
mujalgi, nimelt praeguste Novgorodi ja Pihkva oblasti maadel.

See tõik, et ainult osa põllundusega seotud oskussõnu on balt-
lastelt saadud ja et juba varemini on läänemere keeltes olnud kül-
laltki ohtrasti asjaomast sõnavara, kinnitab õigegei veenvalt mingi
primitiivse põllunduse olemasolu juba enne II aastatuhandet
e. m. a., kui sugenesid pidevad tihedad sidemed tänapäevalgi külg
külje vastu elavate soomeugrilaste ja indoeurooplaste hulka kuulu-
vate baltlaste vahel.

Esimesel aastatuhandel e. m. a. on läänemerelastelgi põllundus
saanud peamiseks elatusviisiks, nagu näitab arheoloogia.²⁷ Edasi
areneva põllunduse jälgimine ei kuulu aga enam selle kirjutise
piiridesse, mille ülesandeks oli läänemerelaste põllunduse tekki-
mise küsimuse käsitlemine.

²⁵ J. Kalima, Itämerensuomalaisten kielten balttilaiset lainasanat, lk. 120.

²⁶ X. A. Моора, Памятники позднего неолита и ранней эпохи металла в Прибалтике, lk. 14 jj-d.

²⁷ Sealsamas, lk. 24.

О ДРЕВНЕМ ЗЕМЛЕДЕЛИИ ПРИБАЛТИЙСКИХ ФИННОВ ПО ЯЗЫКОВЫМ ДАННЫМ

Проф. доктор филол. наук П. Аристе

Кафедра финно-угорских языков

Резюме

Финские финноугроведы Х. Паасонен и Ю. Тойвонен выдвинули теорию, по которой древние финноугры знали земледелие еще в период финноугорского языка-основы. Свою теорию они обосновали тем фактом, что в финноугорских языках имеются некоторые слова, восходящие к языку-основе, которые могут быть связаны с земледелием. Опираясь на эту теорию, крупный финский финноугровед Э. Н. Сетяля предполагал существование даже довольно высоко развитого земледелия еще в период до распада финноугорского языкового единства.

Автор настоящей статьи показывает на основании фактического языкового материала, что часть слов, приведенных в качестве доказательства существования древнего финноугорского земледелия, является такими ботаническими словами, которые могли существовать в языке еще до появления земледелия. Остальные «слова земледелия» этимологически неясны.

О существовании настоящего земледелия нельзя говорить также относительно так называемого пермско-прибалтийско-финского периода. Несмотря на то, что в пермских и прибалтийско-финских языках имеются некоторые общие слова, которые в наше время тесно связаны с земледелием, эти слова все же могут быть более позднего происхождения, так как языковые взаимоотношения между пермской и прибалтийско-финской группами финноугров продолжали существовать и в то время, когда обе группы уже успели окончательно сформироваться. По языковым данным, в пермско-прибалтийском периоде земледелие могло быть только чем-то вроде подсобного занятия.

Языковые данные подтверждаются данными археологии.

О земледелии у предков прибалтийских финнов можно говорить только в отношении так называемого волжско-прибалтийско-финского периода, когда предки современных прибалтийских финнов, мордвы и марийцев говорили на диалектах одного общего языка. Этот период относится к III тысячелетию до нашей эры.

К этому периоду восходят прибалтийско-финские названия полбы, пшеницы, ячменя и проса, а также слова, обозначающие такие понятия, связанные с существованием земледелия, как ступа, пест, крупа, молоть и жернов.

Земледелие стало ведущей отраслью хозяйства после того, как прибалтийские финны подверглись сильному воздействию балтийских племен, т. е. предков современных литовцев и латышей. В прибалтийско-финских языках имеется целый ряд древних заимствований из балтийских языков, связанных с земледелием, как, например, названия ржи, гороха, боба, конопли, льна, семени, борозды, лемеха, бороны и т. д.

SISUKORD

ОГЛАВЛЕНИЕ

J. Konks. Mõningaid feodalismivastase võitluse küsimusi Eestis Fr. R. Kreutzwaldi käsitluses	3
Я. Конкс. Некоторые вопросы антифеодальной борьбы в Эстонии в трактовке Фр. Р. Крейцвальда. Резюме	14
K. Laigna. Fr. R. Kreutzwald ajaloolasena	15
К. Лайгна. Исторические взгляды Фр. Р. Крейцвальда. Резюме	28
A. Kask. Fr. R. Kreutzwaldi poolt tarvitusele võetud liide -na (-nna) eesti keeles	30
A. Kask. Введенный Фр. Р. Крейцвальдом суффикс -на (-нна) в эстонском языке. Резюме	43
K. Kõrge. Fr. R. Kreutzwald arstina	45
К. Кьрге. Фр. Р. Крейцвальд, как врач. Резюме	53
L. Raud. Fr. R. Kreutzwaldi sidemeist kaasaja eesrindliku intelligentsi, eriti vene akadeemikutega	54
Л. Рауд. О связях Фр. Р. Крейцвальда с передовой интеллигенцией, в частности, с русскими академиками. Резюме	68
A. Elango. Fr. R. Kreutzwaldi seisukohti rahvahariduse ja kooli küsimustes	71
A. Эланго. Взгляды Фр. Р. Крейцвальда по вопросам народного образования и школьного дела. Резюме	93
E. Laugaste. Arhailised jooned eesti rahvalaulude keeles	95
Э. Лаугасте. Арханческие черты в языке эстонских народных песен. Резюме	143
E. Laugaste. Rahvaluulelisi aineid S. H. Vestringi eesti-saksa sõnaraamatu käsikirjas	167
Э. Лаугасте. Фольклорный материал в рукописи эстонско-немецкого словаря С. Х. Вестринга. Резюме	179
A. Koemets. Sisu ja vormi ühtsus eesti regivärsilise rahvalaulu parallelismis	145
A. Коэметс. Единство содержания и формы в параллелизмах старинной эстонской народной песни. Резюме	165
A. Kask. S. H. Vestringi eesti-saksa sõnaraamat ja selle osa eesti leksikograafias	181
A. Kask. Эстонско-немецкий словарь С. Х. Вестринга и ее роль в эстонской лексикографии. Резюме	192
P. Ariste. Vanimast läänemerelaste põllundusest keelete andmete põhjal	193
П. Аристэ. О древнем земледелии прибалтийских финнов по языковым данным. Резюме	202

ТРУДЫ ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКОГО ФАКУЛЬТЕТА

На эстонском и русском языках

Эстонское Государственное Издательство

Таллин, Пярну маантез 10.

*

Toimetaja E. Laugaste. Tehniline toimetaja H. Kohu. Korrektorid H. Peel ja Ü. Rattur

Ladumisele antud 24. I 1955. Trükkimisele antud 10. V 1955. Paber 60 × 92, 1/16. Trükipoognaid 12,75. Arvutuspoognaid 13,18. Trükiarv 1000. MB-09048. Tellimise nr. 259.

Hans Heidemanni nimeline trükkikoda, Tartu, Vallikraavi 4.

Hind rbl. 9.75